MARIAN GUMĂ

EPOCA BRONZULUI ÎN BANAT
THE BRONZE AGE IN BANAT

246.913.

EDITURA MIRTON TIMIŞOARA
1997

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAȘI
II 246.913

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Marian Gumă

EPOCA BRONZULUI ÎN BANAT

ORIZONTURI CRONOLOGICE ŞI MANIFESTĂRI CULTURALE

—

THE BRONZE AGE IN BANAT

CHRONOLOGICAL LEVELS AND CULTURAL ENTITIES

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

MVSEVM BANATICVM TEMESIENSE

BIBLIOTHECA HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA BANATICA

Tomvs qvintvs

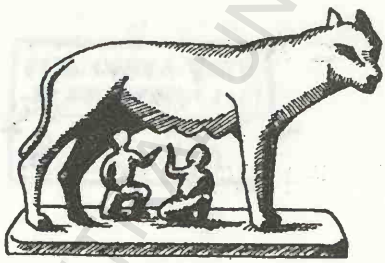

Edenda cvravit
Dr. Florin Draşovean

TIMIŞOARA MCMXCVII

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY
16407

Marian Gumă

EPOCA BRONZULUI ÎN BANAT

ORIZONTURI CRONOLOGICE ŞI MANIFESTĂRI CULTURALE

—

THE BRONZE AGE IN BANAT

CHRONOLOGICAL LEVELS AND CULTURAL ENTITIES

263363
B.C.U. - IASI

27599

Editura MIRTON Timişoara
1997

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Domnului dr. Petre Roman, în semn de respect şi admiraţie pentru îndelungata şi rodnica sa activitate de cercetare a epocii bronzului în spaţiul carpato-dunărean.

To Dr. Petre Roman, as a token of respect and admiration for his long and fruitful research of the Bronze Age within the Carpathian – Danubian space.

9.07.1997
B.C.U. „M. [illegible]"
– I / S I –
a/e 794.367

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Cuvânt înainte al editorului 7

Prefață 11

Introducere 14

Sfârșitul perioadei de tranziție și începuturile epocii bronzului în sud-vestul României și zonele imediat învecinate. Bronzul timpuriu în Banatul românesc 17

Principalele manifestări culturale ale bronzului mijlociu din Banatul românesc 39

Prima etapă (A) a Bronzului mijlociu în Banatul românesc 42

A doua etapă (B) a Bronzului mijlociu în Banatul românesc 53

Bronzul târziu în Banatul românesc 61

Note 75

Bibliografie 157

Abrevieri 169

CONTENTS

Editor's foreword 9

Foreword 89

Introduction 92

The end of the transitional period and the beginnings of the Bronze Age in south -western Romania and closely neighbouring areas. Early Bronze Age in Romanian Banat 95

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

The main cultural manifestations of the Middle Bronze Age in Romanian Banat 114
The first stage (A) of the Early Bronze Age in Romanian Banat 116
The second stage of the Middle Bronze Age in Romanian Banat 126
The Late Bronze Age (Bz D – Ha A1) in Romanian Banat 133
Notes 145
Literature 157
Abbreviations 169

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUVÂNT INAINTE

(din partea editorului)

Al V-lea volum din seria *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica* (**BHAB**), editată de Muzeul Banatului din Timişoara, este o sinteză istorico-arheologică dedicată evoluției principalelor manifestări etno-culturale din Banat, pe diversele paliere cronologice ale epocii bronzului.

Axată îndeosebi pe discutarea vestigiilor specifice din Banatul românesc, lucrarea abordează astfel o problematică regională, legată îndeosebi de începuturile civilizației tracice şi – măcar tangențial – chiar a celei ilire. Această problematică regională a fost integrată însă în contextul mai larg al evoluției culturale supra-regionale, prin efortul dr. Marian Gumă, cercetător ştiințific în cadrul Institutului Român de Tracologie, unul dintre cei mai experimentați şi competenți cunoscători ai realităților "preistorice" bănățene.

Tematica actualului volum se înscrie de altfel în aria predilectă de investigare a autorului (epoca bronzului, prima şi a doua epocă fierului carpato-danubian), fiind direct conexată cu o altă valoroasă sinteză, publicată anterior (în seria *Bibliotheca Thracologica*, editată de Institutul Român de Tracologie), respectiv *Civilizația primei epoci a fierului* (Bucureşti, 1993), lucrare pentru care dr. Marian Gumă a fost distins cu premiul "Nicolae Bălcescu" al Academiei Române.

Chiar dacă nu reprezintă (şi de altfel nici nu s-a intenționat a fi) o monografie propriu-zisă a epocii bronzului din Banat, apreciem că prezenta lucrare reuşeşte să ne creeze pentru întâia oară o imagine de ansamblu asupra evoluției culturale din această perioadă în sud-vestul României şi zonele imediat învecinate. Ea ni se pare pe atât de coerentă, corectă şi complexă, pe cât este posibil în actualul stadiu de cercetare.

Structurată pe trei capitole mari (dedicate succesiv Bronzului timpuriu, Bronzului mijlociu şi, respectiv, Bronzului târziu), lucrarea este însoțită de o amplă literatură de referință, alături de o bogată şi bine realizată ilustrație (inclusiv mai multe hărți şi un tabel cronologic). Prin bunăvoința şi eforturile

colegului nostru Valentin Cedică, textul dispune şi de o traducere integrală în limba engleză, el devenind astfel accesibil specialiştilor străini.

Suntem convinşi că, prin întregul său conţinut, actualul volum se va înscrie printre realizările marcante în domeniul abordat, devenind un instrument indispensabil de lucru şi un stimulent pentru noi cercetări.

Publicarea sa la Timişoara constituie şi o expresie concretă a bunelor relaţii de colaborare existente între Muzeul Banatului şi Institutul Român de Tracologie (îndeosebi prin intermediul filialei bănăţene a acestuia), drept pentru care ne permitem să subscriem – la rândul nostru – dedicaţiei făcute de autor.

Timişoara, martie 1997

dr. Florin Draşovean
Directorul Muzeului Banatului Timişoara

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EDITOR'S FOREWORD

The 5th volume of the series *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica* (**BHAB**), edited by the Banat Museum in Timişoara, is a historical and archaeological synthesis, dealing with the evolution of the main ethnical and cultural manifestations on the different chronological levels of the Bronze Age in Banat.

Being centred especially on debating the specific artefacts from the Romanian Banat, it approaches thus a regional problem, connected particularly to the beginnings of the Thracian civilisation and, tangentially, to those of the Illyrian one. This regional problem has been integrated within the larger context of the supra-regional cultural evolution, thanks to the efforts of dr. Marian Gumă. He works as a scientific researcher in the Romanian Institute for Thracology, being one of the most experienced and competent specialist for the Banat "prehistoric" realities.

In fact, the topic of this volume is connected to the favourite investigation area of the author: Bronze Age, Early and Late Iron Age in the Carpathian – Danubian space. It is also connected with another important synthesis, previously published in the series *Bibliotheca Thracologica*, edited by the Romanian Institute ofr Thracology. For *The Early Iron Age Civilisation in South-Western Romania*, the author has been awarded the "Nicolae Bălcescu Award" of the Romanian Academy.

This work is not a proper monographic approach to the Bronze Age in Banat and it was not intended to be one. Even so, it succeeds in offering us for the first time a synthetic view upon the Bronze Age cultural evolution in south-western Romania and closely neighbouring areas. It looks to us as coherent, correct and complex as it is possible at this stage of research.

The volume is organised in three main chapters, dealing with the Early, Middle and Late Bronze Age, enclosing an extensive reference literature, together with a full illustration, several maps and a chronological table. Thanks to the benevolence and the efforts of our colleague Valentin Cedică, the text is entirely translated into English, to make posible the acces of the foreign specialists.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

We are convinced that this volume will be one of the outstanding achievements in the field of prehistoric research, a habitual tool as well as a stimulus for the specialists.

Its publishing at Timişoara is also a concrete expression of the good relations between the Banat Museum and the Romanian Institute for Thracology, particulary through the agency of its Banat branch, and we allowed ourselves to subscribe to the dedication of the author.

Timişoara, March, 97

Dr. Florin Draşovean
Director of the Banat Museum in Timişoara

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PREFAȚĂ

Epoca bronzului prezintă o importanță deosebită în contextul celorlalte epoci "preistorice" din Europa central-estică. Ea a fost marcată – pe plan continental – de procesul indo-europenizării, de metalurgia bronzului și de constituirea unor mari unități culturale bine delimitate pe plan spațial.

Corespunzând – în cea mai mare parte și în expresiile sale cele mai pregnante – mileniului II a.Chr., această epocă a consemnat în egală măsură transformări fundamentale și evoluții istorice caracteristice, atât în spațiul carpato-dunăreano-pontic, cât și în cel balcanic. În acest areal s-au constituit și au început să evolueze acum principalele grupe etno-culturale ale comunităților proto-tracice și tracice timpurii, ele reușind să-și pună o amprentă specifică și durabilă asupra istoriei ulterioare a acestor regiuni.

Locul aparte deținut de epoca bronzului în contextul marilor restructurări petrecute în cadrul civilizațiilor "preistorice" europene a fost, de altfel, recent consacrat și prin includerea temei *"Epoca bronzului – prima epocă de aur a Europei"* în cadrul *Planului european de arheologie*, parte integrantă a Programului Consiliului Europei și a Convenției europene pentru protecția patrimoniului arheologic de la Malta.

În acest context, prin situarea sa geografică la intersecția unor importante căi de comunicație europeană, prin condițiile favorabile de habitat create de caracteristicile sale geo-morfologice și fizice, ca și prin valoarea vestigiilor istorico-arheologice specifice pe care le deține, Banatul ocupă o poziție deosebită în abordarea diverselor categorii de probleme ale epocii bronzului, nu numai pe plan zonal, ci și pe plan general european.

Bogăția și diversitatea vechilor descoperiri intrate în colecțiile muzeale bănățene încă de la sfârșitul secolului trecut, precum și a acelora rezultate în urma tot mai numeroaselor cercetări sistematice recente, urmează abia de acum înainte să fie valorificate la întreaga și reala lor valoare.

Aceasta este, de altfel, și motivația fundamentală care a generat elaborarea și publicarea prezentei lucrări.

Punctul său de pornire l-a constituit comunicarea intitulată *"Some remarks on the Bronze Age in Romanian Banat – Chronological levels and cultural entities"* (Câteva observații asupra epocii bronzului în Banatul românesc –

orizonturi cronologice şi entităţi culturale), susţinută la simpozionul internaţional cu tema *"The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring regions in the 2nd millenium B.C."* (Bazinul Dunării iugoslave şi regiunile învecinate în mileniul al II-lea a.Chr.), desfăşurat la Belgrad şi Vršac între 11–14 octombrie 1995.

Amploarea subiectului abordat şi numărul minim de pagini necesare unei prezentări de ansamblu – chiar extrem de sintetică – a acestei teme, ar fi făcut imposibilă includerea sa în volumul dedicat respectivului simpozion şi ne-au determinat să optăm pentru o publicare separată.

Ocazia acesteia ne-a fost oferită cu multă amabilitate de către Muzeul Banatului din Timişoara, în cadrul seriei *"Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica"*. Rămânem, astfel, profund îndatoraţi şi aducem mulţumiri sincere tuturor colegilor noştri de aici care au sprijinit această iniţiativă, cu deosebire d-lui dr. Fl. Draşovean, directorul respectivei instituţii muzeale, de care mă leagă o îndelungată colaborare şi o sinceră prietenie.

Lucrarea de faţă nu are intenţia de a reprezenta – şi nici nu poate suplini prin conţinut – o abordare monografică exhaustivă a epocii bronzului în Banat. Din punct de vedere spaţial, ea se bazează îndeosebi pe documentaţia istorico-arheologică existentă până în prezent în Banatul românesc, chiar dacă – având în vedere extinderea fenomenelor culturale – se fac referiri frecvente şi la realităţile epocii bronzului din zonele imediat învecinate (cu deosebire la cele din Voivodina, regiunea Porţilor de Fier şi Oltenia). În acelaşi timp, ea constituie doar o primă încercare de a oferi o imagine generală şi sintetică, un fel de "scenariu" istoric, asupra evoluţiei diverselor manifestări culturale existente în această zonă pe diversele paliere cronologice ale epocii bronzului.

Fără îndoială că, dincolo de anumite limite inerente ale posibilităţilor de interpretare personală, această încercare este tributară în mare măsură stadiului actual de cercetare, de publicare şi de informare referitor la realităţile arheologice atribuite epocii bronzului din Banat. Necesitatea de a o oferi cât mai curând ca pe o bază de discuţii şi un punct de pornire pentru o viitoare abordare monografică a acestei epoci în sud-vestul României şi regiunile imediat învecinate ne-a determinat, totuşi, să o supunem acum atenţiei specialiştilor şi tuturor cititorilor interesaţi de acest subiect.

Desigur, dacă limitele inerente unei atari lucrări sunt de pus exclusiv pe seama autorului, eventualele câştiguri ale acesteia aparţin în egală măsură acestuia, cât şi celorlalţi colegi care au cercetat unele obiective arheologice, ori au abordat diverse probleme ale epocii bronzului din Banat. Mulţi dintre ei ne-au oferit cu generozitate şi altruism, materiale, informaţii sau chiar sugestii legate de problemele discutate cu acest prilej. Suntem îndatoraţi în acest sens, şi aducem cuvenitele mulţumiri, cu deosebire următorilor colegi: dr. P. Roman

(directorul Institutului Român de Tracologie, Bucureşti), dr. Gh. Lazarovici (directorul Muzeului de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca), Fl. Medeleţ şi P. Rogozea (Filiala pentru Banat a Institutului Român de Tracologie, Timişoara), dr. Fl. Draşovean (directorul Muzeului Banatului, Timişoara), Fl. Gogâltan (Institutul de arheologie din Cluj-Napoca), C. Săcărin şi A. Oprinescu (Muzeul de istorie al judeţului Caraş-Severin, Reşiţa), G. Crăciunescu (Muzeul regiunii Porţilor de Fier, Drobeta-Turnu Severin).

Un ajutor substanţial la finalizarea lucrării de faţă ne-a fost acordat de către colegul V. Cedică (Muzeul Banatului, Timişoara), care ne-a fost alături pe aproape întreg parcursul elaborării acesteia. Lui i se datorează traducerea integrală a textului în limbă engleză şi dactilografierea unei importante părţi a acestuia. Îi mulţumim călduros şi cu acest prilej, rămânându-i profund îndatoraţi.

Adresăm mulţumirile noastre şi lui D. Frăsineanu (Muzeul judeţean de etnografie şi al regimentului de graniţă, Caransebeş) pentru contribuţia substanţială adusă la realizarea părţii grafice a prezentei lucrări.

Încercând să-i asigurăm o cât mai largă circulaţie şi pentru o mai uşoară accesibilitate a specialiştilor străini la problematica abordată, textul lucrării a fost reprodus integral şi în limba engleză.

Noiembrie 1996

Autorul

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INTRODUCERE

Importante descoperiri din epoca bronzului au fost făcute în Banatul românesc încă de la sfârşitul secolului trecut şi începutul celui actual. Pot fi remarcate aici în special cimitirul de inhumaţie de la Beba Veche, aşezarea de la Periam-"*Movila Şanţului*", inventarul unor morminte plane de incineraţie ("câmpuri de urne") de tip Cruceni-Belegiš şi Dubovac-Žuto Brdo-Gârla Mare, o serie de piese şi tezaure din aur sau numeroase obiecte şi depozite de bronzuri[1].

Deşi documentaţia arheologică legată de această perioadă s-a îmbogăţit constant şi remarcabil, cu deosebire în ultimii ani, nu dispunem încă de o abordare monografică care să-şi propună valorificarea integrală a stadiului actual de cercetare şi să ne creeze o imagine de ansamblu asupra evoluţiei istorice şi etno-culturale din intervalul de timp atribuit manifestărilor specifice epocii bronzului din Banat.

Această situaţie se datorează mai puţin lipsei de cercetări în teren sau unei preocupări mai slabe a specialiştilor pentru abordarea domeniului respectiv. În mare măsură, ea este însă rezultatul imposibilităţii obiective de valorificare mai exactă a vechilor descoperiri (efectuate adesea accidental sau în urma unor săpături nesistematice) şi, mai ales, a publicării doar parţiale sau nepublicării integrale a celor mai multe dintre cercetările sistematice recente.

În aceste condiţii, chiar dacă într-o serie de sinteze mai ample (datorate în special lui V. Pârvan[2], I. Nestor[3], D. Popescu[4], D. Berciu[5], M. Petrescu-Dâmboviţa[6], Vl. Dumitrescu[7] şi S. Morintz[8]) au fost abordate şi unele probleme specifice evoluţiei culturale din epoca bronzului în Banatul românesc, ele n-au putut să ne creeze decât o imagine parţială în acest domeniu. Adesea – şi nu întotdeauna solid fundamentat – în cadrul lor s-au extins asupra teritoriului bănăţean concluzii bazate pe analiza unor fenomene culturale din regiunile învecinate, mai bine reprezentate prin descoperiri în literatura de specialitate.

O serie de progrese substanţiale au fost realizate însă, în ultima vreme, îndeosebi în studierea unor aspecte mai limitate din punct de vedere temporal, cultural sau spaţial (geografic). Pot fi adăugate aici şi analizele efectuate asupra unor categorii particulare de descoperiri aparţinând epocii bronzului din Banatul românesc (diverse tipuri de obiecte şi depozite de bronzuri, piese izolate şi tezaure din aur), în contextul unor problematici speciale pe spaţii geografice mai largi.

Pot fi remarcate astfel, în primul rând, contribuțiile aduse la mai buna cunoaștere a Bronzului timpuriu din sud-vestul României,[9] cele dedicate culturii Mureș (Periam – Pecica)[10], definirea și încercările de precizare ale evoluției interne a grupului cultural de tip Balta Sărată[11], abordarea sintetică a descoperirilor de epoca bronzului din sudul Banatului românesc ("Clisura" Dunării")[12]. Un rol aparte în cunoașterea Bronzului târziu din vestul aceleiași regiuni continuă să-l dețină publicarea (din păcate numai parțială) a necropolei plane de incinerație de la Cruceni (jud. Timiș)[13].

Se mai adaugă aici analiza și integrarea descoperirilor specifice din Banatul românesc în studiile dedicate topoarelor și securilor[14], secerilor[15] și spadelor[16] de bronz din România.

Majoritatea depozitelor de bronzuri de la sfârșitul acestei epoci (Bz D-Ha A1) au fost incluse în *corpus*-urile realizate de M. Rusu[17] și M. Petrescu-Dâmbovița[18]. Lor li s-au adăugat și alte descoperiri de acest gen, publicate mai recent, cum ar fi depozitele de bronzuri de la Cozla[19], Fizeș[20], Liubcova - "*Țiglărie*"[21], Pescari[22], Petroșnița[23], Pojejena[24], Ticvaniul Mare [25] și Zăgujeni (Zăgujeni I)[26].

Totodată, se cuvine să menționăm – în același context – publicarea și discutarea descoperirilor de obiecte și tezaure din aur consemnate în Banatul românesc, cele mai multe dintre ele aparținând fazelor Reinecke Bz.D-Ha.A[27].

Depozitele de bronzuri și secerile de bronz din Banatul sârbesc au fost, de asemenea, incluse recent în *corpus*-uri speciale dedicate acestui gen de descoperiri din unele regiuni ale fostei Iugoslavii (Serbia și Voivodina, Kosovo și Macedonia)[28].

În sfârșit, o serie de repertorii publicate în ultimele decenii[29] au reușit să îmbogățească substanțial imaginea repartiției spațiale a diverselor descoperiri de epoca bronzului din Banatul românesc.

Cercetările arheologice sistematice realizate într-o serie de obiective arheologice (atât așezări cât și necropole), mai ales după cel de-al doilea război mondial, au reușit să îmbunătățească substanțial baza documentară referitoare la realitățile specifice epocii bronzului din această zonă.

Pentru Bronzul timpuriu și mijlociu se remarcă îndeosebi descoperirile efectuate la Caransebeș-"*Balta Sărată*"[30], Cornești[31], Ciuta-"*Cornul Dealului*"[32], Foeni-"*Cimitirul ortodox*"[33] și "*Gomila Lupului*"[34], Gornea-"*Vodneac*"[35] și "*Păzăriște*"[36], Iaz[37], Liubcova – "*Stenca*"[38], Moldova Veche-"*Ostrov*"[39], Susani-"*Deluț*"[40], Visag[41] și Valea Timișului – "*Rovină*"[42].

Pentru Bronzul târziu pot fi menționate mai ales cercetările și descoperirile de la Bobda[43], Cruceni[44], Divici-"*Ribiș*"[45], Liubcova-"*Țiglărie*"[46], Moldova Veche-"*Sat*"[47], Peciu Nou[48], Sacu[49], Susani-"*Deluț*"[50], Timișoara-"*Fratelia*"[51] și "*Pădurea Verde*"[52], Valea Timișului-"*Rovină*" (nivelul II)[53], Vrani [54] și Voiteg[55].

Din nefericire, marea majoritate a cercetărilor şi descoperirilor menţionate mai sus au fost doar parţial publicate sau continuă să rămână încă total inedite.

Fără îndoială că, în asemenea condiţii, încercarea noastră de a schiţa evoluţia culturală şi cronologia mai exactă a acestora se izbeşte adeseori de obstacole greu de depăşit. În ciuda acestor circumstanţe, ne vom asuma riscul de a prezenta nu numai stadiul actual de cercetare în acest domeniu, ci şi de a schiţa o imagine de ansamblu – cât mai coerentă posibil – a evoluţiei principalelor manifestări culturale pe diversele orizonturi cronologice ale epocii bronzului din Banat.

Demersul nostru se va baza – în mod inerent – pe succesiunea cronologică relativă a diverselor etape şi entităţi culturale. Trimiterile la cronologia absolută a acestora vor fi doar orientative şi destul de relative, cu deosebire pentru fenomenele perioadei de tranziţie şi manifestările culturale din Bronzul timpuriu. Sigur, pentru o serie de obiective arheologice aflate în zonele imediat învecinate, cu deosebire din Serbia şi Voivodina (Gomolava, Mokrin, Feudvar-Mošorin)[56], atribuite unor manifestări culturale extinse atât în zone din Banatul sârbesc, cât şi din cel românesc (de tip Mureş, Vatina sau Cruceni-Belegiš), dispunem de câteva date C_{14} calibrate ca repere de cronologie absolută. Pentru Banatul românesc însă, asemenea date lipsesc deocamdată .

Pe de altă parte, dincolo de faptul că a provocat o adevărată "revoluţie" în cronologia absolută a începuturilor epocii bronzului în Europa, impactul noilor analize dendrocronologice şi a datelor C_{14} calibrate din zona centrală şi central-est europeană[57], implică – cel puţin în acest stadiu de cercetare – dificultăţi sporite pentru încercările de racordare la repere mai exacte de cronologie absolută sau de sincronizare a realităţilor specifice epocii bronzului din Banatul românesc.

În aceste condiţii, fără a le minimaliza cumva importanţa, am evitat să facem prea multe trimiteri la datele cronologiei absolute ale diverselor descoperiri, manifestări culturale sau etape evolutive, cu atât mai mult cu cât acestea nu concordă întotdeauna, fiind uneori chiar neconcludente. De altfel, nu de puţine ori până acum, cronologia "absolută" s-a dovedit a fi destul de "relativă".

Ţinând cont de amploarea subiectului abordat, ca şi de insuficienţa datelor referitoare la multe dintre cercetările sistematice deja efectuate, n-a fost posibilă o prezentare şi o analiză mai amănunţită a descoperirilor. În mod obiectiv, deci, "scenariul" de evoluţie cronologică şi culturală a epocii bronzului în Banatul românesc, propus cu acest prilej (vezi şi fig. 7) nu poate fi perfect. Este de presupus şi chiar de dorit ca el să fie îmbunătăţit prin discuţii sau cercetări ulterioare şi, mai ales, prin publicarea *in extenso* a celor deja efectuate.

În ciuda unor lacune şi imperfecţiuni, avem totuşi speranţa că publicarea lui va contribui la dinamizarea şi progresul cercetărilor în acest domeniu.

SFÂRŞITUL PERIOADEI DE TRANZIŢIE ŞI ÎNCEPUTURILE EPOCII BRONZULUI ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI ŞI ZONELE IMEDIAT ÎNVECINATE.

BRONZUL TIMPURIU ÎN BANATUL ROMÂNESC

Intervalul cuprins între orizontul de tip Cernavodă III-Boleráz şi cele mai vechi manifestări care pot fi atribuite cu certitudine Bronzului timpuriu în Banatul românesc poate fi considerat – cel puţin în actualul stadiu de cercetare – încă specific perioadei de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului[58].

Respectiva perioadă de tranziţie a fost dominată aici de manifestările şi evoluţia neîntreruptă a culturii Coţofeni (fazele I-III), care a ocupat cea mai mare parte a acestei regiuni (cu preponderenţă zonele piemontane din centrul, nord-estul şi sudul acesteia)[59]. Excepţie pare să fi făcut zona sa nord-vestică, unde este atestată prezenţa unor comunităţi de tip Baden[60]. Pe baza contactelor şi influenţelor reciproce, s-a putut stabili un sincronism între acestea şi cele de tip Coţofeni I-II[61].

Chiar dacă presiunea pe care au exercitat-o spre nord, într-o fază mai târzie, nu pare să fi fost străină de încetarea unor locuiri de tip Baden din nord-vestul Banatului[62], elementele de tip Kostolac apărute în sud-vestul aceleiaşi regiuni nu au perturbat masiv evoluţia comunităţilor Coţofeni din Banat. Ele au avut ca efect doar crearea unor aspecte mixte de "tip Coţofeni-Kostolac" în zonele central-vestice şi sudice, la orizontul fazelor Coţofeni II-IIIa,b[63]. Fără a fi singular, un bun exemplu în acest sens îl constituie aşezarea de la Bocşa Montană-"*Colţan*"[64].

Deşi marchează practic finalul perioadei de tranziţie, nici presiunea spre sud-est a comunităţilor de tip Vučedol nu pare să fi provocat sfârşitul culturii Coţofeni în Banat. Alături de mixtura "Kostolac târziu-Vučedol" de la Moldova Veche-"*Ostrov*"[65], această presiune a condus la formarea aspectului de "tip Coţofeni IIIc – Vučedol", caracteristic ultimului orizont al perioadei de tranziţie spre epoca bronzului în sud-estul Banatului românesc[66]. El a precedat nemijlocit apariţia în zonă a celor mai vechi manifestări ce pot fi atribuite Bronzului timpuriu bănăţean.

Integrată unei vaste dinamici etno-culturale, constatată în cea mai mare parte a spaţiului carpato-dunărean pe parcursul acestei perioade de tranziţie, mişcarea vućedoliană va suporta ea însăşi – în cele din urmă – impactul acelor complexe restructurări care au condus la apariţia noilor sinteze şi individualizări etno-culturale ale epocii bronzului.

Debutul acestora din urmă poate fi situat, în jumătatea estică a spaţiului carpato-dunărean, încă de la un orizont cronologic ce corespunde cu sfârşitul fazei Coţofeni I. Grupul de descoperiri atribuit acestui orizont (Zimnicea, Mlăjet, Sânzieni, Zăbala, Coşereni, Răcăciuni, sau mormintele 10, 24 şi 31 de la Brăiliţa) pare să evite aria Coţofeni I din estul Munteniei şi din Oltenia, interferându-se însă cu descoperiri de acest tip în sud-estul Transilvaniei. Respectivul orizont a fost paralelizat cu Troia II, Thessalicul timpuriu I şi Helladicul timpuriu II[67].

Apariţia primelor grupe etno-culturale ale Bronzului timpuriu pe teritoriul României se petrece în contextul penetraţiei dinspre est a mai multor valuri de purtători ai mormintelor tumulare cu ocru (integrate aşa-numitei "civilizaţii a kurganelor"). Mormântul de la Bodo[68] arată că această mişcare a atins la un moment dat şi anumite regiuni ale Banatului românesc.

Deşi nu se poate stabili încă mai precis care a fost rolul său în destrămarea realităţilor din perioada de tranziţie şi în apariţia celor mai vechi manifestări etno-culturale ale epocii bronzului din România, inclusiv a complexului de tip Glina-Schneckenberg, mişcarea amintită mai sus nu pare a fi străină de presiunea exercitată de comunităţile Glina-Schneckenberg asupra arealului estic al culturii Coţofeni. Începută încă probabil din vremea fazei Schneckenberg A, mişcarea spre vest şi nord-vest a elementelor de acest tip este tot mai pregnantă pe parcursul etapei Schneckenberg B. Ea va conduce acum la naşterea grupului Jigodin[69] şi va provoca restrângerea ariei manifestărilor Coţofeni târzii (faza III) din Transilvania la zona Munţilor Apuseni şi doar la o parte din podişul Transilvaniei. Această presiune este evidenţiată şi de inventarul mormintelor tumulare sau al aşezărilor atribuite primei faze (A) a grupului Bedeleu din zona estică a Munţilor Apuseni. Aici, elemente considerate de "tip Vucedol şi Schneckenberg B" sunt asociate cu ceramică de tip Coţofeni IIIc[70].

Concomitent, şi la sud de Carpaţi, se petrece o mişcare spre vest a unor comunităţi aparţinând încă fazei clasice (II) a culturii Glina. Acest fenomen este marcat prin suprapunerea unor depuneri de acest aspect peste cele de tip Coţofeni II-III în vestul Munteniei şi în Oltenia[71]. Se ajunge, astfel, la o ciocnire între presiunea spre sud-est a elementelor de tip Vučedol (poate chiar de tip Coţofeni IIIc-Vučedol) şi mişcarea spre vest a comunităţilor de tip Glina. Contactul acestor două fenomene este bine ilustrat în aşezarea de tip Glina III de la Govora Sat-"*Runcuri*"[72].

În condițiile create de rezultatul acestei ciocniri se va petrece, la un orizont cronologic imediat ulterior, apariția primelor manifestări ale Bronzului timpuriu din Banatul românesc.

Se constată astfel că nașterea noilor realități ale epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean a avut loc în mod gradual, zonele central-estice ale României având o prioritate în acest sens.

Ca atare, pe teritoriul României, Bronzul timpuriu este departe de a fi fost – așa cum s-a considerat la început – doar o pânză cronologică și etno-culturală relativ subțire, interpusă între culturile perioadei de tranziție și cele ale Bronzului "clasic". El s-a dovedit un proces complex din punct de vedere istoric și etno-cultural, cu o durată relativ îndelungată[73].

Analizând stadiul actual de cercetare în domeniu (atât în România, cât și în zonele imediat învecinate), P. Roman a realizat cel mai complex sistem de periodizare al acestei etape. El a împărțit evoluția Bronzului timpuriu din România în trei etape mari: I (cu subfazele Ia, Ib și Ic), II (cu subfazele IIa și IIb) și III (sugerând posibilitatea divizării sale în subfazele IIIa și IIIb)[74]. Cu mici diferențe, această periodizare a fost urmată și în câteva studii mai recente asupra Bronzului timpuriu din Transilvania[75] și Banat[76].

Și în demersul nostru, diversele paliere cronologice și cultural-evolutive ale Bronzului timpuriu din Banatul românesc vor fi raportate la acest sistem, chiar dacă nu vom evita și trimiterile la alte sisteme de periodizare ale epocii bronzului (P. Reinecke, R. Kálicz-Schreiber, A. Mózsolics, I. Bona, D. Berciu, S. Morintz sau B. Hänsel). Raportări mai frecvente la acestea din urmă se vor face, însă, mai ales pentru etapele mijlocii și târzii ale epocii bronzului.

În funcție de cele prezentate mai sus, reiese că apariția celor mai timpurii elemente ale epocii bronzului în Banat nu poate fi mai veche de orizontul cronologic și cultural imediat ulterior aceluia al fazei sau aspectului "Coțofeni IIIc-Vučedol". Așa cum am arătat mai sus, fenomenul se petrece în contextul efectelor create pe planul evoluției etno-culturale din această zonă de ciocnirea între curentele Vučedol (respectiv Coțofeni IIIc-Vučedol) și Glina.

În opinia lui P. Roman, mișcarea spre vest a culturii Glina ar fi provocat întoarcerea spre nord (pe linia Dunării) a curentului Vučedol, orientat inițial spre sud-est. Prin spațiul astfel eliberat din sudul Banatului și nord-estul Serbiei s-au putut stabili acum legături între manifestările de tip Glina târzii sau "Glina IV" (faza Ostrovul Corbului) și cele de tip Bubanj Hum III-Vecina (legate și măcar parțial sincrome cu manifestările de tip Armenochori din Bronzul timpuriu macedonean, aflate – la rândul lor – în expansiune spre nord pe culoarul Vardar-Morava)[77]. Concomitent, sau imediat după, mișcarea Glina spre vest a fost dublată de difuzarea pe aceeași direcție a mormintelor tumulare de tip Verbița[78],

cu corespondenţe evidente până în descoperirile de tip Belotić-Bela Crkva[79]. O verigă de legătură între acestea poate fi un mormânt de inhumaţie descoperit la Vajuga-"*Pesak*"[80], pe malul sârbesc al Porţilor de Fier (Djerdap).

Pe de altă parte, întoarcerea mişcării Vučedol spre nord ar fi provocat (în condiţiile unei contrareacţii a elementelor de tip Glockenbecher) naşterea – pe baze Vučedol târzii – a grupelor de tip Makó (Makó-Košihy-Čaka) şi Nyirség (Nir timpuriu) în estul Ungariei şi vestul României[81].

O viziune oarecum diferită asupra genezei primelor manifestări ale Bronzului timpuriu din Banat a fost avansată de Gh. Lazarovici şi C. Săcărin. Aceştia au considerat că efectul mişcării spre vest a culturii Glina s-a limitat doar la "oprirea înaintării spre Oltenia a comunităţilor Coţofeni-Vucedol", opinând totodată că împingerea spre nord a triburilor Coţofeni -Vucedol nu trebuie neapărat să reprezinte rezultatul presiunii Glina III. În acelaşi context, ei apreciau că atât împingerea spre nord a "triburilor Coţofeni-Vučedol", cât şi oprirea înaintării spre vest a culturii Glina, s-au datorat tocmai apariţiei în zona Banatului românesc a unor manifestări ale Bronzului timpuriu de tip Gornea-"*Vodneac*" (fără a preciza, însă, originea acestora)[82].

Întrucât majoritatea datelor de care dispunem în prezent indică o posterioritate a descoperirilor de tip Gornea-"*Vodneac*" (respectiv a orizontului de tip Gornea-Orleşti, cu ceramică *Besenstrich* şi *Textilmuster*) faţă de orizontul cel mai târziu al culturii Glina (faza IV-Ostrovul Corbului), această ultimă opinie rămâne dificil de susţinut.

În asemenea condiţii, măcar în stadiul actual de cercetare, imaginea schiţată de P. Roman pare mult mai credibilă. Eventuala apariţie în viitor a unor descoperiri de tip sau de orizont Glina IV (Ostrovul Corbului) şi în sudul Banatului românesc ar putea da, însă, un plus de consistenţă acestei opinii.

Reiese aşadar că la nivelul primei etape (I) a Bronzului timpuriu din zonele central-estice ale României (fazele Roman Ia-c), în Banatul românesc evoluau încă manifestări etno-culturale specifice perioadei de tranziţie spre epoca bronzului (Coţofeni I-II, Baden şi Kostolac timpuriu), măcar parţial sincrone cu Glina I-II şi Schneckenberg A (probabil chiar început de B)[83].

Către sfârşitul acestei etape (Roman Ic), ar putea fi plasate cel mai devreme şi primele apariţii ale mormintelor tumulare cu ocru în Banat. Direcţia pătrunderii acestora peste lanţul carpatic este încă greu de precizat. Majoritatea opiniilor consacrate au în vedere în special o înaintare prin zonele sud-carpatice, de-a lungul Dunării, spre Banat şi zonele învecinate[84], iar de aici – eventual – spre Transilvania[85]. Ultima ipoteză ni se pare totuşi, dificil de susţinut în condiţiile menţinerii unui "bloc" relativ compact de tip Coţofeni III între Munţii Apuseni şi zona piemontană din estul Banatului românesc. Alte opinii nu exclud

nici posibilitatea înaintării unor ramuri ale acestora peste Carpaţii Păduroşi şi apoi spre sud, prin Câmpia Tisei[86]. Această direcţie de pătrundere este foarte plauzibilă, ea putând fi avută în vedere şi pentru difuzarea unor elemente de acest tip dinspre Tisa Superioară, spre sud-est, până în Transilvania. A mai fost, de asemenea, sugerată şi o eventuală pătrundere prin pasurile Carpaţilor spre zona de sud-est a Transilvaniei[87], ipoteză sugerată *de visu* şi prin apariţia unor morminte tumulare în această arie[88]. Problema nu poate fi soluţionată, însă, în lipsa unei cronologii mai exacte a diverselor manifestări tumulare cu ocru. De altfel, complexitatea fenomenului tumular lasă puţine speranţe unei rezolvări rapide a atribuirilor cronologice şi, mai ales, culturale pentru multe dintre monumentele arheologice de acest gen.

Cu excepţia celor doi tumuli (conţinând, însă, morminte de incineraţie cu ceramică de tip Vučedol) de la Moldova Veche-"*Ostrov*"[89], mormântul tumular de inhumaţie cu ocru de la Bodo continuă să rămână singura descoperire de acest tip consemnată până acum în Banatul Românesc[90]. Lipsit de inventar, el a fost datat destul de larg în perioada post-Coţofeni I (pe baza ceramicii de acest tip descoperită în mantaua sa)[91]. Particularităţile constructive, care îl apropie de monumentele de tip Yamna târzii, şi legarea sa de unele descoperiri similare din Transilvania (Cipău şi Câmpia Turzii),[92] ar indica plasarea acestuia în intervalul subfazelor Roman Ib – IIa, respectiv al etapelor Coţofeni II – IIIa, b. Această constatare ar putea fi susţinută şi de faptul că descoperirile similare din Voivodina[93] sau din Ungaria de est[94] nu se datează, în general, înainte de orizontul Baden evoluat.

Nici la orizontul cronologic imediat următor, respectiv cel de tip Coţofeni IIIc-Vučedol (corespunzător subfazei Roman IIa/Gogâltan Ib), nu există încă descoperiri care să poată fi atribuite cu certitudine Bronzului timpuriu în Banatul românesc.

Cele mai vechi expresii arheologice ale acestuia în regiunea discutată se plasează la orizontul subfazei Roman IIb/Gogâltan IIa, şi pot fi integrate într-o *primă etapă a Bronzului timpuriu în Banatul românesc.*

Privite în ansamblu, ele au fost – în mare măsură – contemporane cu descoperirile de "tip Glina IV" (Ostrovul Corbului)[95], Vinkovci-Somogyvár[96], Makó (Makó-Kosihy-Čaka)[97], Nyirség[98], Nir timpuriu (Pişcolt, Ciumeşti – "*Bostănărie*")[99] cu cele de tip Zimandul Nou[100] şi Roşia (Roşia-Gălăşeni)[101] din Crişana sau cu acelea de tip Bedeleu B (Livezile)[102], Copăceni [103] şi Şoimuş[104] în Transilvania.

În Banatul românesc, acest orizont a prins să se contureze doar foarte recent, cu deosebire în zona sa nord-vestică[105].

Aici pot fi amintite, în primul rând, câteva fragmente ceramice cu ornamente specifice, descoperite izolat la Foeni-"*Sălaş*" şi "*Cimitirul ortodox*", la Parţa, Periam şi Stamora Moraviţa (pl.I). Alături de necropola de la Zimandul Nou (la nord de Mureş, în jud. Arad), ele ar putea indica extinderea ariei de tip Makó (Makó-Kosihy-Čaka) până în zonele din sud-vestul Crişanei şi, eventual, nord-vestul Banatului românesc.Este greu de precizat dacă ar putea fi integrat în acelaşi context şi un fragment ceramic "de tip Vučedol C", descoperit la Timişoara-"*Freidorf*"[106].

De asemenea, este imposibil de apreciat deocamdată ce s-a întâmplat aici odată cu sfârşitul culturii Baden. Urmează nemijlocit manifestări timpurii de tip Makó, sau între acestea se interpune un orizont cronologic şi cultural neilustrat încă prin descoperiri concludente ?

N-ar fi cu totul exclus ca aici să-şi găsească locul, în viitor, şi unele manifestări cu "ceramică şnurată" (*Schnurkeramik*). Acest fapt ar putea fi sugerat şi de prezenţa unor fragmente ceramice de acest tip la Parţa-"*Obiectiv 2*", la Moldova Veche-"*Ostrov*", pe "*Humka*" (cel mai devreme la orizontul Coţofeni IIIc-Vučedol, mai curând după) sau la Silagiu-"*Pârpora*" (într-o asociere, oarecum nesigură prin condiţiile descoperirii, cu ceramică *Besenstrich* şi cu un fragment ceramic de aspect Glina-Schneckenberg (pl.II)[107].

Dificil de stabilit acum sunt şi implicaţiile prezenţei la Parţa-"*Obiectiv 1*" a unor fragmente ceramice de tip "Glina III-Schneckenberg", menţionate ca atare în literatură[108].

O descoperire foarte interesantă şi importantă, care poate fi atribuită aceleiaşi etape a Bronzului timpuriu (Roman II/IIb – Gogâltan IIb), o reprezintă cele două morminte săpate de M. Moga încă din 1948 la Sânpetru German (pl.III) şi publicate recent de Fl. Gogâltan. Acesta din urmă sesizează în inventarul lor paralele cu descoperirile de tip Roşia şi Somogyvár-Vinkovci, integrându-le în subfaza IIb a Bronzului timpuriu[109].

Trebuie să adăugăm că materialele de la Sânpetru German îşi găsesc bune analogii şi în nivelul atribuit Bronzului timpuriu din aşezarea de la Pančevo-Donja Varoš, în Banatul sârbesc[110]. Inclusă în contextul manifestărilor de tip "proto-Vatina", ceramica de la Pančevo-Donja Varoš prezintă evidente similitudini nu numai cu orizontul de tip Ljuljaci I[111], dar şi cu descoperirile de tip Bubanj Hum III şi Somogyvár-Vinkovci[112]. Tot aici poate fi semnalată şi apariţia unui fragment ceramic de tip Makó[113] sau a unui vas-borcan asemănător exemplarelor similare din cultura Nyirség (Nir)[114].

Pe de altă parte, la Pančevo-Donja Varoš poate fi remarcată şi existenţa unor legături cu manifestările de tip Beba Veche-Pitváros sau cu acelea de tip Nagyrév timpuriu-Glockenbecker[115]. Considerate mai târzii decât cele de la

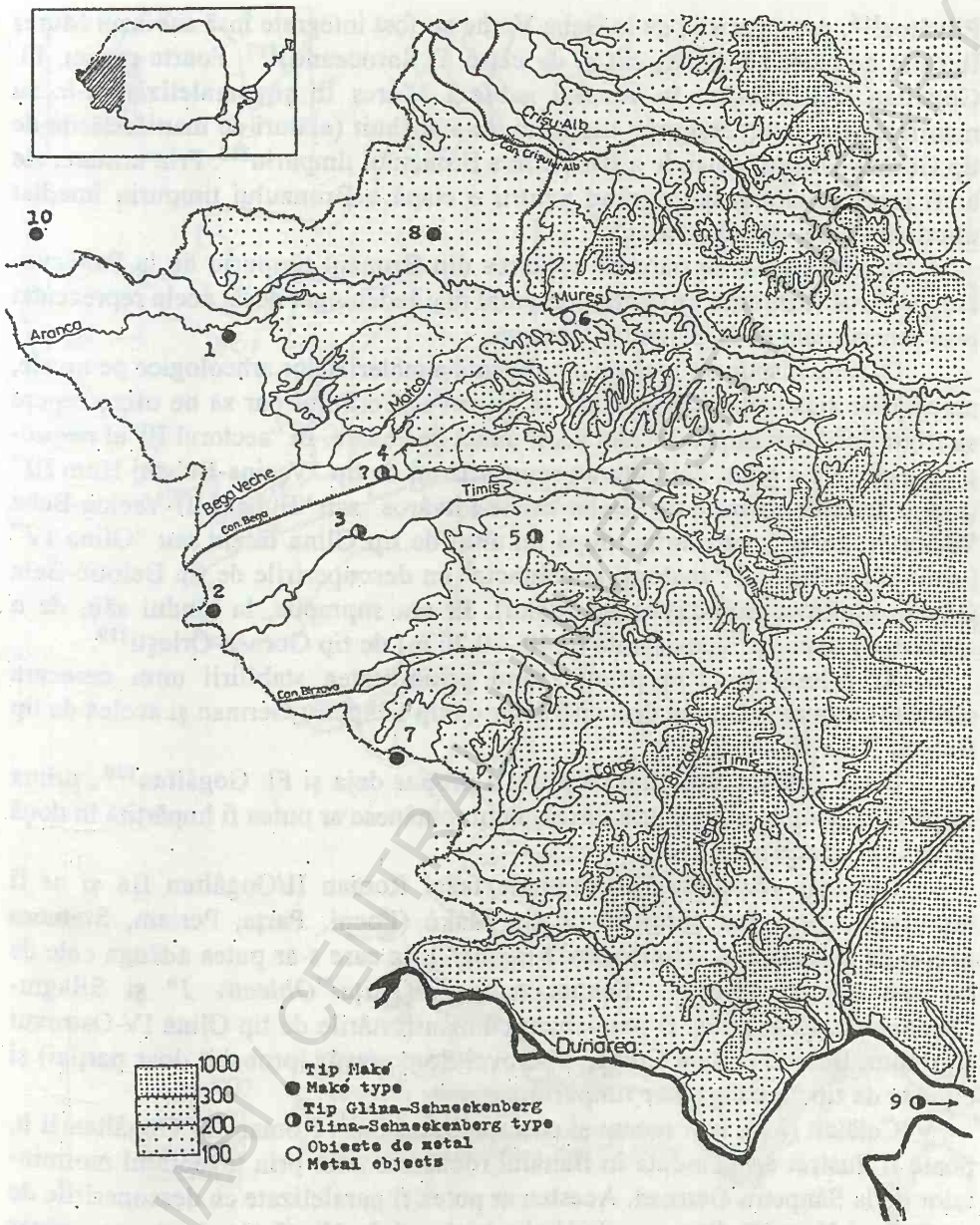

Fig. 1. Harta descoperirilor din primul orizont (Ia) al Bronzului timpuriu în Banatul românesc şi unele zone imediat învecinate.

1. Periam; 2. Foeni; 3. Parța; 4. Timișoara – "Freidorf"; 5. Silagiu; 6. Lipova; 7. Stamora Moravița; 8. Zimandul Nou; 9. Ostrovul Corbului; 10. Makó.

BCU IAȘI / CENTRA

Pitváros[116], descoperirile de la Beba Veche au fost integrate însă subfazei Mureş Ib (atât de către M. Girić, cât şi de către T. Soroceanu)[117]. Foarte recent, Fl. Gogâltan le-a încadrat în aceeaşi subfază Mureş Ib şi, paralelizându-le cu manifestările de tip Nagyrév timpuriu, le-a atribuit (alături de manifestările de tip Gornea-Orleşti) celei de a III-a faze a Bronzului timpuriu[118]. Prin urmare, ele ar fi reprezentative mai curând pentru o etapă a Bronzului timpuriu imediat ulterioară celei discutate aici.

În acest sens, se pare că aşezarea din Bronzul timpuriu de la Pančevo-Donja Varoš ilustrează un spaţiu temporal mai îndelungat decât acela reprezentat prin mormintele de la Sânpetru German.

Deşi nu dispunem încă de o publicare a materialelor arheologice pe nivele, cercetările sistematice întreprinse la Ostrovul Corbului par să ne ofere repere stratigrafice "mai sensibile" din acest punct de vedere. În "sectorul B" al respectivei aşezări s-a putut delimita un scurt orizont de tip "Vecina-Bubanj Hum III" (numit anterior chiar de tip "Beba Veche-Pitváros" sau "Bubanj III-Vecina-Beba Veche-Pitváros"), care urma după un altul de tip Glina târzie sau "Glina IV" (ultimul prezentând "analogii şi contacte" cu descoperirile de tip Belotić-Bela Crkva, Vinkovci-Somogyvár şi Makó). El era suprapus, la rândul său, de o aşezare cu depuneri consistente (0,40 – 0,70 m) de tip Gornea-Orleşti[119].

Ar reieşi, deci, în primul rând posibilitatea stabilirii unui oarecare sincronism între orizontul descoperirilor de tip Sânpetru German şi acelea de tip Bubanj Hum III -Vecina.

Drept urmare, aşa cum de altfel a propus deja şi Fl. Gogâltan[120], prima etapă (I) a Bronzului timpuriu din Banatul românesc ar putea fi împărţită în două orizonturi succesive.

Cel mai vechi (Ia), corespunde fazei Roman II/Gogâltan IIa şi ar fi reprezentat prin descoperirile de tip Makó (Foeni, Parţa, Periam, Stamora Moraviţa şi, eventual, Timişoara-"*Freidorf*"), la care s-ar putea adăuga cele de tip sau aspect "Glina – Schneckenberg" (Parţa-"*Obiectiv 1*" şi Silagiu-"*Pârpora*"). El ar putea fi paralelizat cu manifestările de tip Glina IV-Ostrovul Corbului, Belotić – Bela Crkva, Vinkovci-Somogyvár (probabil doar parţial) şi cu cele de tip Nyirség / Nir timpuriu.

Celălalt (I b), mai recent şi corespunzând fazei Roman II / Gogâltan II b, poate fi ilustrat deocamdată în Banatul românesc doar prin inventarul mormintelor de la Sânpetru German. Acestea ar putea fi paralelizate cu descoperirile de tip Bubanj Hum III, Somogyvár-Vinkovci (parţial), Nir târziu şi – poate – chiar cu începutul culturii Nagyrév.

În acelaşi orizont, mai curând către sfârşitul său, ar trebui probabil incluse şi cele mai vechi manifestări ale culturii Mureş, respectiv cele de tip Mureş Ia.

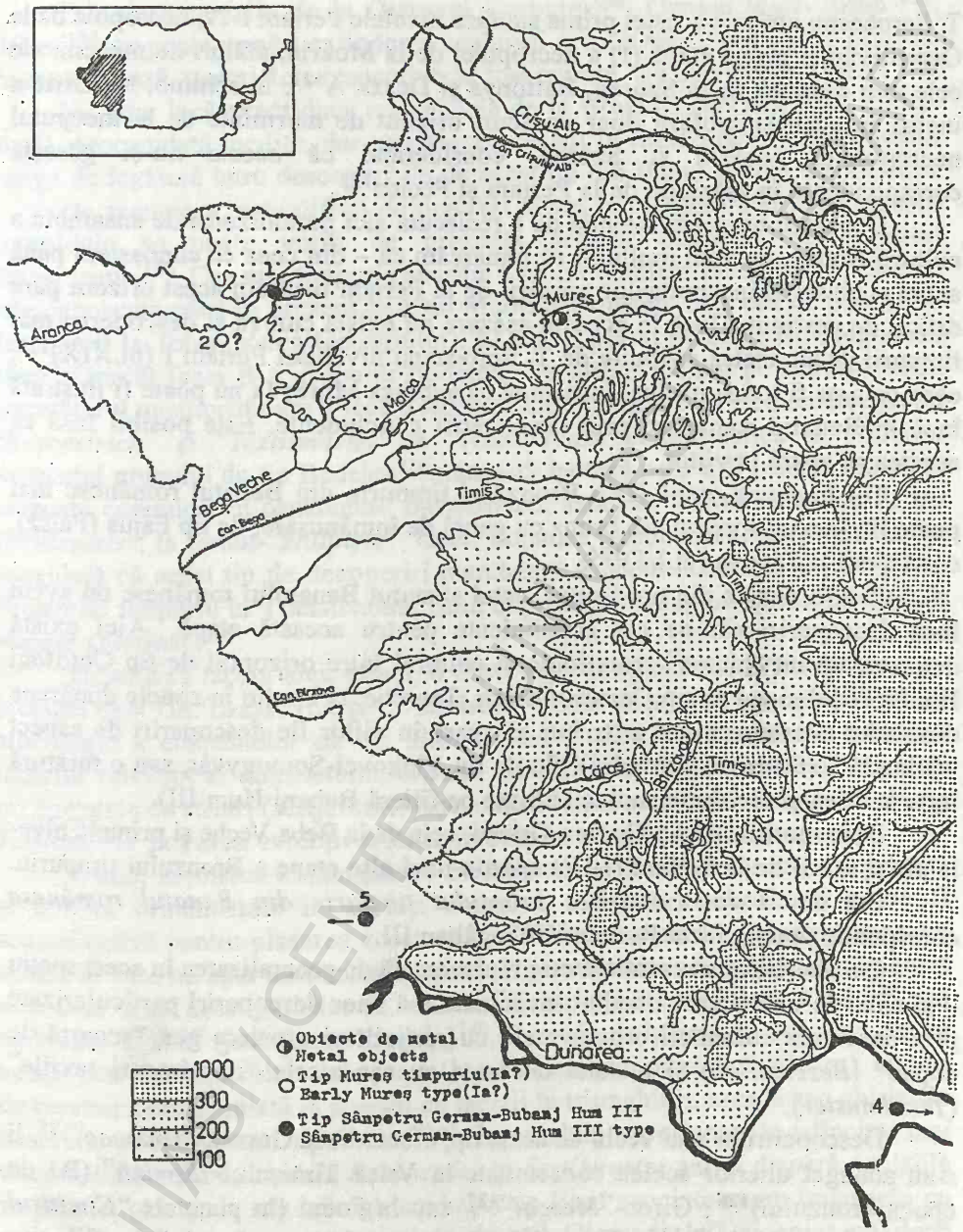

Fig. 2. Harta descoperirilor din cel de-al doilea orizont (Ib) al Bronzului timpuriu în Banatul românesc şi unele zone imediat învecinate.

1. Sânpetru German; 2. Periam; 3. Lipova; 4. Ostrovul Corbului; 5. Pancevo – "Donja Varos"

BCU IAŞI / CENTRU

T. Soroceanu atribuie acestei prime subfaze nivelele Periam I-IV, necropola de la Ószentiván şi prima etapă (I) a necropolei de la Mokrin, alături de mormintele cele mai timpurii de la Szöreg, Battonya şi Deszk A[121]. În schimb, M. Girić a inclus în aceeaşi subfază doar un scurt orizont de morminte de la începutul necropolelor Mokrin şi Szöreg, considerând că acesta nu-şi găseşte corespondenţe în aşezările de la Periam şi Pecica[122].

Deoarece nu avem intenţia de a rediscuta aici periodizarea de ansamblu a culturii Mureş, ne vom mulţumi să remarcăm că – din ceea ce cunoaştem până acum – plasarea începuturilor aşezării de la Periam încă din acest orizont pare dificil de susţinut. Dacă în această aşezare nu există cumva şi descoperiri mai timpurii decât acelea atribuite de T. Soroceanu nivelului Periam I (pl.XIX)[123], ceea ce n-ar fi totuşi exclus, înseamnă că subfaza Mureş Ia nu poate fi ilustrată încă în Banatul românesc prin descoperiri concludente. Este posibil însă ca acestea să apară în viitor.

Tot în prima etapă (I) a Bronzului timpuriu din Banatul românesc mai poate fi plasat şi toporul din bronz cu gaură de înmănuşare, de tip Fajus (Faisz), descoperit la Lipova (pl.I/1)[124].

Pentru zonele din nord-estul, estul şi sudul Banatului românesc nu avem încă descoperiri cât de cât concludente pentru această etapă. Aici există deocamdată un "hiatus" cronologic şi cultural între orizontul de tip Coţofeni IIIc-Vučedol şi cel de tip Gornea-Orleşti. Teoretic, cel puţin în zonele dunărene din sudul acestei regiuni ar trebui să apară în viitor fie descoperiri de aspect "Glina IV" (Ostrovul Corbului), fie de tip Vinkovci-Somogyvár, sau o mixtură între acestea şi elemente sudice (filtrate pe filieră Bubanj Hum III).

Descoperirile de tip Gornea-Orleşti, cele de la Beba Veche şi primele nivele ale aşezării de la Periam (I-IV) aparţin unei alte etape a Bronzului timpuriu.

Cea de *a doua etapă a bronzului timpuriu din Banatul românesc* corespunde practic fazei Roman III/Gogâltan III.

Caracteristica sa esenţială este reprezentată de generalizarea în acest spaţiu – şi chiar în unele zone imediat învecinate – a unor descoperiri particularizate prin asocierea ceramicii ornamentate cu scrijelituri grosiere gen "scoarţă de copac" (*Besenstrich*) şi a celei decorate cu aşa zisele "imprimeuri textile" (*Textilmuster*).

Descoperirilor mai vechi de acest tip, efectuate la Gornea-"*Vodneac*"[125], li s-au adăugat ulterior acelea consemnate la Valea Timişului-"*Rovină*" (B1 de epoca bronzului)[126], Giroc-"*Mescal*"[127] sau la Foeni (în punctele "*Cimitirul Ortodox*" şi "*Sălaş*")[128]. Ceramică de acest tip a apărut şi la Silagiu-"*Pârpora*"[129]. Ele sugerează răspândirea acestui fenomen pe aproape întregul Banat românesc, cu excepţia arealului de tip Mureş din colţul său nord-vestic.

Prin descoperirile de la Ostrovul Corbului[130], Ocnele Mari-"*Zdup*"[131], Orleşti[132] se poate urmări extinderea aceluiaşi gen de manifestări şi în Oltenia. Pe această bază, materialele respective au fost numite "de tip Gornea-Orleşti"[133].

Nu ştim încă exact dacă materialele de la Brezniţa de Ocol (jud. Mehedinţi), deocamdată inedite, dar menţionate recent în literatură[134], pot constitui veriga de legătură între descoperirile de acest tip din Banat şi cele din Oltenia.

De asemenea, este dificil de precizat acum în ce măsură şi la ce orizont cronologic se poate vorbi de prezenţa acestor elemente şi în estul Transilvaniei[135]. Cea mai timpurie apariţie a unui ornament *Textilmuster*, care ne este cunoscută până în prezent la estul Munţilor Apuseni este cea de pe un vas descoperit la Teiuş (Valea Geoagiului). El a fost plasat de către H. Ciugudean către sfârşitul fazei B a grupului Bedeleu. De altfel, tocmai pe această bază, cercetătorul menţionat pare a face o legătură între pătrunderea elementelor de tip "*Besenstrich*" şi "*Textilmuster*" în Transilvania central-estică şi sfârşitul existenţei grupului de tip Bedeleu[136]. Această ipoteză pare a fi confirmată şi de prezenţa ceramicii cu ornamente *Besenstrich*, asociată uneori cu aceea de tip *Textilmuster*, la Iernut-"*Hulpişte*", Cuci, Lopadea Veche sau Uioara de Jos. Se consideră că acest tip de decoperiri marchează începutul ultimei etape (III) a Bronzului timpuriu în Transilvania, fiind expresia unei rupturi culturale faţă de etapele anterioare[137].

Trebuie să facem aici, totuşi, o observaţie absolut necesară. Aşa cum au precizat deja Gh. Lazarovici şi C. Săcărin[138], doar asocierea în acelaşi context arheologic a elementelor de tip *Besenstrich* şi *Textilmuster* poate constitui indiciul relevant al unui anume orizont din Bronzul timpuriu. Luate separat, ornamentele cu striuri (scrijelituri) fine, cele de tip *Besenstrich* sau acelea de tip *Textilmuster* pot avea evoluţii diferite în timp şi chiar în spaţiu geografic.

Astfel, asocierea ornamentelor *Besenstrich* şi *Textilmuster* cu alte tehnici şi motive ornamentale în acelaşi complex sau nivel arheologic poate fi semnificativă pentru plasarea acestora la alt orizont cronologic, comparativ cu acelea în care nu apar asemenea asocieri. Ne mulţumim acum să citãm în acest sens doar cazul descoperirilor de la Cicir-"*Spinul lui Stanca*" (jud. Arad)[139] sau de la Iaz-"*Dâmb*" (jud. Caraş-Severin)[140]. Dincolo de Mureş, la Socodor, ele au apărut mai ales în nivelele inferioare (la adâncimi mai mari de 0,80/1 m), alături de ceramică ornamentată în special cu incizii în triunghiuri, arcade sau ghirlande haşurate, de aşa-numit "tip Vatina"[141]. În nivelele superioare (la adîncimi mai mici de 0,80 m) ornamentele *Besenstrich* şi *Textilmuster* par să dispară, inciziile în arcade, ghirlande sau triunghiuri haşurate fiind asociate acum îndeosebi cu ceramică având ornamente spiralate de stil Otomani I-II şi chiar cu două fragmente ceramice decorate cu benzi punctate (*Zahnstempelung*) considerate specifice îndeosebi fazei Wietemberg III[142].

Plasarea descoperirilor menţionate mai sus la un orizont cronologic imediat ulterior aceluia ilustrat prin materialele de la Foeni -"*Cimitirul ortodox*" ni se pare evidentă, cele din nivelele superioare de la Socodor (între 0,80 – 0,20 m) fiind chiar mai târzii.

Există, deci, o serie de indicii care ne sugerează deja posibilitatea stabilirii unor anumite diferenţe cronologice (poate şi culturale) între descoperirile cu ceramică *Besenstrich* şi *Textilmuster* (incluse *grosso modo* în ansamblul manifestărilor de tip Gornea-Orleşti)[143].

Astfel, în ciuda omogenităţii sale aparente, credem că se poate accepta o poziţie mai timpurie pentru acelea caracterizate exclusiv prin ceramică cu ornamente *Besenstrich* şi *Textilmuster*. În această categorie ar intra în primul rând descoperirile de la Foeni-"*Cimitirul ortodox*" (pl.V-IX), care vor rămâne – probabil – unul din exemplele clasice. O poziţie similară poate fi acceptată pentru materialele descoperite la Giroc-"*Mescal*" (pl.IV), Foeni-"*Sălaş*" (unde a apărut şi o strachină cu ornament geometric incizat şi încrustat cu alb, probabil de tip Makó)[144] şi poate cele de la Silagiu-"*Pârpora*"(pl.II/3). Către sfârşitul aceluiaşi orizont, dacă nu cumva uşor după, s-ar plasa acelea din B1 de epoca bronzului de la Valea Timişului-"*Rovină*" (pl.XV).

Incluse, de regulă, în contextul manifestărilor de tip Gornea-Orleşti[145], descoperirile de la Gornea-"*Vodneac*" (pl. X-XIV) şi cele din nivelul corespunzător al aşezării de la Ostrovul Corbului conţin o serie de elemente care le plasează fie la finalul aceluiaşi orizont, fie – mai curând – în cel imediat următor.

Alături de asocierea ornamentelor *Besenstrich* şi *Textilmuster*, la Gornea-"*Vodneac*" au apărut şi multe fragmente ceramice decorate de două-trei incizii fine orizontale sau verticale. Acestea din urmă apar, însă, şi pe ceramica specifică culturii Mureş, după toate aparenţele încă din etapa sa timpurie (I). Analogiile cu Toszég A şi parţial B, invocate iniţial pentru descoperirile de la Gornea-"*Vodneac*"[146], indicau o paralelizare a acestora cu manifestările de tip Nagyrév şi chiar Hatvan timpuriu.

Pe baza situaţiei stratigrafice constatate la Ostrovul Corbului, P. Roman arăta că aşezarea de tip Gornea-Orleşti din "sectorul B" al acestei staţiuni este "plasată cronologic între etapa Gornea-Orleşti mai evoluată şi începutul culturii Verbicioara"[147]. Ea suprapunea depuneri de tip Vecina-Bubanj III (sau "Bubanj III-Vecina-Beba Veche-Pitváros"), fiind anterioară locuirii de tip Verbicioara II din "sectorul A". În materialele descoperite aici au fost remarcate similitudini cu materiale de tip sau orizont Visag (Visag, Iaz, Susani-"*Deluţ*", Cârcea-"*Viaduct*")[148]. În acelaşi context, aşezarea de la Gornea-"*Vodneac*" era paralelizată cu faza târzie a culturii Nagyrév şi cu cea timpurie a culturii Hatvan[149].

Deşi ar fi putut aduce şi alte precizări importante în acest sens, relaţiile dintre descoperirile de tip Gornea-Orleşti şi cele aparţinând culturii Mureş rămân încă relativ obscure.

Desigur, surprinderea acestora este îngreunată şi din cauza diverselor scheme cronologice şi de periodizare utilizate pentru grupa de descoperiri concentrată în zonele limitrofe Mureşului inferior. O recentă prezentare sintetică a celor mai importante dintre ele[150], ne dispensează de a le mai relua aici.

Pe de altă parte, nici chiar datele de care dispunem în prezent nu ne permit încă stabilirea unor sincronisme prea clare între descoperirile de tip Gornea-Orleşti şi cele de tip Mureş. Există, însă, câteva excepţii.

Chiar dacă prezintă deocamdată numai o valoare relativă în acest context, una dintre aceste excepţii pare a fi constituită – aşa cum am văzut – de acea categorie ceramică decorată cu grupe de două-trei incizii fine de la Gornea-"*Vodneac*", care îşi găseşte corespondenţe încă din prima fază (I) a culturii Mureş (mai curând la nivelul subfazei Mureş Ib).

După cum s-a precizat deja în literatură, cele mai timpurii descoperiri atribuite acestei culturi (Mureş Ia) pot fi plasate cu siguranţă doar la un orizont post-Makó[151]. Ele ar putea data, astfel, încă de la sfârşitul primei etape a Bronzului timpuriu din Banatul românesc. În acest caz, însă, descoperirile aparţinând subfazei Mureş I b ar trebui să fie, măcar teoretic, oarecum sincrone cu manifestările de tip Gornea-Orleşti.

Pentru subfaza Mureş I b, în Banatul românesc au fost considerate ca reprezentative mormintele de la Beba Veche (pl.XVIII), nivelele Periam I – IV (pl.XIX-XXIV) şi materialele descoperite în aşezările de la Semlac (pl. XVII) şi Sânnicolaul Mare (pl.XVI)[152].

Între inventarul mormintelor de la Beba Veche şi descoperirile mai timpurii ale grupului Gornea-Orleşti din Câmpia de Vest a Banatului românesc (respectiv cele de tip Foeni-"*Cimitirul ortodox*") nu pot fi observate, totuşi, contacte cât de cât evidente. Desigur, această situaţie s-ar putea datora şi aşa-numitei "opacităţi" manifestate de către descoperirile funerare faţă de contactele cu alte medii culturale. Pe de altă parte, însă, la Ostrovul Corbului s-a putut constata că o aşezare aparţinând etapei "Gornea-Orleşti mai evoluată" suprapune depuneri de tip Bubanj Hum III-Vecina (pentru acestea din urmă fiind amintite şi unele legături cu materialele de tip "Beba Veche-Pitváros")[153]. Această observaţie ar face plauzibilă, deci, o eventuală paralelizare între orizontul mormintelor de la Beba Veche şi etapa Gornea-Orleşti mai timpurie (de tip Foeni-"*Cimitirul ortodox*").

De altfel, nici în nivelele timpurii de la Periam (I-IV) n-au putut fi sesizate elemente care să permită efectuarea unor sincronisme mai clare între descoperirile de tip Mureş şi cele de tip Gornea-Orleşti[154].

.Deşi lipsite de repere stratigrafice, acestea pot fi evidenţiate însă în materialele de la Semlac şi Sânnicolaul Mare, unde – pe forme ceramice specifice culturii Mureş – apar ornamente de tip Besenstrich.

Descoperirile de la Semlac au fost paralelizate recent de către Fl. Gogâltan cu nivelul Periam I[155]. În acelaşi timp, cel puţin din ceea ce cunoaştem până acum, cele mai timpurii corespondenţe între materialele de la Beba Veche şi cele de la Periam nu se situează înainte de nivelul Periam II[156].

Începând din acelaşi nivel, la Periam încep să apară însă şi ornamente incizate sub formă de arcade, ghirlande sau triunghiuri haşurate (de aşa-numit tip "Vatina" sau "Verbicioara"), care vor constitui o prezenţă constantă până în nivelul Periam IX[157]. Aşa cum vom vedea, ele reprezintă semnalele unei manifestări culturale ce va evolua îndeosebi după orizontul cronologic discutat aici, inclusiv în Bronzul mijlociu.

Ca atare, din cele prezentate mai sus reiese în primul rând posibilitatea divizării manifestărilor de tip Gornea-Orleşti în două orizonturi cronologice.

Cel mai timpuriu, caracterizat exclusiv prin asocierea ceramicii *Besenstrich* şi *Textilmuster*, este reprezentat deocamdată în Banatul românesc prin descoperirile de la Foeni-"*Sălaş*" şi "*Cimitirul ortodox*", Giroc-"*Mescal*", Valea Timişului-"*Rovină*" (B1 de epoca bronzului) şi, eventual, Silagiu-"*Pârpora*". În acelaşi orizont pot fi incluse şi descoperirile similare de la Ocnele Mari-"*Zdup*" (în Oltenia), unde se mai menţin încă evidente tradiţii de tip Glina (în special perforaţiile de pe buza vaselor)[158]. Astfel, acest orizont poate fi numit mai curând de tip ***Foeni-Ocnele Mari***. Descoperirile respective pot fi considerate sincrone măcar cu o parte a acelora atribuite fazei Mureş Ib din Banatul românesc (în primul rând cu cele de la Semlac şi Sânnicolaul Mare, iar prin intermediul acestora cu nivelele Periam I-II, eventual şi cu mormintele de la Beba Veche).

Aşezările de la Orleşti, Gornea-"*Vodneac*" şi descoperirile similare de la Ostrovul Corbului-"*sectorul B*" pot fi integrate mai curând într-o etapă târzie a grupului Gornea-Orleşti. Cel puţin pe ceramica de la Gornea-"*Vodneac*", dacă nu şi pe aceea de la Ostrovul Corbului, alături de ornamentele *Besenstrich* şi *Textilmuster* apar şi alte elemente decorative care vor deveni ulterior specifice culturilor locale din Bronzul mijlociu. Acestei etape din evoluţia manifestărilor culturale cu ceramică *Besenstrich* şi *Textilmuster* i-ar corespunde mai exact denumirea de ***tip Gornea-Orleşti.***

Drept urmare, considerăm că există deja suficiente indicii care permit împărţirea celei de-a doua etape (II) a Bronzului timpuriu din Banatul românesc în două orizonturi sau faze (II a şi II b), oarecum distincte atât din punct de vedere cronologic cât şi cultural.

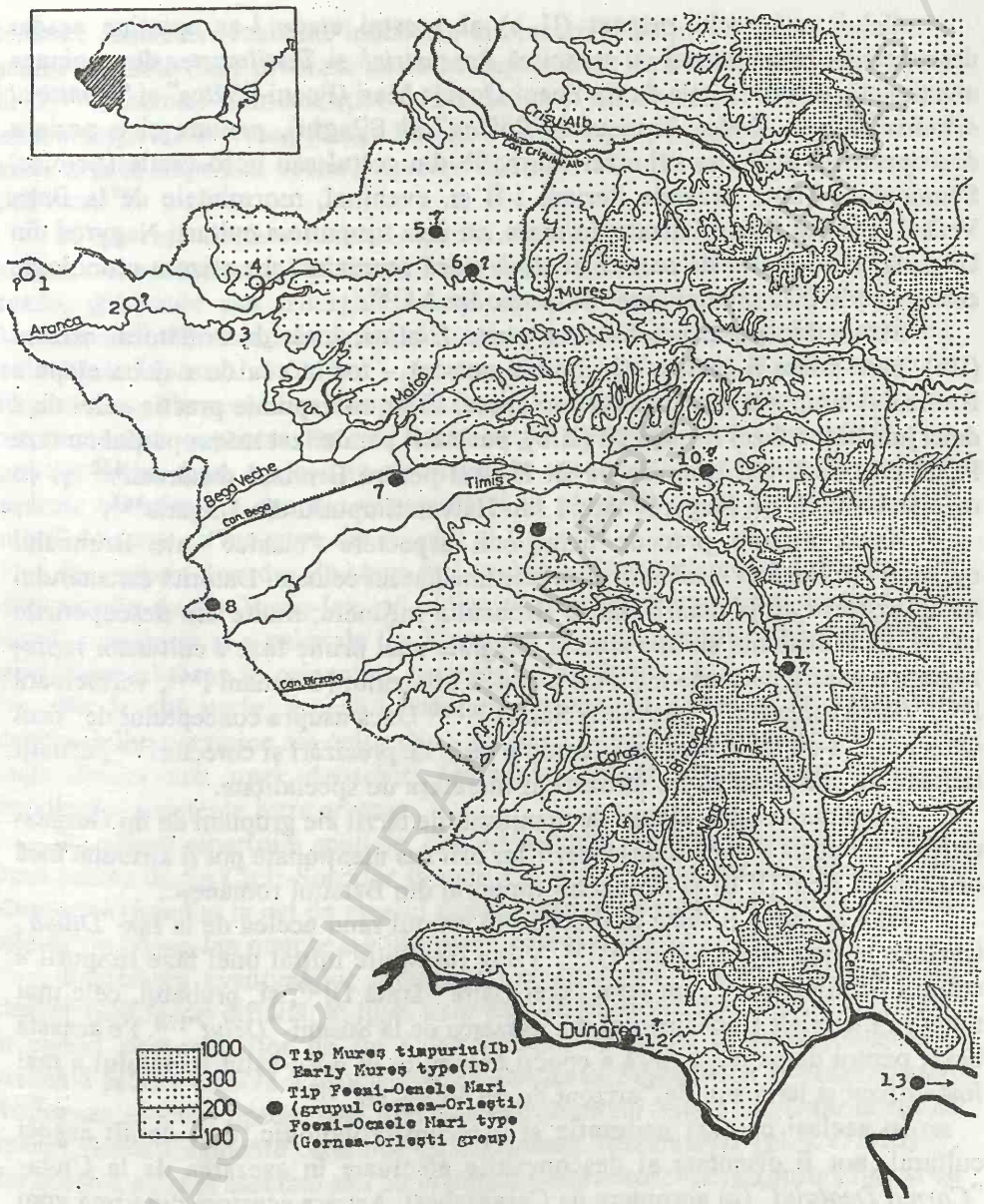

Fig. 3 -Harta descoperirilor din cel de-al treilea orizont (IIa) al Bronzului timpuriu în Banatul românesc şi unele zone imediat învecinate.

1. Beba Veche; 2. Sânnicolau Mare; 3. Periam (niv. I–II); 4. Semlac; 5. Socodor; 6. Cicir; 7. Giroc – "Mescal"; 8. Foeni – "Sălaş" şi "Cimitirul Ortodox"; 9. Silagiu; 10. Surducu Mare; 11. Valea Timişului (B_1); 12. Gornea – "Vodneac"; 13. Ostrovul Corbului.

BIBLIOTECA CENTRALĂ

Celui mai vechi orizont (II a) al acestei etape i-ar aparţine aşadar descoperirile mai timpurii cu ceramică *Besenstrich* şi *Textilmuster* din regiunea menţionată, respectiv cele de tip Foeni-Ocnele Mari (Foeni-"*Sălaş*" şi "*Cimitirul ortodox*", Giroc, Valea Timişului-"*Rovină*" şi Silagiu), precum şi o parte a descoperirilor atribuite subfazei Mureş Ib din colţul său nord-vestic (Semlac, Sânnicolaul Mare, nivelele Periam I-II şi, eventual, mormintele de la Beba Veche). Ele pot fi paralelizate, în mare, cu faza timpurie a culturii Nagyrév din Ungaria. Pare destul de cert că această etapă reprezintă un orizont cronologic care precede încă nivelul fazei Reinecke Bz.A1[159].

Măcar începutul acestei faze poate fi atins, însă, de următorul orizont (IIb), care poate fi inclus – în opinia noastră – tot în cea de a doua etapă a Bronzului timpuriu din Banatul românesc. El ar corespunde practic celei de a doua jumătăţi a fazei Roman III (IIIb), putând fi paralelizat măcar parţial cu faza FD.II a periodizării propuse de B. Hänsel pentru Bronzul dunărean[160] şi cu manifestările de tip Nagyrév târziu sau Hatvan timpuriu din Ungaria[161].

Acest orizont precede nemijlocit aspectele "clasice" ale Bronzului mijlociu din Banatul românesc şi zonele imediat învecinate. Datorită caracterului lor tranzitoriu de la manifestările Bronzului mijlociu, multe din descoperirile care-i pot fi atribuite au fost adesea integrate unei prime faze a culturilor reprezentative pentru perioada mijlocie a epocii bronzului (Otomani I[162], Verbicioara I[163], Vatina timpurie[164] sau Balta Sărată I)[165]. Dacă asupra conceptului de "fază Otomani I" s-au făcut încă mai demult o serie de precizări şi corecturi[166], ceilalţi termeni au continuat să fie utilizaţi în literatura de specialitate.

În opinia noastră, alături de manifestările târzii ale grupului de tip Gornea-Orleşti, cel puţin o parte a descoperirilor mai sus menţionate pot fi atribuite încă orizontului final (II b) al Bronzului timpuriu din Banatul românesc.

Aici ar putea fi luate în discuţie în primul rând acelea de la Iaz-"*Dâmb*" (incluse în faza Balta Sărată I)[167], Visag (atribuite iniţial unei faze timpurii a culturii Verbicioara[168], iar apoi fazei Balta Sărată I)[169], şi, probabil, cele mai timpurii materiale (încă inedite) din aşezarea de la Susani-"*Deluţ*"[170]. Pe această bază, pentru etapa respectivă a epocii bronzului în nord-estul Banatului a mai fost utilizat şi termenul de "orizont de tip Visag-Iaz"[171].

În acelaşi context geografic şi oarecum cronologic, deşi de alt aspect cultural, pot fi discutate şi descoperirile efectuate în aşezarea de la Ciuta-"*Cornul Dealului*" (în apropiere de Caransebeş). Asupra acestora din urmă vom mai reveni, însă, în cele ce urmează.

În unele dintre materialele descoperite în punctele mai sus amintite se constată şi prezenţa unor elemente de tip *Besenstrich* (la Susani-"*Deluţ*")[172] sau *Textilmuster* (la Iaz – "*Dâmb*")[173]. La Iaz, acestea sunt asociate însă masiv cu

elemente decorative realizate îndeosebi din incizii şi şiruri de puncte imprimate (pentru ultimele fiind invocate unele corespondenţe încă în descoperirile de tip Nir II)[174]. Aceleaşi elemente sunt caracteristice şi pentru ceramica din necropola de incineraţie de la Visag (lângă Lugoj)[175], într-o proporţie mai mică ele fiind prezente şi în etapa mai veche a aşezării de la Socodor (la adâncimi mai mari de 0,80/1 m)[176].

În aceeaşi etapă a ultimei aşezări menţionate se poate observa, însă, asocierea elementelor de tip *Besenstrich* şi *Textilmuster* îndeosebi cu incizii în arcade, ghirlande sau triunghiuri haşurate (de aşa-numit tip "Vatina" sau "Verbicioara"). O situaţie absolut identică se constată şi în cazul descoperirilor de la Cicir-"*Spinul lui Stanca*", acestea fiind încadrate de E. Pădureanu la sfârşitul fazei Otomani I şi începutul fazei Otomani II[177]. Asocieri similare au fost menţionate şi pentru cea mai veche etapă a aşezării de la Corneşti[178]. Aşa cum am arătat deja, acelaşi tip de incizii în arcade, ghirlande sau triunghiuri haşurate constituie o apariţie constantă şi în aşezarea de la Periam (atribuită culturii Mureş), cu începere din nivelul al II-lea[179].

Prezenţa la Socodor (în etapa mai veche) a câtorva elemente de legătură cu descoperirile de tip Visag-Iaz, ar indica plasarea descoperirilor de tip Cicir-Socodor timpuriu şi a celor de tip Visag-Iaz cam în aceeaşi etapă evolutivă a epocii bronzului sau în orizonturi cronologice apropiate.

Pe de altă parte, aspectul oarecum contrastant prezentat de ansamblul manifestărilor ceramice ale celor două grupe de descoperiri amintite mai sus se poate datora atât unor deosebiri regionale, cât şi unor uşoare diferenţe cronologice existente între acestea.

Pe planul repartiţiei spaţiale, distincţia dintre ele pare destul de evidentă. Dacă acelea de tip Cicir-Socodor timpuriu se află în imediata vecinătate a văii Mureşului (imediat la est de arealul descoperirilor timpurii ale culturii Mureş), cele de tip Visag-Iaz marchează îndeosebi cursul superior al Timişului.

Precizarea eventualelor diferenţieri cronologice existente între acestea rămâne încă foarte dificilă, în lipsa unor date stratigrafice mai relevante. Totuşi, în cadrul descoperirilor de tip Cicir-Socodor timpuriu se poate observa o prezenţă relativ masivă a asocierilor de elemente *Besenstrich* şi *Textilmuster*. Asemenea asocieri lipsesc însă în descoperirile de tip Visag-Iaz. Doar la Iaz au apărut câteva fragmente ceramice cu ornamente *Textilmuster* (pl. LV/7-15)[180], dar acestea nu sunt asociate aici cu ornamente *Besenstrich*, ci cu striuri fine şi cu ornamente realizate cu măturicea pe ceramica mai grosieră.

Aceste observaţii sugerează o poziţie cronologică ceva mai târzie pentru descoperirile de tip Visag-Iaz, comparativ cu acelea de tip Cicir-Socodor timpuriu. Impresia este întărită şi prin elementele de legătură cu descoperirile de tip Balta Sărată, prezente în număr mare la Iaz (pl. LVIII)[181].

În acest sens, pare destul de plauzibil ca materialele de tip Cicir-Socodor timpuriu să aparţină încă ultimului orizont (IIb) din cea de a doua etapă a Bronzului timpuriu în Banatul românesc, în timp ce acelea de tip Visag-Iaz să poată fi plasate deja la începutul Bronzului mijlociu. Acestea din urmă ar putea, astfel, să marcheze într-adevăr începutul grupului cultural de tip Balta Sărată în nord-estul Banatului, situându-se mai curând la nivelul fazei Reinecke Bz.A2.

O delimitare oarecum similară a fost propusă încă mai demult prin punerea în discuţie a noţiunii de "fază Otomani I". Cu acest prilej, s-a apreciat că în ea fuseseră integrate realităţi culturale şi cronologice distincte, subliniindu-se necesitatea împărţirii sale într-un orizont (Ia) ce nu poate fi inclus încă în cultura Otomani, şi un altul (Ib) ce s-ar putea constitui într-o primă fază a acesteia[182]. În acest fel, descoperirile de tip "Otomani Ia" ar aparţine încă Bronzului timpuriu, în timp ce acelea de tip "Otomani Ib" (reprezentând practic adevărata fază Otomani I) s-ar plasa mai curând la începutul Bronzului mijlociu.

La nivelul aceluiaşi orizont final (IIb) al Bronzului timpuriu din Banatul românesc, în nord-vestul acestei regiuni continuă să evolueze probabil comunităţi de tip Mureş Ib (finalul acestei faze). Prezenţa tot mai accentuată a inciziilor sub formă de arcade, ghirlande şi triunghiuri haşurate în nivelele Periam III-IV (pl.XXIII/7) ne îndeamnă să acceptăm o paralelizare între acestea şi descoperirile de tip Cicir-Socodor timpuriu.

Considerăm că, la acelaşi orizont, în sudul Banatului românesc evoluează încă manifestări târzii de tip Gornea-Orleşti (asemenea celor de la Gornea-"*Vodneac*"). După cum vom vedea şi mai departe, cele mai timpurii descoperiri atribuite culturii Vatina (sau unei mixturi "Vatina-Verbicioara") în această zonă, respectiv acelea de la Moldova Veche – "*Ostrov*", reprezintă cu siguranţă un orizont cronologic şi cultural ulterior aşezării de la Gornea-"*Vodneac*". Ca atare, ele aparţin deja unei prime etape a Bronzului mijlociu din această zonă.

Pe de altă parte, rămâne încă de stabilit mai exact poziţia cronologică şi încadrarea culturală a descoperirilor de la Zădăreni (jud. Arad, la sud de Mureş), încă inedite dar semnalate în literatura de specialitate. Ele au fost atribuite iniţial fazei timpurii (I) a culturii Otomani[183]. De asemenea, va trebui precizat în viitor şi locul descoperirilor de la Surducu Mare[184] în acelaşi context.

Privind în ansamblu, se constată că ultimul orizont (IIb) al Bronzului timpuriu din Banatul românesc conţine atât elemente de tradiţie ale orizontului anterior (II a), cât şi o serie de elemente noi care anunţă şi generează (spre sfârşitul său) manifestările culturale ale Bronzului mijlociu din această zonă. De aceea, este încă oarecum dificil de făcut o distincţie netă între ele.

Oricum, pe baza indiciilor deja existente, credem că descoperirile atribuite ultimei etape mari (II) a Bronzului timpuriu din Banatul românesc pot fi divizate în două orizonturi cronologice relativ distincte.

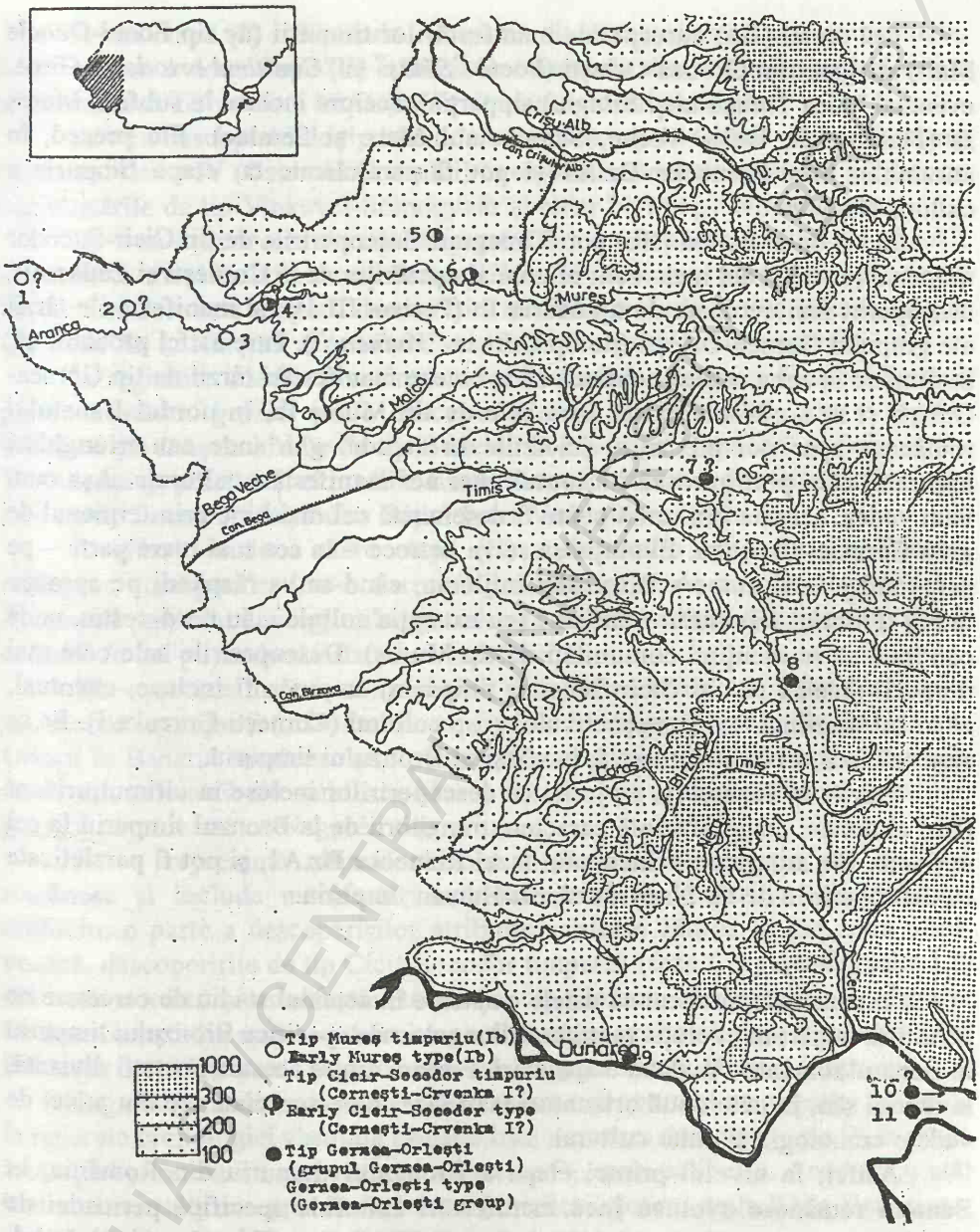

Fig. 4. Harta descoperirilor din cel de-al patrulea orizont (IIb) al Bronzului timpuriu în Banatul românesc şi unele zone imediat învecinate.

1. Beba Veche; 2. Sânnicolau Mare; 3. Periam (niv. III–IV); 4. Zădăreni; 5. Socodor; 6. Cicir; 7. Surducu Mare; 8. Valea Timişului (B_1); 9. Gornea – "Vodneac"; 10. Brezniţa de Ocol; 11 Ostrovul Corbului.

BCU IAŞI / CENTRAL

Cel dintâi (IIa) corespunde manifestărilor timpurii (de tip Foeni-Ocnele Mari) ale grupului Gornea-Orleşti (Foeni-"*Sălaş*" şi "*Cimitirul ortodox*", Giroc, eventual Valea Timişului şi Silagiu) şi, parţial, acelora incluse în subfaza Mureş Ib (Periam I-II, Beba Veche, Sânnicolaul Mare şi Semlac). Ele preced, în ansamblu, faza Reinecke Bz.A1 şi pot fi paralelizate cu etapa timpurie a culturii Nagyrév.

În cel de-al doilea (IIb) pot fi integrate descoperirile de tip Cicir-Socodor timpuriu (poate şi cel mai vechi orizont al aşezărilor de la Corneşti şi Zădăreni), descoperiri mai evoluate de tip Mureş Ib (Periam III-IV) şi manifestările târzii ale grupului Gornea-Orleşti (de tip Gornea-"*Vodneac*"). Pare astfel probabil că, în timp ce în zona sudică continuă să evolueze manifestări târzii de tip Gornea-Orleşti şi în nord-vest există încă cele de tip Mureş Ib, în nordul Banatului românesc apar noi elemente (inciziile în arcade, ghirlande sau triunghiuri haşurate) care prefigurează începutul unei noi manifestări culturale. Aşa cum vom vedea, aceasta din urmă poate fi desemnată cel mai bine prin termenul de grup Corneşti-Crvenka. Evoluţia sa se va petrece – în cea mai mare parte – pe parcursul primei etape a Bronzului mijlociu, când se va răspândi pe aproape întreg teritoriul Banatului românesc (cu excepţia colţului său nord-vestic, unde continuă să se menţină comunităţi de tip Mureş). Descoperirile sale cele mai timpurii (acelea de tip Cicir-Socodor timpuriu) ar putea fi incluse, eventual, chiar într-o primă fază a respectivului grup cultural (Corneşti-Crvenka I). Ea se situează încă, în opinia noastră, la sfârşitul Bronzului timpuriu.

Privite în ansamblu, majoritatea descoperirilor incluse în ultimul orizont (IIb) al acestei etape prezintă caractere tranzitorii de la Bronzul timpuriu la cel mijlociu. Ele ating măcar începutul fazei Reinecke Bz.A1, şi pot fi paralelizate cu descoperirile de tip Nagyrév târziu-Hatvan timpuriu.

*

În concluzie, credem că datele existente în actualul stadiu de cercetare ne permit să împărţim evoluţia manifestărilor culturale specifice Bronzului timpuriu în Banatul românesc în două etape mari. Fiecare dintre acestea poate fi divizată, la rândul său, în câte două orizonturi (sau faze) oarecum distincte din punct de vedere cronologic şi chiar cultural.

Astfel, la nivelul primei etape a Bronzului timpuriu din România, în Banatul românesc evoluau încă manifestări culturale specifice perioadei de tranziţie spre epoca bronzului (Coţofeni II-III, Baden, Kostolac şi Vučedol, inclusiv aspectul de mixtură "Coţofeni IIIc-Vučedol").

În aceste condiţii, începutul epocii bronzului în această regiune este imediat ulterior orizontului de tip "Coţofeni IIIc-Vučedol".

Prima etapă (I) a Bronzului timpuriu din Banatul românesc corespunde, deci, celei de a doua etape (II) a Bronzului timpuriu din regiunile central-estice ale României. Ea poate fi împărţită în două orizonturi sau faze:

Ia – cu descoperiri de tip Makó în vest şi de aspect Glina – Schneckenberg târziu sau Glina IV (Ostrovul Corbului) în celelalte zone; sincronisme parţiale cu manifestările de tip Vinkovci-Somogyvár şi chiar Nyirség / Nir timpuriu.

Ib – cu descoperiri de tip Sânpetru German-Pančevo i –"*Donja Varoš*", sincrone cu manifestările de tip Bubanj Hum III-Vecina şi parţial cu cele de tip Nir târziu. Cele mai timpurii descoperiri atribuite culturii Mureş (Mureş Ia) pot fi plasate fie la sfârşitul acestui orizont, fie la începutul celui următor.

În regiunile imediat învecinate de pe teritoriul României, în această etapă pot fi încadrate *grosso modo* descoperirile de tip Zimandul Nou şi Roşia-Gălăşeni (în Crişana), cele de tip Bedeleu B-Livezile, Copăceni şi Şoimuş (în Transilvania), precum şi expresiile finale ale culturii Glina din Oltenia (inclusiv cele de tip Locusteni, atribuite iniţial fazei Verbicioara I)[185].

În sfârşit, a doua mare etapă (II) a Bronzului timpuriu din Banatul românesc corespunde, într-o oarecare măsură, celei de a treia etape (III) a Bronzului timpuriu din regiunile central-estice ale României. Şi aceasta poate fi divizată în cel puţin două orizonturi sau faze:

IIa – precede încă, foarte probabil, faza Reinecke Bz A1; îi pot fi atribuite manifestările timpurii (orizontul Foeni-Ocnele Mari) ale grupului de tip Gornea-Orleşti în Banatul românesc şi o parte a descoperirilor de tip Mureş I (inclusiv unele din cele atribuite subfazei Mureş Ib) din colţul nord-vestic al acestuia; poate fi sincronizat cu Nagyrév timpuriu.

IIb – reprezintă ultimul orizont al Bronzului timpuriu din Banatul românesc şi include manifestări culturale care fac tranziţia spre Bronzul mijlociu: o parte a descoperirilor atribuite subfazei Mureş Ib din zona nord-vestică, descoperirile de tip Cicir-Socodor timpuriu (faza Corneşti-Crvenka I ?) din zona nordică şi manifestări târzii (de tip Gornea-"*Vodneac*") ale grupului Gornea-Orleşti din sudul aceleiaşi regiuni; atinge, probabil, deja începutul fazei Reinecke Bz.A1 şi poate fi paralelizat cu Nagyrév târziu-Hatvan timpuriu.

Raportarea celor mai multe dintre aceste orizonturi şi manifestări culturale la reperele cronologiei absolute rămâne încă oarecum "relativă" (sic !), în ciuda înmulţirii şi revizuirii mai recente a datelor C_{14} prin calibrare. Aceasta cu atât mai mult cu cât, excepţie făcând descoperirile Coţofeni de la Băile Herculane, ele lipsesc deocamdată pentru Banatul românesc.

Ca eventuale repere în acest sens ar putea fi utilizate, totuşi, cele câteva date existente pentru unele zone învecinate. Ele se referă atât la perioada de tranziţie spre epoca bronzului, cât şi la anumite descoperiri din Bronzul timpuriu.

Astfel, datările mai recente pe bază de C_{14} calibrat situează fazele Coţofeni II-III de la Ostrovul Corbului şi Băile Herculane între 3300-2900 a.Chr.[186]. Pentru descoperirile similare de la Poiana Ampoiului-"*Piatra Corbului*" ele acoperă însă intervalul 2800-2100 a.Chr., considerat a fi mai apropiat de realitate[187].

Şi pentru cultura Vučedol (sincronizată îndeobşte cu faza Coţofeni III[188]), dispunem de câteva date C_{14} calibrate. Acestea plasează materialele de tip Kostolac târziu şi Vučedol A din nivelul IIIb al aşezării de la Gomolava între 2910-2699 a.Chr.[189]. Pentru aşezarea de la Vučedol-"*Gradac*" ele indică intervalul dintre 2935-2785 a.Chr.[190], în timp ce două probe din aşezarea de tip Vučedol de la Hrustovaca au fost datate între 2881-2629, respectiv între 2882-2581 a.Chr[191].

Deoarece primele manifestări care pot fi atribuite epocii bronzului în Banatul românesc nu sunt mai timpurii de sfârşitul orizontului de tip "Coţofeni IIIc-Vučedol", ar rezulta că începutul noii epoci în sud-vestul României s-ar putea situa undeva după 2500 a.Chr..

Şi pentru unele descoperiri ce aparţin cu siguranţă Bronzului timpuriu există câteva repere de cronologie absolută, bazate pe date C_{14} calibrate.

Din necropola tumulară de la Ampoiţa (aparţinând manifestărilor de tip Livezile-Bedeleu B, ce pot fi sincronizate cu prima etapă a Bronzului timpuriu din Banatul românesc) provin două inele de buclă din aur cu analogii în necropola de la Steno-Insula Leukas, atribuită Helladicului timpuriu II-III[192]. Noile date C_{14} calibrate plasează Helladicul timpuriu II între 2570/2410-2090/1900 a.Chr[193].

Pentru descoperirile de tip Vinkovci-Somogyvár (ce pot fi paralelizate, de asemenea, cu prima etapă a Bronzului timpuriu din Banatul românesc), două probe C_{14} de la Vinkovci-"*Hotel*" au fost datate calibrat între 2470-2039 şi 2340-2030 a.Chr[194].

Pe de altă parte, descoperirile integrate celei de a doua etape (II) a Bronzului timpuriu în Banatul românesc (mai ales acelea în care apare şi ceramică *Besenstrich* şi *Textilmuster*) pot fi paralelizate cu manifestările de tip Nagyrév şi Hatvan timpuriu. Măcar orizontul său final (IIb) atinge şi începutul fazei Reinecke Bz.A1. Cele mai recente date C_{14} calibrate plasează însă această perioadă între 2200/2160-2000/1900 a.Chr.[195], ceea ce ar însemna că sfârşitul Bronzului timpuriu nu poate fi datat mai devreme de 1900/1800 a.Chr.[196].

Aceste date ar indica, deci, posibilitatea ca prima etapă (I) a Bronzului timpuriu din Banatul românesc să poată fi datată încă din a doua jumătate a mileniului III a.Chr., în timp ce ultima etapă (II) a acestuia s-ar plasa către sfârşitul mileniului III-începutul mileniului II a.Chr.

Fără a avea deloc intenţia de a contesta aceste datări, considerăm totuşi că acceptarea lor fără rezerve este încă dificilă. În acest sens, alături de unele neconcordanţe existente chiar între datele mai sus amintite, ar mai putea fi invocate aici şi alte argumente.

Primul se leagă de raportul cronologic existent între manifestările Bronzului timpuriu şi mormintele tumulare cu ocru din zonele imediat învecinate, aflate la vest de Banatul românesc. De regulă, acestea din urmă suprapun nemijlocit stratigrafic depuneri Baden şi Kostolac[197]. Pentru câteva morminte tumulare de acest tip dispunem şi de date C_{14} calibrate. Pe această bază, tumulul de la Padej (lângă Kikinda, în Voivodina) a fost datat pe la 2370 ± 50 a.Chr., iar mormântul M.4 din Tum.3 de la Kétegyháza în jur de 2315 ± 80 a.Chr.[198].

Întrucât pare greu de acceptat ca primele manifestări ale Bronzului timpuriu din Banat să poată fi plasate înaintea mormintelor tumulare cu ocru din aceste zone, considerăm că începutul epocii bronzului ar putea fi plasat aici mai curând după 2300 a.Chr.

De altfel, o serie de date C_{14} calibrate plasează sfârşitul culturii Vučedol într-un interval destul de larg, ale cărui limite maxime ar putea fi cuprinse între 2500-2000 a.Chr.[199]. Pe de altă parte, însă, aceleaşi date situează cultura Mureş între 2400-1600 a.Chr.[200].

Mai mult, aşa cum a fost sesizat deja[201], cele mai târzii date C_{14} calibrate pentru faza Reinecke Bz.A1 nu depăşesc anul 2000 a.Chr., pe când cele mai timpurii datări similare pentru faza Reinecke Bz.A2 se situează în jur de 1750 a.Chr. Ar rămâne, deci, neacoperit un spaţiu destul de consistent de cca. 250 ani între sfârşitul fazei Reinecke Bz.A1 şi începutul fazei Reinecke Bz.A2[202].

În aceste condiţii, până la realizarea unei serii mai lungi şi concludente de date C_{14} calibrate, am preferat să plasăm începutul Bronzului timpuriu din Banatul românesc în jurul anului 2000 a.Chr., chiar dacă nu excludem posibilitatea ca el să poată fi situat încă din a doua jumătate a mileniului III a.Chr. Pentru sfârşitul acestei perioade (respectiv al orizontului IIb) poate fi luată totuşi în considerare o dată în jur de 1800/1700 a.Chr..

PRINCIPALELE MANIFESTĂRI CULTURALE ALE BRONZULUI MIJLOCIU DIN BANATUL ROMÂNESC

În literatura de specialitate mai veche sau mai recentă au fost apreciate drept reprezentative pentru Bronzul mijlociu sau "clasic" din această zonă culturile Mureş (Periam-Pecica), Vatina, Verbicioara (fazele I-III, mai curând II-III) şi chiar începutul culturilor de tip Cruceni-Belegiš şi Dubovac-Žuto Brdo-Gârla

Mare[203]. Lor li s-au mai adăugat apoi, ca o noutate a ultimelor două decenii, manifestările atribuite grupului cultural de tip Balta Sărată (primele faze)[204].

În general, toate aceste descoperiri au fost plasate cronologic în intervalul corespunzător fazelor Reinecke Bz.A2-B (chiar Reinecke Bz.A1-B2/C), respectiv al fazelor FD.II-MD.III din periodizarea Bronzului dunărean a lui B. Hänsel[205].

Desigur, problema limitelor cronologice ale acestei perioade din epoca bronzului rămâne încă destul de controversată, atât pentru fixarea unor granițe temporale mai precise între Bronzul timpuriu și mijlociu, cât și între acesta din urmă și Bronzul târziu. Asupra acestui aspect vom mai reveni, însă, în cele ce urmează.

O altă problemă – pe cât de importantă, pe atât de controversată – a acestei perioade o constituie atribuirea culturală a descoperirilor și cea a relațiilor dintre ele, Banatul fiind – prin excelență – și în această vreme o zonă de contacte culturale multiple.

În mod special, această problemă este legată mai ales de raportul existent aici între manifestările culturale de tip Vatina și, respectiv, Verbicioara. Acelea de tip Mureș și Balta Sărată nu intră în discuție, ele prezentând caracteristici și arii culturale relativ bine individualizate.

Astfel, unii cercetători au atribuit culturii Verbicioara (fazele I-III) majoritatea descoperirilor din Banat caracterizate îndeosebi printr-o ceramică ornamentată cu triunghiuri, ghirlande ori arcade incizate și haşurate (de tip Ciuta-"*Cornul Dealului*" – Gornea-"*Păzărişte*"-Corneşti – Vršac-"*Crvenka*")[206]. Prin integrarea necropolei de incinerație de la Visag în prima fază (I) a culturii Verbicioara, s-a apreciat chiar că această cultură s-ar fi născut inițial în Banat, extinzându-se mai apoi și în Oltenia[207].

Sesizând, însă, unele deosebiri tipologice și chiar de motivistică ornamentală existente între acest tip de descoperiri (Ciuta – Gornea-"*Păzărişte*" – Corneşti – Vršac "*Crvenka*") și cele atribuite culturii Verbicioara în Oltenia, alți cercetători au opinat pentru includerea primelor în aria manifestărilor de tip Vatina[208].

În opinia noastră, dincolo de existența unor tehnici și elemente ornamentale comune, aceste descoperiri se individualizează (îndeosebi prin tipologia vaselor, dar și prin unele motive ornamentale ale ceramicii) atât de cele de tip Verbicioara din Oltenia, cât și de acelea de tip Vatina din Serbia și din sudul Banatului românesc[209].

De altfel, deosebirile existente între descoperirile "de tip Crvenka-Corneşti" și cele de tip Vatina au fost sesizate încă mai demult de către N. Tasić. Arătând că cele dintâi nu pot fi incluse în cultura Vatina, el le-a atribuit însă culturii Verbicioara[210].

În cele ce urmează, noi vom trata separat acest gen de descoperiri, considerându-le expresia unei manifestări culturale distincte (deşi strâns înrudită cu descoperirile de tip Verbicioara din Oltenia, la geneza cărora a avut o contribuţie destul de importantă). Cu excepţia unei etape mai timpurii (respectiv orizontul descoperirilor de "tip Cicir-Socodor timpuriu", care aparţine încă ultimului orizont al Bronzului timpuriu), cea mai mare parte a acestora pot fi incluse într-o etapă (A) a Bronzului mijlociu din Banatul românesc.

În consecinţă, le vom desemna mai departe sub denumirea de grup cultural de tip Corneşti-Crvenka, aşa cum a propus recent şi Fl. Gogâltan[211].

O altă problemă, încă dificil de rezolvat, o constituie raportul cronologic existent între manifestările culturale mai sus menţionate şi acela de tip Visag-Iaz din nord-estul Banatului românesc (atribuite succesiv fie unei etape timpurii a culturii Verbicioara[212], fie primei faze a grupului cultural Balta Sărată)[213].

În absenţa unor situaţii stratigrafice relevante, ea se complică şi mai mult prin prezenţa aşezării de tip Corneşti-Crvenka de la Ciuta-"*Cornul Dealului*" (atribuită iniţial unei "faze timpurii a culturii Vatina"[214], în imediata apropiere a aceleia de la Iaz -"*Dâmb*", respectiv în epicentrul manifestărilor de tip Balta Sărată.

Chiar dacă locuirea de la Ciuta pare să fi fost de foarte scurtă durată (stratul de cultură nedepăşind 0,05-0,10 m), ni se pare greu de acceptat o eventuală coexistenţă a ambelor manifestări culturale (Corneşti-Crvenka şi, respectiv, Balta Sărată) în spaţiul restrâns al Depresiunii Caransebeşului[215]. O asemenea posibilitate este contrazisă şi de absenţa unor elemente comune mai evidente între repertoriile tipologice şi ornamentale ale ceramicii descoperite în cele două aşezări (compară pl. XXXII-XXXVI cu pl. LV-LVII). Deşi nu a fost probabil prea mare, considerăm că trebuie acceptată totuşi existenţa unei anumite diferenţe cronologice între aceste descoperiri.

În acest sens, cu toate că nici una dintre ele nu poate fi apreciată – deocamdată – ca îndeajuns de sigură, pot fi luate în discuţie următoarele alternative.

Prima ar consta în acceptarea unei datări mai timpurii a descoperirilor de tip Visag-Iaz, comparativ cu acelea de la Ciuta. Situaţia stratigrafică de la Ostrovul Corbului, unde s-a menţionat (fără a exista, din păcate, o ilustraţie concludentă) că elementele de legătură cu materialele de tip Visag-Iaz se plasează între orizontul târziu de tip Gornea-Orleşti şi cultura Verbicioara pe deplin constituită[216], ar putea face plauzibilă o asemenea posibilitate.

Pe de altă parte, însă, acceptarea unei asemenea alternative ar face imposibilă atribuirea descoperirilor de tip Visag-Iaz unei prime faze a grupului Balta Sărată, căci între aceasta şi faza Balta Sărată II s-ar interpune astfel orizontul cultural şi cronologic al descoperirilor de la Ciuta. Dincolo de faptul că

la Iaz – în ciuda stratigrafiei oarecum nesigure – există elemente clare de legătură între fazele Balta Sărată I şi II, unei asemenea alternative i s-ar putea opune şi absenţa în descoperirile de tip Visag-Iaz a vreunor legături evidente cu manifestările de tip Gornea-Orleşti (excepţie făcând doar două mici fragmente ceramice cu decor *Textilmuster* de la Iaz).

Este la fel de adevărat, însă, că – măcar din ceea ce ştim până acum – nici la Ciuta nu există elemente care să permită acceptarea unui contact cronologic direct cu descoperirile de tip Gornea-Orleşti (ilustrate în aceeaşi zonă nord-estică a Banatului prin inventarul B1 de epoca bronzului de la Valea Timişului-"*Rovină*"). În schimb, descoperirile de "tip Cicir-Socodor timpuriu" (Corneşti-Crvenka I ?) atestă, totuşi, posibilitatea asocierii dintre manifestările ceramice întâlnite la Ciuta şi acelea de tip Gornea-Orleşti.

În aceste condiţii, deşi soluţia nu poate fi considerată pe deplin sigură, am preferat – deocamdată – să integrăm descoperirile de tip Visag-Iaz într-un orizont imediat ulterior aceluia reprezentat prin aşezarea de la Ciuta. Un posibil argument în acest sens l-ar putea constitui şi faptul că majoritatea cercetătorilor au subliniat iniţial unele paralele ce pot fi stabilite între materialele de la Visag şi cele de tip Verbicioara II[217]. O asemenea soluţie ar fi în concordanţă şi cu situaţia constatată la Iaz (unde au apărut multe elemente de legătură cu faza Balta Sărată II), făcând plauzibilă integrarea descoperirilor de tip Visag-Iaz în prima fază a grupului cultural de tip Balta Sărată.

Oricum – cu precizările de mai sus – atât aşezarea de la Ciuta, cât şi descoperirile de tip Visag-Iaz pot fi plasate la începutul Bronzului mijlociu din Banat. Includerea lor *grosso modo* în fazele Reinecke Bz.A1-A2 este oarecum acceptabilă, cu precizarea că acelea de la Ciuta s-ar plasa mai curând în a doua jumătate a fazei Reinecke Bz.A1-începutul fazei Reinecke Bz.A2, în timp ce acelea de tip Visag-Iaz (respectiv faza Balta Sărată I) s-ar situa în plină etapă Reinecke Bz.A2.

În cele ce urmează, evoluţia culturală a Bronzului mijlociu din Banatul românesc va fi urmărită pe două etape mai ample (notate cu A şi, respectiv, B). Privite în ansamblu, ele se caracterizează prin componente etno-culturale distincte.

Prima etapă (A) a Bronzului mijlociu în Banatul românesc

În această etapă pot fi incluse: a doua fază a culturii Mureş (II), grupul cultural de tip Corneşti-Crvenka, cultura Vatina, cultura Verbicioara (fazele I-III, mai curând II-III) şi grupul cultural de tip Balta Sărată (fazele I-II).

Respectiva etapă începe, astfel, imediat după orizontul final (IIb) al Bronzului timpuriu din Banat (respectiv cel al fazei Mureş Ib, al manifestărilor târzii de tip Gornea-Orleşti şi al descoperirilor de tip Cicir-Socodor timpuriu sau Corneşti-Crvenka I), încheindu-se odată cu apariţia în zonă a celor mai vechi elemente de tip Cruceni-Belegiš şi Dubovac-Žuto Brdo-Gârla Mare.

Cronologic, prima etapă a Bronzului mijlociu din Banatul românesc acoperă – în mare – intervalul fazelor Reinecke Bz.A1-B1 (în unele cazuri poate şi începutul fazei Reinecke Bz.B2), respectiv cel al fazelor FD.III – MD.I în periodizarea lui B. Hänsel.

Grupul cultural de tip Corneşti – Crvenka pare a se profila, încă din actualul stadiu de cercetare, drept cea mai reprezentativă manifestare etno-culturală din această etapă a Bronzului mijlociu în Banatul românesc. Ea este deja destul de bine ilustrată aici printr-o serie întreagă de descoperiri, din păcate multe dintre ele rămase nepublicate sau doar parţial publicate.

Ele demonstrează răspândirea acestui grup cultural în cea mai mare parte a Banatului românesc (Ciuta[218], Foeni-"*Gomila Lupului*"[219], Corneşti[220], Gornea-"*Păzărişte*"[221]), în estul Banatului sârbesc (cea mai tipică fiind aşezarea de la Vršac-"*Crvenka*"[222]) şi chiar imediat la nord de Mureş (Socodor[223]). Excepţie făcând aşezarea de la Ciuta, acestea par să ocolească atât aria manifestărilor de tip Balta Sărată, cât şi a acelora de tip Mureş. Pe Dunăre, la Moldova Veche-"*Ostrov*", se constată probabil, existenţa unui aspect de mixtură cu manifestările de tip Vatina I-II. Din cauza stării excesiv de fragmentare a ceramicii, este greu să ne pronunţăm deocamdată cu exactitate asupra atribuirii culturale a unor descoperiri asemănătoare cu acelea de tip Corneşti-Crvenka, efectuate în câteva peşteri din sud-estul Banatului (la Dubova-"*Peştera lui Climente* I" şi "*Adăpostul/Potcapina lui Climente*", sau la "Peştera Oilor" de pe Valea Cernei). Încadrarea materialelor de la Dubova (atribuite iniţial fazelor Verbicioara I-II[224] şi, mai apoi, culturii Vatina[225]), ca şi a acelora de la "Peştera Oilor" (atribuite iniţial culturii Vatina[226]) în seria manifestărilor de tip Corneşti-Crvenka nu poate fi, totuşi, exclusă.

Manifestările ceramice ale acestui grup cultural se caracterizează în special printr-o serie de tipuri specifice (străchini carenate şi lobate, cu toarte masive şi şănţuite, uşor supraînălţate; străchini tronconice; boluri; vase globulare cu gâtul scurt şi drept – aşa-numitul "tip lampă"; vasele cu gât cilindric mai înalt şi două tortiţe la zona de contact dintre corp şi gât; vase cu gât trompetiform; căni şi ceşti cu una sau două toarte supraînălţate; aşa-numitele "amforete"; etc.), ornamentate preponderent cu incizii. Motivele decorative absolut caracteristice sunt registrele de triunghiuri, romburi şi, mai ales, arcade sau ghirlande incizate şi haşurate.

La orizontul ultimei sale faze (III) se înmulţesc frapant elementele mai clare de legătură cu manifestările de tip Verbicioara III (ceşti globulare cu două toarte supraînălţate şi prevăzute cu mici proeminenţe, vase cu picior înalt ajurat – "fructiere" etc.).

Deşi mult îngreunată de inconsistenţa datelor publicate, evoluţia şi chiar periodizarea internă a grupului de tip Corneşti-Crvenka pot fi oarecum intuite încă din acest stadiu de cercetare.

Aşa cum am văzut, datorită contactelor pe care le prezintă cu manifestările de tip Gornea-Orleşti (ilustrate de asocierea ceramicii ornamentate prin triunghiuri, arcade sau ghirlande incizate şi haşurate cu accea având decor de tip *Besenstrich* şi *Textilmuster*) o serie de descoperiri din zona văii Mureşului şi din nordul Banatului românesc (Cicir-"*Spinul lui Stanca*", Socodor timpuriu şi, eventual, Zădăreni) ar putea fi integrate într-o primă fază (I) a manifestărilor de tip Corneşti-Crvenka. Este imposibil de precizat deocamdată dacă tot acum ar putea fi plasat şi începutul aşezării de la Foeni-"*Gomila Lupului*".

Ţinând cont de prezenţa unor materiale de acest tip în mediu Mureş, încă din faza Mureş I/Ib (respectiv începând cu nivelul Periam II), precum şi de posibilitatea ca acestea să evolueze paralel cu expresiile finale de tip Gornea-Orleşti din sudul Banatului românesc (Gornea-*"Vodneac"*) şi din Oltenia (o parte a descoperirilor incluse iniţial în faza Verbicioara I[227] şi atribuite foarte recent etapei a II-a a fazei "pre-Verbicioara" [228]), credem că nu poate fi exclusă posibilitatea ca debutul grupului cultural de tip Corneşti-Crvenka să fie plasat încă de la nivelul ultimului orizont (Gumă IIb) al Bronzului timpuriu din Banatul românesc. Aşa cum am precizat deja, acesta poate atinge – măcar parţial – şi faza Reinecke Bz.A1.

În aceste condiţii, pare destul de plauzibil ca primele manifestări de tip Corneşti-Crvenka (faza I) din nordul Banatului românesc şi din zona văii Mureşului să fi precedat cele mai timpurii apariţii de tip Vatina (Vatina I) şi Verbicioara pe deplin constituită (Verbicioara I/Nica=Verbicioara II/Berciu)[229] în sud-vestul României. Trebuie să recunoaştem, totuşi, că relaţia cronologică existentă între primele faze ale culturilor menţionate rămâne încă greu de stabilit cu destulă precizie în acest moment.

În schimb, plasarea celei de a doua faze a grupului de tip Corneşti-Crvenka la începutul Bronzului mijlociu pare să constituie deja o certitudine.

Acum se petrece generalizarea acestui gen de descoperiri pe cea mai mare parte a Banatului românesc şi, probabil, chiar pătrunderea unor elemente de acest tip până în Oltenia, unde vor contribui – împreună cu alte componente culturale – la realizarea aspectului pe deplin constituit al culturii Verbicioara (Verbicioara I-II/Nica=Verbicioara II-III / Berciu)[230].

În cazul descoperirilor ce pot fi atribuite acestei faze nu se mai constată prezenţa asocierilor de ceramică cu decor *Besenstrich* şi *Textilmuster*, ornamentele realizate din triunghiuri, arcade şi ghirlande incizate şi haşurate fiind asociate acum cu ceramică uzuală decorată prin brâuri în relief şi striuri fine sau benzi de incizii realizate "cu măturica".

Considerăm că acestei faze a grupului Corneşti-Crvenka îi pot fi atribuite în primul rând aşezările de la Ciuta-"*Cornul Dealului*" (pl.XXXI-XXXVI) şi Gornea-"*Păzărişte*" (pl.XXXVII-XL). Lor li se mai adaugă şi materialele similare, asociate cu acelea de tip Vatina I-II, de la Moldova Veche -"*Ostrov*" (pl.XLIV/4,6,10,17,20). Tot aici ar putea fi incluse etapa mijlocie a aşezării de la Socodor (la nord de Mureş)[231] şi, eventual, o parte a descoperirilor de la Foeni-"*Gomila Lupului*"[232] sau cele din "Peştera Oilor"de la Valea Cernei (pl.XLI). Datorită stării fragmentare şi absenţei reconstituirilor de forme este greu de stabilit exact atribuirea descoperirilor de la Dubova-"*Peştera Climente* I" şi "*Adăpostul /Potcapina lui Climente*"[233]. Acestea conţin atât elemente de tip Corneşti-Crvenka, cât şi de tip Verbicioara, alături chiar de câteva "importuri" Vatina.

Această fază (II) a grupului Corneşti-Crvenka s-ar plasa, în opinia noastră, aproximativ la nivelul etapelor Reinecke Bz A1 (a doua jumătate) şi Reinecke Bz A2, respectiv Hänsel FD II – FD III. Ea ar putea fi paralelizată, *grosso modo*, măcar parţial cu faza Mureş II (nivelele Periam V-VII/Soroceanu), cu fazele Vatina I-II şi Verbicioara I (Nica)=Verbicioara I-II (Berciu), Otomani I/Ib şi parţial II, Wietenberg I şi parţial II (respectiv Wietenberg A1-A2/Boroffka)[234].

N-ar fi deloc exclus ca, în viitor, această fază să poată fi împărţită în două orizonturi succesive (IIa şi IIb).

Situaţia constatată în cazul aşezării de la Ciuta ar putea constitui un prim indiciu în acest sens. Aspectul oarecum "arhaic" al ceramicii descoperite aici ar plasa-o mai curând la începutul acestei faze. Existenţa sa pare să fi fost însă destul de scurtă, zona nord-estică a Banatului fiind ocupată mai apoi (probabil încă de la nivelul celei de a doua jumătăţi a fazei Corneşti-Crvenka II) de primele elemente aparţinând grupului Balta Sărată (respectiv descoperirile de "tip Visag-Iaz". Astfel, aşezarea de la Gornea-"*Păzărişte*" pare a fi – cel puţin deocamdată – cea mai ilustrativă pentru întreaga evoluţie a fazei Corneşti-Crvenka II în Banat, aceea de la Ciuta reprezentând doar parţial această fază.

În sfârşit, celei de-a treia faze a grupului Corneşti-Crvenka i-ar putea fi atribuite în primul rând descoperirile de la Corneşti (pl.XLII-XLIII),[235] alături de acelea efectuate la Vršac-"*Crvenka*" (în Banatul sârbesc)[236] şi de etapa finală a aşezării de la Socodor (la nord de Mureş)[237]. Cel puţin deocamdată, elementele directoare ale acestei faze par să fie aşa-numitele "amforete" de tip Corneşti-Crvenka[238], vasele globulare de tip "lampă", cupele cu picior înalt şi perforat

("fructiere"), precum şi o înmulţire a elementelor de legătură cu descoperirile de tip Verbicioara III (Berciu) sau Vatina târzie (III) în zona sudică şi sud-vestică a arealului său.

Câteva indicii despre poziţia cronologică a acestei faze sunt oferite de prezenţa unor fragmente ceramice cu decor *Zahnstempelung*, de tip Wietenberg III, în aşezarea de la Corneşti[239] şi în etapa finală a aşezării de la Socodor[240]. Aceasta ar indica o paralelizare a fazei Corneşti-Crvenka III parţial cu faza Wietenberg II şi parţial cu Wietenberg III (respectiv cu palierul similar din evoluţia culturii Otomani). Există, de asemenea, unele paralelisme cu nivelele Periam VIII-IX (atribuite fazei Mureş II de către M. Giric sau subfazei Mureş Ib de către T. Soroceanu)[241], ca şi numeroase elemente ce permit o sincronizare – măcar parţială – între această fază finală a grupului Corneşti – Crvenka şi faza Verbicioara III (Berciu), respectiv cu faza târzie a culturii Vatina (III). Prezenţa unor "importuri" de tip Corneşti-Crvenka în aşezarea de la Balta Sărată[242] şi chiar în nivelul al doilea al aceleia de la Valea Timişului (pl.LXVII/2)[243] indică şi existenţa unui sincronism al manifestărilor evoluate de tip Corneşti-Crvenka cu fazele II şi chiar III (numai parţial) ale grupului de tip Balta Sărată.

Palierul cronologic la care poate fi situată această ultimă fază a grupului de tip Corneşti-Crvenka ar corespunde în principal fazei Reinecke Bz B1 şi doar parţial fazei Reinecke Bz.B2, respectiv fazelor Hänsel MD.I şi MD.II (parţial).

În aceste condiţii, evoluţia de ansamblu a grupului cultural de tip Corneşti-Crvenka ar acoperi îndeosebi intervalul cuprins între începutul fazei Reinecke Bz.A1 (dacă nu chiar puţin mai devreme) şi începutul fazei Reinecke Bz.B2.

Originea sa poate fi mai mult intuită în actualul stadiu de cercetare. În mod sigur una dintre componentele de bază care au contribuit la formarea acestuia o constituie manifestările de tip Gornea-Orleşti, la care s-au adăugat şi alte elemente culturale care rămân încă obscure. Se pare, totuşi, că la naşterea lui a contribuit şi un impuls etno-cultural venit de undeva de la nord de Mureş.

Chiar dacă unele aşezări ale acestui grup ar fi putut, eventual, să-şi prelungească existenţa până la sfârşitul etapei Reinecke Bz.B, este foarte probabil ca – mai ales în vestul şi sudul Banatului românesc – evoluţia sa să se fi încheiat undeva pe parcursul fazei Reinecke Bz.B. Sfârşitul său poate fi legat de evenimentele care au generat apariţia "câmpurilor de urne" de tip Cruceni-Belegiš în zona de vest a Banatului. În sudul Banatului românesc, unde nu au fost înregistrate până acum descoperiri mai târzii de nivelul fazei Corneşti-Crvenka II, existenţa sa pare să se fi terminat chiar mai devreme. Acest fapt este indicat de prezenţa aşezării Vatina târzie (III) de la Liubcova -"*Stenca*"[244], pe malul nordic al Dunării, în sudul Banatului românesc, într-o zonă ocupată anterior de manifestări mai timpurii (faza II) de tip Corneşti-Crvenka (Gornea -"*Păzărişte*").

Aceasta ilustează exercitarea unei presiuni a comunităţilor Vatina târzii asupra arealului sudic al grupului Corneşti-Crvenka, în contextul acelei vaste mişcări etno-culturale care – pornită din zona Câmpiei Pannonice – a generat în cele din urmă apariţia manifestărilor de tip Dubovac-Žuto Brdo-Gârla Mare.

Desigur, numeroasele probleme legate de cronologia, periodizarea şi definirea mai exactă a conţinutului specific al manifestărilor de tip Corneşti-Crvenka, ca şi relaţiile acestora cu celelalte realităţi culturale învecinate (îndeosebi cu acelea de tip Verbicioara) sunt încă departe de a putea fi rezolvate în chip mulţumitor în acest moment. Oricum, pe baza descoperirilor înregistrate până în prezent, se poate considera deja că acest grup cultural reprezintă cea mai importantă manifestare din prima etapă (A) a Bronzului mijlociu în Banatul românesc.

Culturii Verbicioara (fazele I-III) nu-i pot fi atribuite astfel, cu destulă certitudine, descoperiri mai reprezentative în Banatul românesc. Printre manifestările de acest tip ar putea fi incluse, eventual, doar materialele descoperite la Dubova -"*Peştera lui Climente* I" şi "*Adăpostul/Potcapina lui Climente*" (pl.XLV/1-17)[245]. Totuşi, nu este deloc exclus ca asemenea descoperiri să apară în viitor, pe linia Dunării, în colţul sud-estic al Banatului.

Oricum, evoluţia lor în această zonă n-a putut depăşi în nici un caz un anume moment al fazei Verbicioara III (Berciu), când îşi fac apariţia în această zonă cele mai timpurii manifestări de tip Žuto Brdo-Gârla Mare[246].

Cultura Vatina. Până acum, multe din descoperirile aparţinând Bronzului mijlociu din Banatul românesc au fost atribuite îndeosebi culturii Vatina[247]. Delimitarea grupului de tip Corneşti-Crvenka face ca această cultură să rămână în prezent doar o manifestare culturală periferică a acestei etape în regiunea discutată, ea fiind caracteristică mai ales regiunilor din nordul Serbiei şi Voivodina[248].

Cronologia de ansamblu (intervalul fazelor Reinecke Bz.A1-B1, poate chiar început de B2, respectiv Hänsel FD.II – MD.I, posibil şi început de MD.II), ca şi împărţirea sa în trei faze evolutive (I-III) par să fie deja destul de bine stabilite, mai ales pe baza cercetărilor de la Omoljica, Vinča, Ljuljaci şi Feudvar – Mošorin[249].

Ţinând cont de cele prezentate mai sus, considerăm că singurele descoperiri cunoscute care mai pot fi atribuite acum cu certitudine acestei culturi în Banatul românesc rămân acelea de la Moldova Veche-"*Ostrov*"[250] şi de la Liubcova-"*Stenca*"[251].

În condiţiile unei publicări mai mult decât sporadice, deocamdată este greu să se facă aprecieri mai exacte asupra descoperirilor efectuate la Moldova Veche-"*Ostrov*", în punctele "*Humka*" şi "*Spitz*" (pl.XLIV). Multe din mate-

rialele Vatina de aici (în special cele de pe "*Humka*") reprezintă tipuri ceramice neornamentate sau ornamentate exclusiv cu proeminenţe şi caneluri. Într-un procent aparent mai redus, ele se regăsesc şi în descoperirile de la "*Spitz*" (pl.XLIV/14,21). Având cele mai bune paralele în materialele similare de la Vinča[252] şi în cel mai vechi nivel Vatina de la Feudvar-Mošorin[253] descoperirile de acest tip efectuate la Moldova Veche-"*Ostrov*" aparţin indiscutabil fazei timpurii (I) a culturii Vatina. Orizontul de tip Vatina I-Vinča a fost plasat de către N. Tasić în faza Reinecke Bz.A,[254] în timp ce nivelul Vatina I de la Feudvar-Mošorin a fost încadrat de către B. Hänsel în a sa fază FD.II (cele mai timpurii date C_{14} calibrate pentru aşezarea Vatina de aici plasându-se între 2040-1740 a. Chr.)[255].

Pe de altă parte, îndeosebi la "*Spitz*", există şi materiale ceramice ornamentate îndeosebi cu incizii spiralate (pl.XLIV/1,5,12) care pot fi atribuite mai curând fazei "clasice" (II) a culturii Vatina.

Aşadar, o mare parte a descoperirilor din epoca bronzului efectuate la Moldova Veche-"*Ostrov*" pot fi atribuite fazelor Vatina I-II şi plasate în intervalul Reinecke Bz.A1-A2.

Cel puţin la "*Spitz*", materialele de tip Vatina I-II sunt asociate însă cu numeroase elemente de tip Corneşti-Crvenka (pl.XLIV/4,10,16-20), aparţinând probabil mai curând fazei a II-a a acestui ultim grup cultural. Aceste elemente au fost atribuite de către N. Tasić "culturii Verbicioara", cercetătorul sârb considerând descoperirile de la Moldova Veche-"*Ostrov*" ca fiind expresia unui aspect de mixtură culturală între manifestările de tip Vatina şi cele de tip Verbicioara[256]. Măcar în actualul stadiu de publicare, şi noi considerăm că interpretarea acestora ca un "aspect de mixtură" (între cultura Vatina şi grupul Corneşti-Crvenka, însă) rămâne cea mai plauzibilă şi, totodată, firească pentru reperul de graniţă culturală pe care-l constituie staţiunea de la Moldova Veche-"*Ostrov*" la începutului Bronzului mijlociu.

Cercetările, de asemenea numai parţial publicate, efectuate la Liubcova-"*Stenca*" au pus în evidenţă aici prezenţa unei aşezări fortificate de tip Vatina (cu o depunere de cca 0,30 m), suprapusă şi puternic deranjată de o aşezare dacică fortificată[257]. Materialul ceramic descoperit aici (pl.XLIX-LI) are cele mai bune analogii în aşezarea similară de la Židovar (în Banatul sârbesc)[258], fapt care confirmă încadrarea aşezării de la Liubcova-"*Stenca*" în cea mai târzie fază a culturii Vatina (III). Ea se plasează, foarte probabil, la orizontul fazelor Reinecke Bz.B1 (poate şi început de B2) -Hänsel MD.I[259].

Prezenţa acestei aşezări Vatina târzie într-o zonă ocupată anterior de comunităţi Corneşti-Crvenka (Gornea -"*Păzărişte*") se datorează probabil presiunii exercitate asupra ariei Vatina de mişcarea spre sud şi sud-est (pe linia Dunării) a comunităţilor cu ceramică incrustată (de tip Szeremle) care au dat naştere

culturii de tip Žuto Brdo-Gârla Mare. Această mişcare a determinat probabil, în avangardă, o deplasare spre est a triburilor Vatina târzii, peste arealul ocupat anterior de comunităţile Cornești-Crvenka în sudul Banatului românesc. Concomitent cu restrângerea ariei ocupate de expresiile finale ale acestui grup, este posibil ca ea să fi condus chiar la realizarea unui contact nemijlocit între comunităţile Vatina târzii şi cele de tip Verbicioara III din estul Porţilor de Fier. Astfel s-ar explica şi apariţia numeroaselor elemente de tip Verbicioara III în mediile Vatina târzii din sudul Banatului, aşa cum se constată şi la Liubcova-"*Stenca*" (pl.XLIX/3). La un moment dat s-ar putea vorbi chiar de crearea unui scurt aspect de mixtură Vatina târzie – Verbicioara III în sud-estul Banatului, ecourile sale resimţindu-se şi în faza timpurie (I sau "proto-Gârla Mare") a aşezării de tip Žuto Brdo-Gârla Mare de la Ostrovului Corbului[260].

Sfârşitul aşezării de la Liubcova-"*Stenca*" marchează, practic, şi punctul final din evoluţia acestei culturi în sudul Banatului românesc, zona respectivă fiind ocupată ulterior de cele mai timpurii comunităţi de tip Žuto Brdo-Gârla Mare. Acest moment a avut loc, probabil, la pragul dintre fazele Reinecke Bz.B1 şi B2 sau, cel mai târziu, undeva în cursul fazei Reinecke Bz.B2. În acest sens, nu este deloc exclus ca ultimele expresii ale culturii Vatina să fi fost parţial paralele cu cele mai timpurii manifestări de tip Dubovac – Žuto Brdo (sau chiar cu acelea de tip Szeremle), care evoluau deja la nivelul fazei Reinecke Bz.B1 în Srem, Slavonia orientală şi zonele imediat învecinate confluenţei Tisei, Savei şi Dravei cu Dunărea[261].

Grupul cultural de tip Balta Sărată a fost definit relativ recent ca principala manifestare culturală din Bronzul mijlociu şi târziu în zona nord-estică a Banatului românesc[262]. Cercetările mai recente au permis realizarea unor progrese şi precizări, atât asupra arealului de răspândire, cât şi a cronologiei sau periodizării sale interne. Ele au demonstrat că staţiunile de acest tip se concentrează în zonele limitrofe cursului superior al Timişului (Iaz[263], Visag[264], Balta Sărată[265], Valea Timişului[266], Ilova[267], Ciuta – "*Grajdurile CAP*"[268], Var[269], Păltiniş[270], Buchin[271], Jupa[272], Ictar-Budinţ[273], Jabăr[274], Susani[275] şi Românești -"*Peştera cu Apă*"[276]). Elemente de acest tip au apărut şi în estul Ţării Haţegului, la Peşteana, Gânţaga şi Subcetate, ele ilustrând fie existenţa unor comunităţi de tip Balta Sărată în această regiune, fie "importuri" în medii de tip Wietenberg II-III[277].

Evoluţia internă a acestui grup cultural a fost împărţită în patru faze mari (I-IV)[278]. Primele două pot fi încadrate în etapa timpurie (A) a Bronzului mijlociu.

Astfel, fazei Balta Sărată I îi pot fi atribuite în special aşezarea de la Iaz (pl.LV-LVII) şi necropola de incineraţie de la Visag (LIII-LIV), fapt confirmat şi

de o analiză recentă a repertoriului tipologic şi ornamental caracteristic pentru acest grup[279]. Deşi P. Rogozea acceptă posibilitatea coexistenţei în acelaşi areal (respectiv Depresiunea Caransebeşului) a manifestărilor de tip Corneşti-Crvenka (pe care le numeşte "de tip Vatina") şi a celor de tip Balta Sărată I-II[280], noi tindem să înclinăm acum mai curând spre plasarea aşezării de tip Corneşti-Crvenka de la Ciuta la un orizont cronologic imediat anterior primei faze (I) a grupului de tip Balta Sărată (respectiv al descoperirilor de tip Visag-Iaz).

Această primă fază a grupului Balta Sărată ar putea fi situată mai curând în a doua jumătate a fazei Reinecke Bz A2, fiind oarecum contemporană cu a doua parte a fazei Corneşti-Crvenka II (IIa), Verbicioara II (Berciu)=Verbicioara I (Nica), cu sfârşitul fazei Otomani I (Ib) şi începutul fazei Otomani II (respectiv cu orizontul similar al culturii Wietenberg), poate şi cu faza "clasică" (II) a culturii Vatina.

În aceeaşi primă etapă (A) a Bronzului mijlociu din Banatul românesc poate fi inclusă şi faza a II-a a grupului cultural de tip Balta Sărată.

Alături de materialele descoperite la Ictar-Budinţ (pl.LXI)[281], acelea care au fost scoase la iveală în staţiunea eponimă de la Caransebeş-"*Balta Sărată*" (pl.LIX-LX)[282] rămân deocamdată cele mai reprezentative pentru această fază. În zona ultimei aşezări a fost descoperit şi un inel de buclă – *Lockenring* – din aur (pl.LX/A5)[283]. Probabil că el constituie o piesă de inventar funerar, în apropiere semnalându-se şi o necropolă de incineraţie din aceeaşi fază a grupului Balta Sărată[284].

Fără a fi singular, elementul director în ceramica acestei faze îl constituie motivele decorative realizate prin tehnica împunsăturilor succesive în canal (*Stichkanaltechnik*), asociate adeseori cu impresiuni triunghiulare ("dinţi de lup"). Mai pot fi adăugate aici alveolele, impresiunile punctiforme şi – mai rar – inciziile sau canelurile (acestea din urmă devenind însă caracteristice pentru fazele ulterioare ale grupului Balta Sărată).

Cea de a doua fază a acestui grup reprezintă şi momentul cristalizării repertoriului tipologic specific ceramicii de tip Balta Sărată (străchini profilate cu toarte lăţite, uneori uşor lobate, ceşti cu o toartă puţin supraînălţată, boluri, vase globulare cu gât trompetiform sau drept, etc.), forme care-şi vor găsi maxima dezvoltare în etapa ulterioară (faza Balta Sărată III).

În ceramica fazei Balta Sărată II pot fi observate numeroase elemente de legătură cu manifestările de tip Wietenberg II şi chiar Otomani II[285]. Unele contacte cu grupul de tip Corneşti-Crvenka (probabil faza a III-a) au putut fi, de asemenea, surprinse în cadrul materialelor din aşezarea eponimă.

În consecinţă, considerăm că această fază (II) a grupului cultural de tip Balta Sărată poate fi situată aproximativ la palierul fazei Reinecke Bz.B2, respectiv Hänsel MD.I.

Cultura Mureş (faza a II-a). Paralel cu celelalte manifestări culturale din prima etapă (A) a Bronzului mijlociu (Corneşti-Crvenka, Vatina, Verbicioara şi Balta Sărată I-II), în colţul nord-vestic al Banatului românesc (ca şi în regiunile imediat învecinate din nord-estul Voivodinei şi sud-estul Ungariei) continuă să evolueze comunităţi aparţinând culturii Mureş.

Aprecierile referitoare la descoperirile de acest tip care pot fi atribuite primei etape a Bronzului mijlociu în Banatul românesc sunt mult îngreunate de opiniile divergente care au fost exprimate sau continuă să persiste în literatura de specialitate privitor la conţinutul diverselor faze din evoluţia acestei culturi[286].

Astfel, pe lângă faza Mokrin II şi inventarele funerare corespunzătoare de la Novi Kneževac, Pitvaros, Battonya II sau Beba Veche, T. Soroceanu include în subfaza Mureş Ib nivelele Periam V-IX, pe care le paralelizează cu nivelele noi VIII-V (poate chiar şi IV), respectiv nivelele Roska VIII-XII, ale aşezării de la Pecica. La nivelul aceleiaşi subfaze sunt menţionate, de asemenea, importuri şi influenţe de tip Vatina, Otomani, Aunjetitz şi Hatvan. În schimb, el atribuie etapei Mureş II nivelele noi Pecica III-I, alături de mormintele mai târzii de la Szöreg şi Deszk A[287].

Pe de altă parte, M. Girić a inclus în etapa Mureş II nivelele Pecica VIII-XII (Roska) şi faza Periam II (respectiv nivelele VIII-IX), alături de majoritatea mormintalor de la Mokrin, Szöreg, Deszk A şi F[288].

Fără a încerca să rediscutăm aici periodizarea culturii Mureş, considerăm că acestei etape (A) din Bronzul timpuriu în Banatul românesc îi pot fi atribuite acele descoperiri de tip Mureş care sunt ulterioare orizontului reprezentat prin cimitirul de la Beba Veche şi de prima etapă (I) a aşezării de la Periam (nivelele I-IV).

În opinia noastră, aici s-ar încadra – în primul rând – cea de a doua etapă a aşezării de la Periam (nivelele V-IX) şi, eventual, materialele descoperite la Dudeştii Vechi, Satu Mare, Cheglevici sau într-un punct neprecizat din nord-vestul Banatului (pl.XXV-XXX)[289].

În nivelele menţionate de la Periam (V-IX) se constată existenţa tot mai accentuată a unor contacte neîntrerupte cu manifestările de tip Corneşti-Crvenka. Se pare că aici putem vorbi chiar de realizarea unei mixturi culturale între manifestările de tip Mureş şi Corneşti-Crvenka, cu atât mai mult cu cât staţiunea de la Periam nu se află decât la cca 30 km spre VNV faţă de aşezarea de la Corneşti.

Prezenţa elementelor de tip Corneşti-Crvenka în aşezarea de la Periam, permite stabilirea unui sincronism între etapa Periam II (nivelele V-IX) şi fazele Corneşti-Crvenka mai evoluate (II-III). În opinia noastră, nivelele Periam V-VII (Soroceanu) pot fi paralelizate cu faza mijlocie (II) a grupului Corneşti-Crvenka şi plasate la nivelul fazelor Reinecke Bz.A1-A2, în timp ce nivelele Periam VIII-

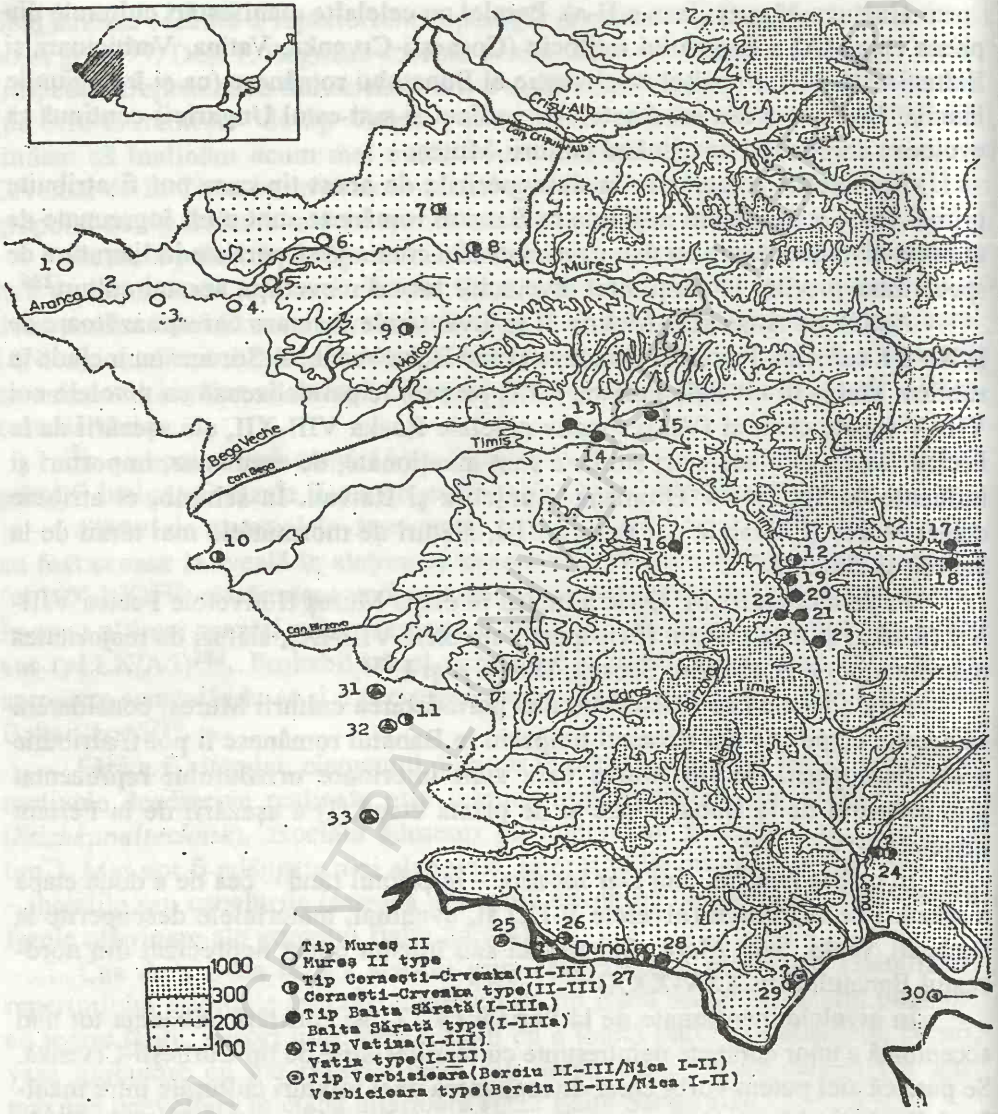

Fig. 5. Harta descoperirilor din prima etapă (A) a Bronzului mijlociu în Banatul românesc şi unele zone imediat învecinate.

1. Cheglevici; 2. Dudeştii Vechi; 3. Loc necunoscut; 4. Periam (niv. V–IX); 5. Satu Mare; 6. Pecica; 7. Socodor; 8. Cicir; 9. Corneşti; 10. Foeni – "Gomila Lupului"; 11. Vršac-"Crvenka"; 12. Ciuta; 13. Ictar – Budinţi; 14. Jabăr; 15. Susani; 16. Visag; 17. Peşteana; 18. Gânţaga; 19. Iaz; 20. Balta Sărată; 21. Valea Timisului; 22. Buchin; 23. Ilova; 24. Băile Herculane – "Peştera Oilor"; 25. Moldova Veche – "Ostrov" (Hunca); 26. Moldova Veche – "Ostrov" ("Spitz"); 27. Gornea – "Păzărişte"; 28. Liubcova – "Stenca"; 29. Dubova – "Peştera Climente I" şi Adăpostul lui Climente"; 30. Ostrovul Corbului; 31. Vatina; 32. Vršac – "Ludos"; 33. Zidovar.

IX ar corespunde practic fazei Corneşti-Crvenka III, situându-se la orizontul fazei Reinecke Bz.B1.

Chiar dacă în nord-vestul Banatului românesc nu par să existe, cel puţin deocamdată, descoperiri de tip Mureş care să poată fi datate după acest orizont, evoluţia acestei culturi a mai putut continua o anumită perioadă de timp pe o anumită zonă a văii Mureşului, aşa cum o indică nivelele finale ale aşezării de la Pecica (III-I).

Oricum, încă din faza Reinecke Bz. B2, se pare că o parte însemnată a arealului de tip Mureş din nord-vestul Banatului românesc fusese deja ocupată de comunităţi timpurii aparţinând culturii Cruceni-Belegiš (I).

A doua etapă (B) a Bronzului mijlociu în Banatul românesc

În linii mari, această etapă ar corespunde aproximativ fazelor Reinecke Bz.B2-C, respectiv Hänsel MD.II-MD.III. Unii cercetători includ deja în Bronzul târziu o parte din manifestările atribuite acestei etape[290]. Acum se înregistrează, pe de o parte, evoluţia neîntreruptă a unor manifestări etno-culturale (grupul Balta Sărată), sfârşitul altora (grupul de tip Corneşti-Crvenka, culturile Vatina, Verbicioara şi Mureş), precum şi apariţia unor noi culturi în zona Banatului românesc (cultura Cruceni-Belegiš, cultura Žuto Brdo-Gârla Mare şi aşa-numita "cultură a mormintelor tumulare" – *Hügelgräberkultur*).

La începutul acestei etape (probabil în prima jumătate a fazei Reinecke Bz.B2) îşi încheie evoluţia manifestările culturale de tip Corneşti-Crvenka (faza a III-a). În vestul şi sudul Banatului, locul lor este luat de aşa-numitul "complex cultural al câmpurilor de urne cu ceramică incrustată"[291], căruia îi aparţin culturile de tip Cruceni-Belegiš (în vestul Banatului) şi Žuto Brdo-Gârla Mare (în sudul acestuia). După toate indiciile, acestea îşi încep evoluţia aici încă de la orizontul fazei Reinecke Bz. B2[292]. Deşi, măcar teoretic, n-ar fi exclus ca unele elemente târzii de tip Corneşti-Crvenka să-şi fi continuat evoluţia şi pe parcursul întregii faze Reinecke Bz.B2 (măcar în zona piemontană din centrul Banatului românesc), lipsesc deocamdată argumente sigure în acest sens. Pe de altă parte, nu putem şti acum dacă nu se produce cumva şi o extindere a elementelor de tip Balta Sărată peste unele regiuni din estul ariei de răspândire a descoperirilor de tip Corneşti-Crvenka. Această ipoteză pare, totuşi, destul de plauzibilă.

Deşi, în zona discutată aici, nu dispunem încă de argumente concrete în acest sens (aşezarea de la Periam nedepăşind probabil sfârşitul fazei Reinecke Bz.B1 sau începutul fazei Reinecke Bz.B2), este posibil ca evoluţia culturii Mureş (faza a III-a?) să-şi fi continuat evoluţia în unele zone limitrofe văii Mureşului din nord-vestul Banatului românesc şi pe întreg parcursul fazei

Reinecke Bz.B2 (dacă nu şi la începutul fazei Reinecke Bz.C). La nord de Mureş, nivelele finale ale aşezării de la Pecica (III – I) ar putea constitui un eventual argument în acest sens, faza târzie a culturii Mureş fiind însă marcată de numeroase elemente şi influenţe de tip Otomani evoluat.[293] Este posibil să se poată vorbi aici chiar de crearea unui aspect de mixtură Mureş târziu-Otomani III. Deja avansatul sincronism Pecica (nivelul I) -Tápé II[294] marchează, practic, sfârşitul culturii Mureş. Undeva în cursul fazei Reinecke Bz.C, în arealul acesteia din nord-vestul Banatului românesc îşi fac deja apariţia elemente de tip *Hügelgräberkultur*, aşa cum este cazul descoperirilor de la Felnac[295].

În nord-estul Banatului românesc, a doua etapă (B) a Bronzului mijlociu este reprezentată prin numeroase descoperiri atribuite fazei a III-a a grupului cultural de tip Balta Sărată (Ilova, Valea Timişului – nivelul II, Buchin, Ciuta-"*Grajdurile C.A.P.*", Var, Păltiniş, Jabăr, etc.). către sfârşitul acestei faze sau chiar la începutul celei următoare (IV) se situează descoperirile de la Sacu (pl.LXVIII-LXIX) şi Susani (pl.LXX/5,7,10-19,21,23). La Sacu a fost descoperit recent un alt inel de buclă – *Lockenring* din aur (pl.LXIX/2)[296], de un tip mai evoluat decât acela de la Balta Sărată.

În actualul stadiu de cercetare şi publicare, descoperirile din nivelul II al aşezării de la Valea Timişului-"*Rovină*" (pl.LXII-LXVII) rămân cele mai ilustrative pentru această fază[297]. Considerăm că datarea lor iniţială la nivelul fazelor Reinecke Bz. B2 – C rămâne în general valabilă. Ea a constituit indiscutabil, cea mai lungă fază din evoluţia grupului de tip Balta Sărată. Această constatare este întărită şi de prezenţa la Valea Timişului atât a unui import de tip Corneşti-Crvenka (pl.LXVII/2), cât şi a unuia de tip Gârla Mare (pl.LXVII/4)[298], precum şi de legăturile ce pot fi stabilite între ceramica specifică acestei faze a grupului Balta Sărată şi cea de tip Otomani II-III sau Wietenberg II-III.

Totodată, această fază (III) a grupului de tip Balta Sărată ilustrează – alături de extinderea sa spaţială cea mai amplă – şi momentul de vârf al evoluţiei stilistico-tipologice în domeniul manifestărilor sale ceramice. Deşi se menţin, în general, formele apărute încă din faza anterioară (străchini carenate şi lobate cu toarte tubulare, vase globulare cu gât trompetiform, ceşti şi căniţe cu toartă uşor supraînălţată, etc), acestea prezintă acum o mai mare varietate şi demonstrează o altă etapă evolutivă. Deşi se menţin încă unele ornamente specifice fazei anterioare (în special împunsăturile succesive în canal – *Stichkanaltechnik*, alveolele sau punctele imprimate), nota caracteristică a acestei faze o constituie predominarea ornamentelor incizate şi, mai ales, a celor realizate din caneluri mai înguste sau mai late (dispuse în variate poziţii şi combinaţii pe corpul vaselor[299]. Unele forme, cu o profilare bitronconică mai accentuată (pl.LXVII/1)[300], anunţă deja aspectul urnelor "de tip protovillanovian" din Bronzul târziu şi perioada de tranziţie spre prima epocă a fierului din Banat.

Prin faza următoare (IV), puternic marcată de elemente şi influenţe de tip Igriţa sau Cruceni-Belegiš II (IIa), evoluţia grupului de tip Balta Sărată se va prelungi şi în Bronzul târziu (Bz. D-Ha.A1).

După cum am mai spus, undeva în cursul fazei Reinecke Bz. B2, în vestul şi sudul Banatului românesc îşi fac apariţia cele mai timpurii elemente care pot fi atribuite culturilor de tip Cruceni-Belegiš şi, respectiv, Žuto Brdo-Gârla Mare (sau Dubovac-Žuto Brdo-Gârla Mare). Ambele au evoluat până în pragul primei epoci a fierului, contribuind în final la naşterea unor manifestări specifice perioadei de tranziţie.

În cea de a doua etapă (B) a Bronzului mijlociu pot fi integrate fazele mai timpurii ale acestei culturi (Cruceni-Belegiš I, respectiv Žuto Brdo-Gârla Mare I-II).

Cultura Cruceni – Belegiš a fost răspândită îndeosebi în Voivodina (cu prelungiri până în Srem şi în Slavonia orientală)[301] . Numeroase descoperiri de acest tip au fost înregistrate însă şi în zona câmpiei de vest a Banatului românesc (Checea, Cherestur, Jimbolia, Cruceni, Deta, Banloc, Munar, Livezile/Tolvădia, Stamora Moraviţa, Parţa, Peciu Nou, Rudna, Voiteni/Voiteg, Timişoara-"*Parcul Central*", "*Pădurea Verde*" şi "*Fratelia*", Vrani, Giroc, Ghilad)[302]. Majoritatea acestor descoperiri sunt reprezentate de morminte sau necropole plane de incineraţie ("câmpuri de urne") şi mai puţin de aşezări (Timişoara-"*Fratelia*", Giroc).

În ciuda faptului că staţiunile de la Peciu Nou, Voiteni (Voiteg) şi Timişoara – "*Fratelia*" au făcut obiectul unor cercetări sistematice mai recente[303], rezultatele acestora au rămas (cu minore excepţii) încă inedite. Ca atare ele nu pot fi utilizate încă la studiul acestei culturi.

În aceste condiţii, pentru Banatul românesc, reperul principal continuă să rămână doar necropola de la Cruceni (şi aceasta doar parţial publicată)[304].

Ansamblul descoperirilor de acest tip este desemnat în prezent prin denumirile de "grup" sau "cultură Belegiš" (noţiune preferată de arheologii iugoslavi)[305], respectiv de "cultură Cruceni – Belegiš" (utilizată mai frecvent de către arheologii români)[306] . Anterior, materialele de acest tip au fost atribuite fazei târzii a culturii Vatina[307] sau desemnate prin denumirile de "grupă Pecica-Vatina târzie",[308] "Belegiš-Bobda" sau "Bobda II-Susani – Belegiš II" pentru manifestările finale din perioada de tranziţie)[309].

În general, s-a optat până acum pentru divizarea evoluţiei sale în două etape mari (Belegiš I-II, respectiv Cruceni-Belegiš I-II), cercetătorii iugoslavi integrând în etapa Belegiš II şi descoperiri mai noi decât orizontul Cruceni II[310]. Recent, N. Tasić a propus împărţirea etapei Belegiš II în subfazele Belegiš IIa şi IIb[311]. Prima dintre acestea ar corespunde oarecum fazei Cruceni II (fiind datată însă în Ha.A1), în timp ce a doua (datată în Ha.A2-B1-2 !) ar corespunde practic

manifestărilor pe care autorul acestor rânduri le-a integrat în perioada de tranziţie spre prima epocă a fierului (grupele Bobda, Susani, Ticvaniul Mare-Karaburma III, Moldova Nouă-Liborajdea şi Hinova-Mala Vrbica) şi chiar acelora de la începutul primei epoci a fierului (Gáva, Gornea-Kalakača şi Insula Banului)[312].

N-ar fi deloc exclus ca cercetările viitoare să permită o divizare similară şi în cazul fazei Belegiš I (respectiv Cruceni – Belegiš I).

Până atunci, considerăm că această primă fază a culturii Cruceni-Belegiš rămâne de plasat *grosso modo* în cea de a doua etapă (B) a Bronzului mijlociu din Banatul românesc. Ea poate fi datată astfel la nivelul fazelor Reinecke Bz. B2 – C.

Ca ilustrative pentru această etapă pot fi considerate deocamdată îndeosebi mormintele din faza mai veche (I) a necropolei de la Cruceni (pl.LXXXII)[313]. Acestora li se mai pot adăuga, eventual, mormintele de la Vrani, descoperirile de la Timişoara-"*Pădurea Verde*", necropola de la Voiteni (Voiteg) şi fazele mai vechi ale necropolelor de la Peciu Nou şi Timişoara-"*Fratelia*", respectiv al aşezării corespunzătoare ultimei necropole (toate încă nepublicate). Materialele care pot fi integrate acestei etape au apărut şi în cele mai multe din staţiunile de acest tip din vestul Banatului românesc, deja menţionate. Provenind, însă, mai ales din descoperiri mai vechi, realizate accidental sau prin săpături nesistematice, este greu ca ele să poată fi disociate cu exactitate de cele specifice etapei ulterioare (II).

În repertoriul tipologic al ceramicii reprezentative pentru această etapă se remarcă urnele globulare sau bitronconice cu gât cilindric sau arcuit (prevăzute uneori cu picior), ceştile şi cănile cu o toartă uşor supraînălţată (uneori şănţuită), străchini şi castroane cu buza lobată sau cele de aspect tronconic (uneori cu buza trasă uşor spre interior). Ornamentarea acestora a fost realizată îndeosebi cu motive "pseudo-şnurate", alături de proeminenţe conice şi motive incizate. Unele tipuri de vase (în special străchinile lobate sau anumite ceşti), precum şi motivele incizate, trădează şi evidente moşteniri locale din etapa anterioară (de tip Vatina sau Corneşti-Crvenka). În acelaşi timp, impresiunile "pseudo-şnurate" reprezintă probabil prezenţe străine mediului local, provenind din acel impuls etno-cultural de origine central-europeană care a generat formarea culturii Cruceni – Belegiš.

Dintre obiectele de metal caracteristice pentru această fază a culturii Cruceni-Belegiš se detaşează topoarele cu disc (de variantă Nestor B1), acele cu aripioare (*Flügelnadeln*), pumnalele de bronz, nasturii în formă de calotă cu două perforaţii, etc[314]. Ele indică posibilitatea datării primei faze de la Cruceni începând cu faza Reinecke Bz.B2 (aproximativ Hänsel MD.II), chiar dacă unele

dintre aceste tipuri au circulat în bazinul Dunării mijlocii şi în "bazinul carpatic" încă de la un orizont imediat anterior (Reinecke Bz. B1, respectiv Hänsel MD.I)[315].

Pe de altă parte, posibilitatea datării acestei faze până la nivelul orizontului Reinecke Bz.C (respectiv Hänsel MD.III) este sprijinită şi de un "import" Gârla Mare (respectiv o strachină specifică etapei "clasice" a acesteia), prezent în inventarul M.96 de la Cruceni (pl.LXXXI/C6)[316].

Printre complexele arheologice reprezentative pentru această etapă a Bronzului mijlociu din vestul Banatului românesc se numără cu siguranţă M.82, M.85, M.91-93, M.96 şi M.102 din necropola de la Cruceni (pl.LXXXI-LXXXII)[317].

Referitor la geneza culturii de tip Cruceni-Belegiš, până nu demult au fost luate în considerare un fond preponderent "de tip Vatina" şi unele influenţe "tumulare" (*Hügelgräberkultur*) ulterioare[318]. Impulsul care ar fi generat naşterea acestei culturi l-ar fi constituit însă pătrunderea în această zonă a unor grupe cu ceramică incrustată venite dinspre Câmpia Pannonică (strâns înrudite cu cele care au contribuit la formarea culturii Žuto Brdo-Gârla Mare)[319].

Trebuie să recunoaştem, însă, că o asemenea soluţie nu justifică pe deplin mulţumitor diferenţele existente între stilul ornamental şi chiar între repertoriile tipologice ale ceramicii specifice culturilor Cruceni-Belegiš şi, respectiv, Žuto Brdo-Gârla Mare (în special predominarea netă a ornamentelor "pseudo-şnurate" pe ceramica de tip Cruceni-Belegiš, comparativ cu aceea de tip Žuto Brdo-Gârla Mare). Evidenţiate mai demult[320], legăturile dintre aşa-numita "*Litzenkeramik*" (tipul Gumstransdorf-Drassburg) şi ceramica "pseudo-şnurată" a culturii Cruceni-Belegiš au fost rediscutate mai recent de către St. Foltiny[321] şi Fl. Gogâltan[322]. Ei leagă naşterea culturii Cruceni-Belegiš de mişcarea unor comunităţi cu ceramică "pseudo-şnurată" venite, pe linia Dunării, dinspre Europa Centrală până în zona Voivodinei. Petrecută undeva la orizontul fazei Reinecke Bz.B1, această mişcare este evidenţiată prin descoperiri specifice în Bačka (nordul Voivodinei) şi prin apariţia unor elemente ale ceramicii "pseudo-şnurate" (alături de elemente de tip Széremle) într-o serie de aşezări Vatina din Voivodina şi Srem[323].

În consens cu această opinie, reiese că naşterea culturii Cruceni-Belegiš s-a datorat grefării pe fondul local al manifestărilor târzii de tip Vatina şi Corneşti-Crvenka a elementelor central-europene cu ceramică "pseudo-şnurată".

Presiunea acestora sau, mai curând, cea a comunităţilor cu ceramică incrustată de tip Széremle a provocat probabil – în urma deplasării spre est a unor triburi Vatina – şi apariţia aşezării Vatina târzii de la Liubcova-"*Stenca*" în sudul Banatului românesc, într-un mediu ocupat anterior de comunităţi Corneşti-Crvenka.

Cultura Žuto Brdo – Gârla Mare (fazele I-II). Petrecută puţin anterior sau concomitent cu pătrunderea elementelor etno-culturale purtătoare de ceramică "pseudo-şnurată" care au condus la naşterea culturii Cruceni-Belegiš[324], mişcarea comunităţilor pannonice cu ceramică incrustată de tip Széremle a determinat – cel mai probabil – naşterea culturii de tip Žuto Brdo-Gârla Mare[325].

Deşi St. Foltiny tinde să vadă o contribuţie însemnată a elementelor cu ceramică "pseudo-şnurată" şi în formarea culturii de tip Žuto Brdo-Gârla Mare, considerăm că această opinie rămâne dificil de susţinut în actualul stadiu de cercetare. Legăturile existente între manifestările de tip Széremle şi acelea de tip Žuto Brdo-Gârla Mare timpurii (de fază I sau "proto-Gârla Mare")[326] din cel mai vechi nivel al aşezării atribuite acestei culturi de la Ostrovul Corbului (în sud-vestul Olteniei)[327] sau din prima fază a necropolei de acelaşi tip de la Liubcova-"*Ţiglărie*", în sudul Banatului românesc (pl.LXXV/9, LXXVI/10,13, LXXVII/4)[328], sunt, totuşi, prea evidente pentru a nu accepta o contribuţie majoră a acestora din urmă la formarea culturii Žuto Brdo-Gârla Mare.

În aceste condiţii, chiar dacă se pot accepta şi unele influenţe din partea ceramicii "pseudo-şnurate", credem că naşterea culturii Žuto Brdo-Gârla Mare s-a petrecut prin grefarea elementelor cu ceramică pannonică incrustată peste mediul local (de tip Vatina târzie sau Verbicioara III) din arealul său de răspândire. După toate indiciile, acest moment poate fi situat undeva în vremea fazei Verbicioara III (Berciu), mai curând în a doua jumătate a acesteia[329], respectiv la nivelul fazei Reinecke Bz. B2 (poate chiar la începutul acesteia).

Aşa cum s-a mai arătat, raportul cronologic dintre mişcarea elementelor "pseudo-şnurate" şi a celor de tip Széremle nu poate fi precizat încă în chip mulţumitor[330]. În cazul – destul de plauzibil – în care migraţia acestora n-a avut loc în acelaşi timp, ni se pare mai firesc să acceptăm o uşoară anterioritate a mişcării Széremle faţă de cea a purtătorilor ceramicii "pseudo-şnurate" (*Litzenkeramik*) de tip Gumstransdorf – Drassburg. Începutul deplasării spre sud-est a acestora din urmă a fost plasat "la un orizont cronologic apropiat de perioada Reinecke B1"[331]. În acelaşi timp însă, apariţia primelor elemente de tip Széremle în nord-vestul Serbiei (Slavonia orientală, Srem şi confluenţa Savei cu Dunărea) a fost plasată recent de către N. Tasić încă la nivelul perioadei Reinecke Bz. A2. Într-o a doua etapă, situată la orizontul fazei Reinecke Bz. B1, elementele de acest tip ocupă şi sudul Voivodinei, pentru ca la sfârşitul aceleiaşi etape sau – mai curând – la începutul etapei a III-a (probabil odată cu debutul perioadei Reinecke Bz. B2) ele să se extindă până în zona Porţilor de Fier (Clisura / Djerdap) şi apoi până în Oltenia[332]. De remarcat că şi la Feudvar, prezenţa elementelor de tip Széremle a fost plasată în intervalul Reinecke Bz.A2 – mijlocul fazei Reinecke Bz.B2[333]. Pe de altă parte, trebuie avut în vedere

faptul că pătrunderea elementelor "pseudo-şnurate" în nord-vestul şi vestul Banatului nu poate fi mai timpurie de orizontul necropolei de la Ostojičevo. Apreciată ca o expresie finală a culturii Mureş sau mai curând ca o manifestare "post-Mureş" în nordul Voivodinei[334], aceasta din urmă poate fi plasată aproximativ la nivelul fazei Reinecke Bz. B1.

În aceste condiţii, este posibil ca începutul culturii Žuto Brdo-Gârla Mare în sudul Banatului românesc şi în zona Porţile de Fier să se fi petrecut puţin înainte (începutul fazei Reinecke Bz.B2 ?) de apariţia primelor elemente pe deplin constituite ale culturii Cruceni-Belegiš în vestul Banatului (mijlocul sau a doua jumătate a fazei Reinecke Bz. B2 ?). De asemenea, credem că se poate accepta şi un oarecare paralelism între prima fază a culturii Žuto Brdo-Gârla Mare din sudul Banatului românesc şi zona Porţile de Fier (respectiv începutul necropolei de la Liubcova-"*Ţiglărie*" şi orizontul de tip "proto-Gârla Mare" de la Ostrovul Corbului) şi expresiile finale ale fazei Verbicioara III (Berciu) din restul Olteniei.

Cultura de tip Žuto Brdo-Gârla Mare a fost, totuşi, înrudită şi în cea mai mare parte contemporană cu manifestările de tip Cruceni-Belegiš. Ea a fost răspândită pe un areal limitat la zonele dunărene din sudul Banatului, nord-estul Serbiei, sud-vestul Olteniei şi nord-vestul Bulgariei[335]. Principalele descoperiri atribuite acestei culturi în sudul Banatului românesc au fost efectuate la Divici-"*Ribiş*", Moldova Veche-"*Ostrov*" şi "*Sat*", Liubcova-"*Ţiglărie*" (pl.LXXV-LXXVII) şi Sviniţa-"*Piatra Elişovei*" (pl.LXXVIII/7,8)[336]. În literatura de specialitate, mai veche sau mai recentă, au fost semnalate descoperiri cu ceramică incrustată din Bronzul mijlociu sau târziu la Câmpia-"*Vidara*", Socol-"*Kamendin*" şi, poate, în zona oraşului Orşova[337]. În lipsa altor precizări, atribuirea acestora culturii Žuto Brdo-Gârla Mare rămâne încă incertă. Foarte recent, materialele ce pot fi atribuite în mod cert acestei culturi au fost depistate însă la Socol-"*Palanački Breg*"[338] şi la Divici-"*Grad*"[339].

Ansamblul manifestărilor sale specifice a fost desemnat succesiv prin termeni de cultură "Gârla Mare", "Bjelo Brdo-Gârla Mare", "Bjelo Brdo-Vatina-Vârşeţ-Cârna", "Gârla Mare-Cârna", "Dubovac-Žuto Brdo", "Žuto Brdo-Gârla Mare" sau "Žuto Brdo-Gârla Mare-Cârna"[340].

Evoluţia sa internă a fost divizată deja în două, trei sau chiar patru faze[341]. În opinia noastră, o periodizare în trei faze pare deocamdată mai plauzibilă, ea fiind confirmată atât de situaţia stratigrafică constatată în aşezările de la Ostrovul Corbului sau Ghidici (sudul Olteniei)[342], cât şi de fazele ce pot fi evidenţiate în cadrul necropolei de la Liubcova -"Ţiglărie"[343]. Cel puţin în cazul Olteniei s-ar putea accepta, eventual, şi existenţa unei a patra faze reprezentate prin descoperirile de tip Bistreţ-Işalniţa[344].

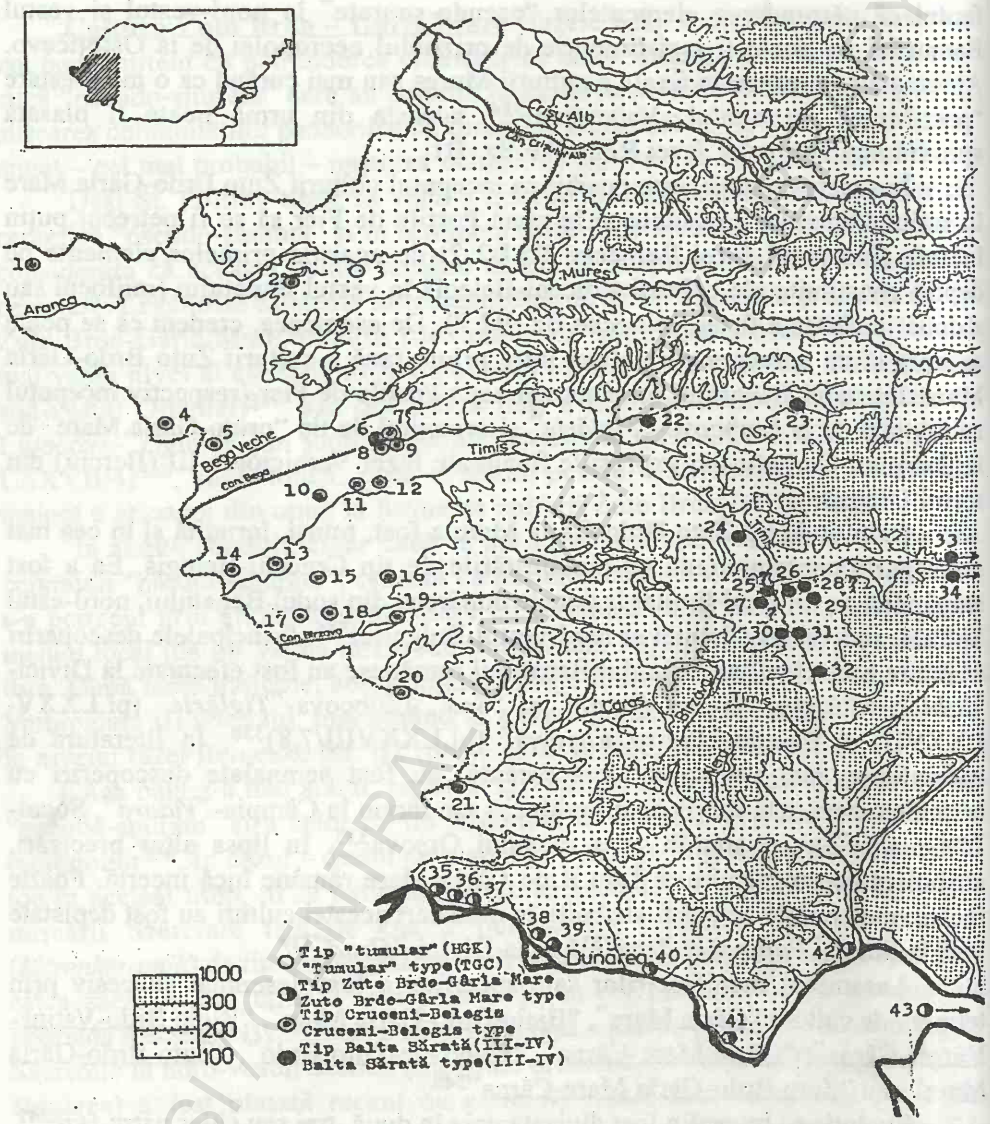

Fig. 6. Harta descoperirilor din a doua etapă (B) a Bronzului mijlociu şi din Bronzul târziu în Banatul românesc şi unele zone imediat învecinate.

1. Cherestur; 2. Munar; 3. Felnac; 4. Jimbolia; 5. Checea; 6. Timişoara – "Parcul Central"; 7. Timişoara – "Pădurea Verde"; 8. Timişoara – "Fratelia"; 9. Giroc; 10. Peciu Nou; 11. Parţa; 12. Şag; 13. Rudna; 14. Cruceni; 15. Ghilad; 16. Voiteg; 17. Livezile; 18. Banloc; 19. Deta; 20. Stamora Moraviţa; 21. Vrani; 22. Susani; 23. Românești – "Peştera cu apă"; 24. Sacu; 25. Jupa; 26. Iaz; 27. Păltiniş; 28. Ciuta – "Grajdurile CAP"; 29. Var; 30. Buchin; 31. Valea Timişului; 32. Ilova; 33. Peşteana; 34. Gânţaga; 35. Socol – "Palanacki Breg"; 36. Divici – "Ribiş"; 37. Divici – "Grad"; 38. Moldova Veche – "Sat"; 39. Moldova Veche – "Ostrov"; 40. Libcova – "Ţiglărie"; 41. Sviniţa; 42. Orşova; 43. Ostrovul Corbului.

Celei de a doua etape (B) a Bronzului mijlociu din Banat îi pot fi atribuite, deocamdată, cu destulă certitudine doar primele două faze ale necropolei de la Liubcova-"*Ţiglărie*" şi o parte a materialului descoperit la Svinița-"*Piatra Elişovei*". Ele ar corespunde măcar parţial nivelului de tip "proto-Gârla Mare" al aşezării de la Ostrovul Corbului (dacă nu şi orizontului imediat ulterior al acesteia). În manifestările ceramice ale acestei etape pot fi observate încă bune paralele cu descoperirile de tip Széremle şi evidente moşteniri de tip Vatina ori Verbicioara.

Din cauza lipsei de informaţii exacte, în acest moment nu putem face observaţii cât de cât sigure în legătură cu poziţia cronologică a celorlalte descoperiri de tip Žuto Brdo-Gârla Mare care au fost semnalate în sudul Banatului românesc. Pare destul de plauzibil, totuşi, ca atât necropola de la Moldova Veche-"*Sat*", cât şi descoperirile de la Moldova Veche-"*Ostrov*" să poată fi integrate măcar parţial în această etapă.

Prezenţa aşa-numitelor elemente de tip "tumular" (Hügelgräberkultur) şi în nord-vestul Banatului românesc a fost prezumată doar foarte recent pe baza descoperirilor efectuate la Felnac[345]. Este vorba de recuperarea accidentală a inventarului câtorva morminte atribuite unei etape târzii a aşa-zisei "culturi a mormintelor tumulare" (*Hügelgräberkultur*), care au fost datate destul de larg la nivelul fazelor Reinecke Bz.C-D. Dacă această atribuire se va dovedi corectă şi în cazul în care respectivele descoperiri s-ar putea data încă din cea de a doua etapă a Bronzului mijlociu, ele trebuie să marcheze practic sfârşitul manifestărilor de tip Mureş în zona respectivă.

BRONZUL TÂRZIU ÎN BANATUL ROMÂNESC

Întrucât am mai avut ocazia să abordăm, destul de recent, ansamblul problemelor legate de această ultimă etapă a epocii bronzului în Banatul românesc şi în zonele imediat învecinate acestuia[346], mă voi mulţumi să punctez aici doar câteva dintre aspectele esenţiale ale acestei perioade.

O primă observaţie se referă la dimensiunile cronologice ale acesteia. Spre deosebire de concepţia central-europeană (care tinde, de cele mai multe ori, să prelungească evoluţia Bronzului târziu chiar până în faza Ha.B3, respectiv până la sfârşitul celor mai târzii expresii ale "câmpurilor cu urne" din centrul Europei)[347], arheologia românească (şi, în general, cea sud-est şi est europeană) a plasat de obicei ultima etapă a Bronzului târziu la orizontul fazei Reinecke Bz.D (sau chiar Reinecke Bz.C-D). Se considera, astfel, că odată cu faza Ha.A1 (Müller-Karpe) se poate vorbi deja de începuturile primei epoci a fierului (sau a

"epocii hallstattiene"). Opiniile exprimate în acest sens sunt prea numeroase pentru a le cita pe toate aici[348].

Chiar dacă, în ultima perioadă, au fost consemnate o serie de încercări de modificare a acestora (măcar de apropiere dacă nu de egalizare cu concepția central-europeană), majoritatea cercetătorilor din România și din unele țări învecinate continuă să utilizeze, în mare, cam aceleași coordonate conceptuale.

Totuși, chiar și în aceste condiții, impactul noii cronologii egeene și stabilirea unui posibil sincronism între orizontul târziu al culturii Noua (II) și cel al nivelului 13 de la Kastanas (Helladic târziu III C1), au impus prelungirea datării complexelor "de tip Bronz D" din spațiul carpato-dunărean până în sec. XII a.Chr. (respectiv, cel puțin și în prima jumătate a fazei Ha.A1)[349]. Pentru Banatul românesc, această constatare este sprijinită și de inventarul celor mai târzii morminte de la Timișoara-"*Fratelia*"[350] sau de cel al depozitului de la Cornuțel[351]. În opinia noastră, aceste descoperiri trebuie plasate cel puțin în prima jumătate, dacă nu chiar la mijlocul fazei Ha A1[352].

Pe de altă parte, se manifestă tot mai accentuat tendința de a plasa începuturile primei epoci a fierului în această zonă către sfârșitul fazei Ha.A2 sau începutul fazei Ha.B1, respectiv în jurul anului 1000 a. Chr.[353]. Considerăm că o plasare mai târzie a acestui moment nu poate fi justificată în cazul spațiului carpato-dunărean. Aceasta, în primul rând pentru că ultimele reflexe ale "câmpurilor cu urne" din zona dunăreană a României, Serbiei și Bulgariei nu pot fi prelungite dincolo de sfârșitul fazei Ha.A (sau, cel mai târziu, început de Ha.B1)[354]. În al doilea rând, la același moment se constată modificări importante în tipul de habitat, părăsirea vechilor situri, transformări marcante în structurile socio-economice, în tipologia și tehnologia principalelor tipuri de artefacte, pe planul mentalităților și al practicilor rituale, sfârșitul ultimelor manifestări etno-culturale ale Bronzului târziu și apariția altora noi (de tip Gáva, Gornea-Kalakača și Insula Banului) în Banatul românesc. Chiar dacă cele mai vechi apariții de acest gen pot fi situate încă în perioada Ha.A, tot acum se înmulțesc și obiectele din fier, inclusiv unelte și arme (în special cuțite sau topoare cu aripioare – *Ärmchenbeile*).

Încercările de integrare a tuturor manifestărilor pomenite mai înainte în Bronzul târziu sau final (în sensul conceptului central-european) sunt nejustificate, după părerea noastră.

În același timp, o serie de cercetători (inclusiv autorul acestor rânduri) s-au declarat pentru existența unei perioade de tranziție între Bronzul târziu și începutul primei epoci a fierului, perioadă ce ar corespunde – în mare – cu faza Ha.A[355]. Acestei perioade i-au fost atribuite atât manifestările finale ale "câmpurilor de urne" din Banat și zonele limitrofe (grupele Bobda/Bobda-

Csórva, Ticvaniul Mare-Karaburma III, Moldova Nouă-Liborajdea sau Hinova-Mala Vrbica), cât şi unele apariţii noi în această zonă (grupa Susani)[356].

Strâs legate pe plan etno-cultural de manifestările Bronzului târziu din această regiune (Cruceni-Belegiš II/Belegiš IIa, Žuto Brdo-Gârla Mare III-IV/ grupa Bistreţ-Işalniţa şi ultima fază a grupului cultural Balta Sărată), manifestările aparţinând perioadei de tranziţie de la epoca bronzului la prima epocă a fierului, mai sus menţionate, pot fi considerate şi ca faze finale ale realităţilor etno-culturale din Bronzul târziu (respectiv, ca ultime expresii ale epocii bronzului în această zonă). Aspectul lor aparte (generat şi de introducerea unor noi tehnologii de fabricare a ceramicii), apariţia unor noi elemente etno-culturale şi modificarea vechilor arii culturale (la care se adaugă şi apariţia celor mai vechi piese din fier) ne-au determinat să le atribuim, totuşi, unei perioade sau etape de tranziţie. Desigur, pe plan etno-cultural, ele rămân ataşate mai degrabă unei etape finale a epocii bronzului decât primei epoci a fierului.

Avantajul introducerii conceptului de perioadă de tranziţie (arbitrar, desigur, într-o anumită măsură) este în primul rând acela de a ne oferi, cel puţin în actualul stadiu de cercetare, instrumente de lucru mai practice în abordarea evoluţiei culturale din vremea fazei Ha.A. Aceasta, pentru că – în ciuda unei unităţi aparente – ea reprezintă de fapt o perioadă care a consemnat (ca urmare a pătrunderii de noi elemente etno-culturale în zona discutată) modificarea, restrângerea sau chiar ruperea vechilor arii culturale relativ omogene ale Bronzului târziu (în special a acelora de tip Cruceni-Belegiš II/Belegiš IIa şi Žuto Brdo-Gârla Mare târzie), consemnând apariţia mai multor aspecte regionale cu trăsături oarecum distincte.

Desigur, în viitor este posibil (chiar probabil) ca o parte din aceste grupe atribuite perioadei de tranziţie să dispară sau să fie reasamblate. Altele vor rămâne, însă, cu siguranţă cam în aceleaşi coordonate în care au fost definite, chiar dacă ele vor fi probabil completate sau uşor modificate.

De altfel, şi în Transilvania au fost sesizate recent asemenea grupe de tranziţie (respectiv cele de tip Uioara de Jos şi Cugir – Band)[357], care se interpun aici între orizontul târziu ale epocii bronzului (respectiv acela de tip Wietenberg IV-Noua) şi primele manifestări cu ceramică neagră, canelată, de tip Gáva (aparţinând deja primei epoci a fierului)[358].

În aceste condiţii, apreciem că Bronzului târziu din Banatul românesc îi pot fi atribuite în primul rând acele descoperiri databile în faza Reinecke Bz.D şi la începutul fazei Ha.A1 (Müller-Karpe). Aici se integrează, în principal, manifestările de tip Cruceni – Belegiš II/Belegiš IIa, Žuto Brdo-Gârla Mare târzie (faza a III-a şi orizontul său final, corespunzător descoperirilor de tip

Bistreț-Işalnița în Oltenia), precum şi ultima fază (IV) a grupului cultural de tip Balta Sărată.

Acestei etape îi corespund, în mare, bronzurile de tip Uriu – Domăneşti – Arpăşel[359].

Grupul Balta Sărată (faza a IV-a). În stadiul actual de cercetare se poate deja aprecia că evoluția acestui grup cultural a continuat în nord-estul Banatului şi la nivelul acestei etape, aspectul său fiind însă marcat acum de pătrunderi sau influențe puternice ale altor manifestări etno-culturale învecinate.

Extrem de recenta descoperire a unui nou depozit de bronzuri la Zăgujeni (Zăgujeni II)[360], conținând peste 130 de obiecte databile în faza Reinecke Bz.D, împreună cu un vas ceramic având ornamente tipice pentru faza târzie a grupului de tip Balta Sărată, nu face decât să întărească această constatare.

Cea mai târzie fază (IV) a grupului cultural de tip Balta Sărată nu a fost evidențiată decât mai recent, prin descoperirile efectuate la Sacu (pl.LXVIII/3)[361] şi, îndeosebi, la Românești-"*Peştera cu Apă*" (pl.LXXI-LXXIII)[362], la care s-ar mai putea adăuga o parte a materialelor de acelaşi tip care au fost descoperite în mantaua tumulului de la Susani-"*Grămurada lui Ticu*"[363].

După cum am mai spus, aspectul acestei faze finale a grupului de tip Balta Sărată a fost puternic marcat de o serie de influențe sau chiar de prezența efectivă în arealul său a unor elemente caracteristice manifestărilor de tip Cruceni-Belegiš II/Belegiš IIa sau chiar de tip Igrița[364]. Eventuala pătrundere în această zonă a unor elemente de tip Igrița (în contextul aceleiaşi mişcări care a condus la apariția altor descoperiri de acelaşi tip până aproape de Deva)[365] poate fi sprijinită şi de componența depozitului de bronzuri de la Zăgujeni (Zăgujeni I)[366]. Acesta din urmă conține piese caracteristice în special zonelor de vest ale României (mai ales pentru acelea ocupate inițial de grupul Igrița). O situație oarecum asemănătoare se poate constata şi în cazul celui de al doilea depozit de bronzuri descoperit recent la Zăgujeni (Zăgujeni II).

Astfel, n-ar fi deloc imposibil să se poată vorbi acum chiar despre realizarea unui aspect de mixtură între elementele de tip Balta Sărată târzii, Cruceni-Belegiš II/Belegiš IIa şi cele de tip Igrița, la nivelul Bronzului târziu din această zonă a Banatului. Aceasta s-ar datora probabil mişcărilor spre est şi, respectiv, sud-est a unor comunități Cruceni-Belegiš târzii şi Igrița, supuse la rândul lor unei presiuni exercitate de alte manifestări etno-culturale dinspre Câmpia Pannonică (de tip Csórva ?), aceasta precedând mişcarea în acelaşi sens a unor comunități de tip Gáva.

Punctul final din evoluția grupului cultural de tip Balta Sărată poate fi marcat de orizontul cronologic al depozitului de la Cornuțel (databil mai curând în prima jumătate sau la mijlocul fazei Ha.A1), respectiv prin apariția grupului

de tip Susani în nordul Banatului românesc. O contribuţie destul de apreciabilă a elementelor Balta Sărată târzii (desigur, alături şi de alte componente etno-culturale) la geneza grupului de tip Susani ni se pare evidentă chiar în acest stadiu de cercetare.

Cultura Cruceni – Belegiš (faza a II-a). În zona vestică a Banatului românesc au fost caracteristice pentru Bronzul târziu manifestările de tip Cruceni-Belegiš II/Belegiš IIa.

Până la publicarea celorlalte cercetări efectuate în staţiunile de acelaşi tip din această zonă, cea de a doua fază a necropolei de la Cruceni (pl.LXXXIII) rămâne ilustrativă pentru această etapă în vestul Banatului românesc.

Alături de menţinerea multor forme şi chiar a unor ornamente (impresiuni "pseudo-şnurate") ale fazei anterioare, elementul definitoriu al acestei etape din evoluţia culturii Cruceni-Belegiš îl constituie apariţia urnelor de aspect bitronconic, decorate aproape exclusiv cu proeminenţe conice şi caneluri (de obicei orizontale pe gât şi verticale sau oblice pe corp). Multe tipuri de vase, în special ceşti şi căni, sunt nedecorate (rareori canelate). Deşi se mai menţine încă, ornamentul "pseudo-şnurat" constituie totuşi o apariţie episodică. Dintre piesele de bronz (destul de puţine în această etapă a respectivului cimitir) se remarcă îndeosebi brăţara cu capete spiralate, tip bine reprezentat şi în depozitul de la Cornuţel (pl.LXXIII/8)[367]. La Cruceni, în această fază pot fi încadrate cu oarecare siguranţă mormintele M.80, M.84, M.95 şi M.104[368].

Chiar dacă, în opinia noastră, necropola de la Cruceni nu depăşeşte pragul dintre fazele Bz.D şi Ha.A1, se pare totuşi că evoluţia acestei etape a culturii de tip Cruceni-Belegiš în vestul Banatului românesc nu s-a încheiat aici. Acest lucru este indicat în primul rând de cele mai târzii complexe descoperite la Timişoara-"*Fratelia*", de genul M.32 (pl.LXXXIV)[369], urna acestuia având bune corespondenţe în vasul depozitului de la Cornuţel. În consecinţă, el ar trebui plasat tot în prima jumătate sau la mijlocul fazei Ha.A1 (respectiv a sec.XII a. Chr.).

Sincronismul parţial ce poate fi stabilit între faza a II-a a cimitirului de la Cruceni şi începutul necropolei de la Bobda (Bobda I), mai demult sesizat[370], ilustrează însă şi faptul că ultima staţiune amintită aici a apărut ca rezultat al unei anumite presiuni exercitate de elementele pannonice de tip Csórva (Bobda I-Csórva) asupra periferiei nordice a ariei de tip Cruceni-Belegiš II/Belegiš IIa. Determinând probabil şi sfârşitul necropolei de la Cruceni (căci distanţa dintre cele două descoperiri este foarte mică), această presiune a provocat şi înmulţirea contactelor sau chiar o anumită întrepătrundere între elementele de tip Cruceni-Belegiš II/Belegiš IIa şi cele de tip Balta Sărată târzii. Mai sus menţionatele paralele ce pot fi stabilite între urna M.32 de la Timişoara-"*Fratelia*" şi vasul depozitului de la Cornuţel constituie practic, rezultatul acestor contacte, care s-au materializat într-o mixtură Cruceni-Belegiš II final-Balta Sărată IV realizată

pe rama vestică a piemontului bănățean. Alături de elementele de tip Igrița pătrunse dinspre nord (la care, ulterior, s-au adăugat poate și influențe Gáva timpurii), această sinteză a stat probabil la baza grupului de tip Susani.

Aflată în avangarda mișcării spre sud a acelor comunități de tip Gáva care au determinat mai târziu apariția așezării de la Remetea Mare-"*Gomila lui Pituț*" (Ha.B1) în nord-vestul Banatului românesc, deplasarea în același sens a elementelor de tip Csórva-Bobda I a dat naștere – la rândul ei – grupei Bobda (Bobda II), specifică perioadei de tranziție spre prima epocă a fierului în aceeași zonă nord-vestică a Banatului românesc.

Marcată de aceste evenimente, evoluția finală a comunităților de tip Cruceni-Belegiš (deplasate la rândul lor spre sud-est, pe linia Dunării, peste arealul vestic al manifestărilor târzii de tip Žuto Brdo-Gârla Mare) este ilustrată în primul rând prin grupul de tip Karaburma III-Ticvaniul Mare, născut preponderent pe baze de tip Cruceni-Belegiš târzii. În același timp, acestea au contribuit masiv (alături de elemente Žuto Brdo-Gârla Mare târzii) la nașterea grupelor de tip Moldova Nouă-Liborajdea și Hinova-Mala Vrbica, caracteristice aceleiași perioade de tranziție în sudul Banatului românesc și zonele imediat învecinate.

Cultura de tip Žuto Brdo – Gârla Mare (faza târzie).

Pentru sudul Banatului românesc, pot fi incluse cu o oarecare doză de siguranță în această etapă finalul așezării și al necropolei de la Divici-"*Ribiș*"[371], ultima fază a necropolei de la Liubcova-"*Țiglărie*" (pl.LXXVI/1,4-5, LXXVII/2,7, LXXIX)[372] și cele mai târzii descoperiri de la Svinița-"*Piatra Elișovei*" (pl.LXXVIII/7,10)[373].

Deoarece majoritatea materialelor de tip Žuto Brdo-Gârla Mare din sudul Banatului românesc sunt încă nepublicate, este greu să facem acum aprecieri mai exacte asupra descoperirilor ce pot fi atribuite acestei etape târzii a epocii bronzului în zona respectivă. Pe baza informațiilor pe care le deținem, ne mulțumim să remarcăm doar faptul că în ultima fază a necropolei de la Liubcova-"*Țiglărie*" se constată apariția acelor elemente pe care S. Morintz le consideră caracteristice pentru faza a III-a a culturii Žuto Brdo-Gârla Mare (în special tendința spre aspectul pătrat al unor vase).

De altfel, momentul final al acestei necropole pare să fie marcat de așa-numitul "depozit" de la Liubcova-"*Țiglărie*" (pl.LXXIX), de fapt mormântul unui meșteșugar specializat în prelucrarea obiectelor de bronz[374]. Datată larg în etapa Bz.D-Ha.A1, această descoperire ar putea fi plasată – în opinia noastră – mai curând la începutul fazei Ha.A1. Deși conține, într-adevăr, multe piese de orizont Reinecke Bz.D, momentul îngropării sale poate fi plasat cu multă probabilitate în prima jumătate a fazei Ha.A1. În sprijinul acestei datări poate fi invocată prezența în componența sa a unei fibule de tip Gemeinlebarn (pl.LXXIX/1) și chiar a unor fragmente care provin, se pare, de la o fibulă de tip "passementerie" (pl.LXXIX/2-5,11)[375].

Evoluţia culturii Žuto Brdo-Gârla Mare în sudul Banatului românesc până la începutul fazei Ha.A1 ar putea fi susţinută şi de aspectul unei urne descoperite la Svinița-"*Piatra Elişovei*" (pl.LXXVIII/10). Ea este reprezentativă, probabil, pentru faza finală a staţiunii Žuto Brdo-Gârla Mare din acest punct[376].

Următorul orizont cronologic şi cultural din această zonă (perioada fazei Ha.A) este reprezentat cel mai bine prin descoperirile de la Moldova Nouă-"*Cariera de banatite*", care au constituit iniţial tot componente de inventar funerar[377]. Manifestând legături atât cu manifestările Cruceni-Belegiš târzii, cât şi cu acelea Žuto Brdo-Gârla Mare târzii, această descoperire poate fi plasată undeva către mijlocul fazei Ha.A1. Constatarea este întărită şi de analogiile care pot fi stabilite între cuţitul de bronz apărut aici şi exemplarele similare existente în necropola de la Ticvaniul Mare. Ca atare, descoperirea de la Moldova Nouă-"*Cariera de banatite*" a fost integrată într-o primă fază a grupei de tranziţie de tip Moldova Nouă – Liborajdea[378].

Nu putem să nu amintim aici că descoperirile de la Moldova Nouă-"*Cariera de banatite*" au fost puse mai nou – printre altele, alături de etapa finală a necropolei de la Karaburma şi de necropola de la Hinova – în legătură cu manifestările de tip Bistreţ-Işalniţa, fiind integrate acestui grup de către I. Chicideanu[379]. Trebuie să precizăm însă, că descoperirile de tip Bistreţ-Işalniţa aparţin mai curând unui orizont final al culturii Žuto Brdo-Gârla Mare (corespunzând practic fazei IV/Morintz a acestei culturi), respectiv unui orizont paralel cu faza Cruceni II din evoluţia culturii Cruceni-Belegiš (Belegiš IIa). Chiar dacă descoperirile de tip Bistreţ-Işalniţa pot fi datate la sfârşitul fazei Bz.D şi începutul fazei Ha.A1, ele reprezintă totuşi un orizont cronologic imediat anterior aceluia reprezentat prin materialele de la Moldova Nouă-"*Cariera cu banatite*" şi cele de tip Ticvaniul Mare-Karaburma III. Putînd fi plasate în plină fază Ha.A, acestea din urmă aparţin perioadei de tranziţie de la epoca bronzului la prima epocă a fierului.

Astfel, sfârşitul culturii Žuto Brdo-Gârla Mare în sudul Banatului românesc ar putea fi plasat undeva în prima parte a fazei Ha.A1 (începutul sec. XII a.Chr.). El s-a petrecut în condiţiile unei puternice influenţe şi chiar a unei anumite presiuni concrete exercitate asupra ariei sale vestice de elemente de tip Cruceni-Belegiš II/Belegiš IIa. Sinteza realizată între acestea şi manifestările de tip Žuto Brdo-Gârla Mare târzii a determinat naşterea (pe un fond de tip Žuto Brdo-Gârla Mare) a grupelor de tip Moldova Nouă-Liborajdea (în zonele dunărene din sudul Banatului românesc şi din nord-estul Serbiei), respectiv de tip Hinova-Mala Vrbica (în sud-vestul Olteniei, colţul nord-estic al Serbiei şi, probabil, cel nord-vestic al Bulgariei). Aceste grupe pot fi integrate deja perioadei de tranziţie spre prima epocă a fierului (Ha.A1, eventual şi începutul fazei Ha.B1).

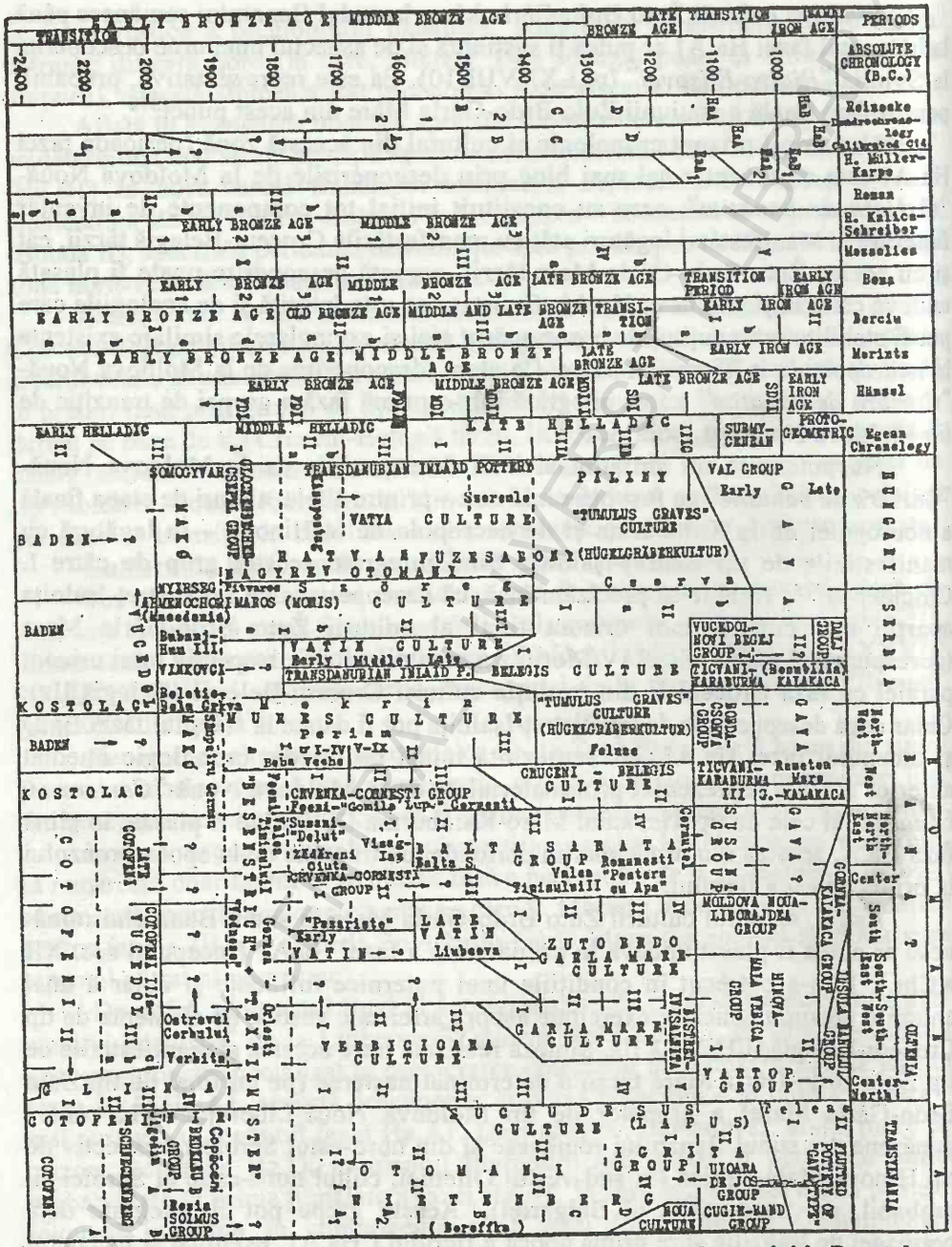

Fig. 7 -Tabel cronologic al manifestărilor culturale din epoca bronzului în Banatul românesc şi zonele învecinate.

Un efect îndepărtat al dinamicii etno-culturale înregistrate în această zonă la pragul dintre epoca bronzului şi prima epocă a fierului îl constituie şi apariţia descoperirilor de tip Chişină-Corlăteni din zona est-carpatică[380].

Deoarece problemele legate de perioada de tranziţie şi începuturile primei epoci a fierului în sud-vestul României şi zonele imediat învecinate au constituit obiectul unei alte prezentări[381], vom încheia aici discuţia noastră referitoare la evoluţia manifestărilor culturale specifice epocii bronzului din Banatul românesc, sperând că viitoarele cercetări vor aduce precizări mai substanţiale în acest domeniu.

Desigur, "scenariul" istoric elaborat aici rămâne încă perfectibil. Alături de recrearea unei noi imagini de ansamblu asupra dinamicii proceselor etno-culturale şi istorice din această perioadă, pot fi evidenţiate în primul rând câteva probleme sau dificultăţi majore care nu pot fi deocamdată rezolvate.

În primul rând, cele anterior prezentate arată tot mai pregnant relativitatea posibilităţilor de aplicare a sistemului cronologic central-european (elaborat de P. Reinecke) la realităţile epocii bronzului din spaţiul carpato-dunărean, aspect remarcat deja în repetate rânduri cel puţin în literatura românească de specialitate. Această dificultate este evidentă chiar şi în cazul zonelor vestice sau sud-vestice ale României, mai apropiate spaţial şi strâns conexate în multe cazuri cu Europa centrală.

Astfel, s-a putut observa că diversele etape şi faze ce pot fi separate în evoluţia internă a unor manifestări culturale din Banat nu pot fi sincronizate întru totul cu acelea stabilite pentru Bronzul central-european. Fără a fi singulară, această observaţie este evidentă chiar începând cu Bronzul timpuriu, a cărui evoluţie s-a petrecut în cea mai mare parte într-o perioadă pre-Reinecke Bz A. Chiar dacă datele de cronologie absolută, bazate pe noile analize C_{14} calibrate, nu sunt încă pe deplin concordante, ele arată totuşi că începuturile epocii bronzului trebuiesc plasate şi în cazul Banatului măcar în cursul celei de a doua jumătăţi a mileniului III a.Chr.

O altă observaţie se leagă de dificultăţile stabilirii unor limite mai exacte între principalele etape ale epocii bronzului, precum şi de integrarea în cadrul acestora a diverselor manifestări etno-culturale din Banat. Unul dintre cele mai elocvente exemple în acest sens este acela privitor la graniţa dintre Bronzul mijlociu şi cel târziu.

Dificultatea stabilirii exacte a acesteia derivă dintr-o dilemă conceptuală. Trecerea de la o etapă la alta trebuie să coincidă cu sfârşitul unor manifestări culturale şi începutul altora noi, sau măcar o parte a acestora pot să evolueze (în diferite faze) pe parcursul mai multor etape ?

În ceea ce ne priveşte, am optat pentru a doua soluţie. Ce argumente s-ar putea aduce în favoarea acestei opţiuni ?

După cum am arătat mai înainte, printre cele mai reprezentative manifestări ale Bronzului târziu din Banat se numără culturile de tip Žuto Brdo-Gârla Mare şi, respectiv, de tip Cruceni-Belegiš. Aşa cum am văzut, începuturile acestor manifestări în sudul şi vestul Banatului românesc pot fi plasate încă de la nivelul fazei Reinecke Bz B_2. În plus, cel puţin în faza de debut, aceste culturi prezintă numeroase similitudini (multe dintre ele mergând chiar până la identitate) cu acele manifestări etno-culturale din zonele pannonice (grupul cu ceramică încrustată de tip Széremle) şi central-europene (grupele cu ceramică "pseudo-şnurată" – *Litzenkeramik*, de tip Guntramsdorf-Draßburg şi Mad'arovce), care sunt strâns legate din punct de vedere genetic. Acestea din urmă au fost plasate, de regulă, la nivelul fazelor Reinecke Bz A_2-B_1. Pornind de aici, în unele lucrări se manifestă chiar tendinţa de a împinge debutul culturilor de tip Cruceni-Belegiš şi Žuto Brdo-Gârla Mare încă din faza Reinecke Bz B_1. Pe de altă parte, respectivele culturi sunt apreciat – în general – drept manifestări caracteristice îndeosebi pentru Bronzul târziu în sud-vestul României şi zonele imediat învecinate. Ni se pare însă cel puţin dificil – dacă nu imposibil – să acceptăm că începutul Bronzului târziu în această regiune să poată fi situat încă de la nivelul fazei Reinecke Bz B_2, şi – cu atât mai puţin – în cursul fazei Reinecke Bz B_1.

De aceea, cu o oarecare doză de relativitate (impusă de imposibilitatea efectuării în acest moment a unor periodizări interne foarte clare pentru anumite manifestări culturale specifice epocii bronzului din Banat), am prefera să includem fazele iniţiale ale culturilor Žuto Brdo-Gârla Mare (I-II) şi Cruceni-Belegiš (I), inclusiv sfârşitul grupului Cornești-Crvenka şi faza a III-a a grupului Balta Sărată, într-o a doua etapă (B) a Bronzului mijlociu, etapă pe care am plasat-o aproximativ la nivelul fazelor Reinecke Bz B_2-C.

În acest fel, Bronzului târziu i-ar corespunde în principal faza Reinecke Bz D şi chiar prima jumătate a fazei Ha A_1, putându-i fi atribuite în Banat şi zonele adiacente cu deosebire manifestările evoluate şi târzii de tip Žuto Brdo-Gârla Mare (fazele III-IV, inclusiv grupul Bistreţ-Işalniţa), Cruceni-Belegiš (faza II/IIa) şi Balta Sărată (faza a IV-a). Reprezentând doar "simptomele" unei noi evoluţii care -dincolo de receptarea unor impulsuri nord-vestice tot mai puternice – s-a realizat în mod preponderent pe aceleaşi baze etno-culturale, grupele atribuite perioadei de tranziţie spre prima epocă a fierului (de tip Susani, Bobda II, Ticvaniul Mare-Karaburma III, Moldova Nouă-Liborajdea şi Hinova-Mala Vrbica) încheie practic, la sfârşitul fazei Ha A, evoluţia epocii Bronzului în aceste zone. Deşi mulţi specialişti din Europa centrală apreciază că această epocă

se continuă inclusiv în etapa Ha B (în special fazele Ha B_1-B_2), în ceea ce ne priveşte considerăm că debutul primei epoci a fierului în zona discutată aici (ca, de altfel, şi în întregul spaţiu carpato-dunărean) s-a petrecut în jurul anului 1000 a.Chr. sau – cel mai târziu – în cursul sec. X a.Chr. (respectiv al fazei Ha B1).

Desigur, aşa cum am subliniat şi pe parcursul discutiei noastre, la cele de mai sus mai pot fi adăugate şi alte aspecte a căror rezolvare nu este încă pe deplin mulţumitoare. În acest sens, fără a le epuiza, putem enumera aici: insuficienta precizare a schemelor de periodizare internă pentru o serie de manifestări culturale specifice epocii bronzului din Banat (cu deosebire pentru descoperirile de tip Corneşti-Crvenka sau pentru fazele iniţiale ale culturii Mureş şi ale grupului cultural de tip Balta Sărată, dar şi în cazul culturilor Žuto Brdo-Gârla Mare sau Cruceni-Belegiš); imposibilitatea stabilirii unor relaţii mai clare din punct de vedere cronologic şi cultural sau a unor sincronisme mai exacte între diversele faze ale acestora; problema raporturilor dintre manifestările de tip Corneşti-Crvenka şi cele atribuite fazei timpurii a grupului Balta Sărată (descoperirile de tip Visag-Iaz) în zonele nord-estice, a acelora dintre cultura Mureş şi manifestările cu ceramică *Besenstrich* si *Textilmuster* în zonele nord-vestice, şi a acelora dintre descoperirile de tip Corneşti-Crvenka şi cele de tip Verbicioara în zonele sud-estice ale Banatului românesc (inclusiv sectorul corespunzător de pe malul sârbesc al Dunării), la care mai putem adăuga şi lipsa unor indicii cât de cât concludente despre sensul sau specificul evoluţiei culturale din această epocă în zonele piemontane din centrul aceleiaşi regiuni.

Fără îndoială, însă, că multe dintre aceste dificultăţi vor putea fi depăşite chiar şi numai prin prelucrarea şi publicarea amănunţită a majorităţii descoperirilor deja existente. Pe baza lor, a efectuării unor noi săpături în câteva obiective-cheie (cum ar fi, spre exemplu, aşezările de la Semlac şi Susani-"*Deluţ*") şi a elaborării unor monografii speciale dedicate celor mai importante manifestări etno-culturale din această epocă (în special cele de tip Corneşti-Crvenka, Balta Sărată, Žuto Brdo-Gârla Mare şi Cruceni-Belegiš) suntem convinşi că se va putea ajunge în curând şi la realizarea unei sinteze mai ample asupra epocii bronzului din Banat.

Oricum, pe baza tuturor celor prezentate şi discutate mai înainte, se poate aprecia deja că evoluţia manifestărilor specifice epocii bronzului din Banat a fost marcată de o permanentă dinamizare şi remodelare a fondului local prin mai multe impulsuri culturale (şi chiar unele penetraţii etnice), în special de origine sudică (balcanică) şi central-europeană, iniţial chiar de origine est-europeană. Acestea au actionat succesiv şi chiar s-au ciocnit în arealul discutat, pentru ca – în cele din urmă – curentul central-european să aibă câştig de cauză. În contextul unei vaste dinamici etno-culturale integrate în preliminariile continentale ale

"marii migraţii egeene", acesta a provocat un întreg ansamblu de modificări tehnologice şi structurale care au permis trecerea societăţii locale de la epoca bronzului la prima epocă a fierului.

Astfel, după cum am văzut, debutul epocii bronzului în sud-vestul României şi zonele imediat învecinate a fost marcat iniţial prin efectele provocate de ciocnirea curentelor Vucedol şi Glina III (în asociere sau sub presiunea elementelor tumulare târzii de tip Verbiţa) asupra fondului local de tip Coţofeni târziu.

În contextul unor importante modificări structurale, generate de această dinamică etno-culturală şi derulate pe spaţii mai largi, se petrece şi apariţia primelor manifestări care pot fi atribuite celui mai vechi orizont (Ia) al Bronzului timpuriu din Banat. Ele sunt reprezentate aici prin descoperiri de tip Makó (Makó-Kosihy-Caka) şi, poate, de tip sau orizont Glina IV-Ostrovul Corbului, măcar parţial sincrone cu cele de tip Nyirség (Nir timpuriu) şi cu cele de tip Vinkovci-Somogyvár.

Aproape concomitent, mai sigur imediat după, încep să se simtă efectele unei presiuni sudice, provocate de expansiunea spre nord a unor elemente legate iniţial de Bronzul timpuriu macedonean (de tip Armenochori). Acestea au contribuit, foarte probabil, la apariţia în zona discutată a unor descoperiri de tip Bubanj Hum III-Vecina (Ostrovul Corbului) sau a acelora de tip Sânpetru German şi Pancevo-"*Donja Varoš*" (Bronz timpuriu Ib), ultimele două prezentând multe legături cu manifestările de tip Vinkovci-Somogyvár, cât şi posibilităţi de sincronizare cu acelea de tip "Nir târziu" (grupul Sanislău).

Intensificarea acestei presiuni, sau chiar un nou impuls sudic, va contribui – încă de la sfârşitul acestui orizont (Bronz timpuriu Ib) ori, mai curând, la începutul celui următor (Bronz timpuriu IIa) – la formarea culturii Mureş în nord-estul Voivodinei, sud-estul Ungariei şi nord-vestul Banatului românesc. În acelaşi timp, tot în cea de a doua etapă a Bronzului timpuriu (II), se fac simţite şi efectele unui impuls de sens contrar dinspre nord-vest. Ocolind arealul culturii Mureş, acesta provoacă generalizarea manifestărilor cu ceramică *Besenstrich* şi *Textilmuster* (grupul de tip Foeni-Ocnele Mari-Gornea-Orlesti) în Crişana, Banat, Oltenia şi vestul Transilvaniei.

La sfârsitul Bronzului timpuriu şi începutul Bronzului mijlociu, noi impulsuri venite din cele două direcţii contrare au influenţat evoluţia etno-culturală din Banat şi zonele învecinate.

Astfel, deşi manifestările de tip Cornesti-Crvenka (în Banat) şi de tip Verbicioara (în Oltenia) s-au născut în special pe baza fondului local cu ceramică *Besenstrich* şi *Textilmuster*, se pare că acest proces a fost declanşat prin contribuţia unui alt impuls nord-vestic, probabil de aceeaşi origine cu cel care a

declanşat apariţia decorului incizat pe ceramica fazei timpurii a culturii Otomani. Alături de fondul comun al manifestărilor de tip Gornea-Orleşti, acest fenomen explică în mare măsură numeroasele apropieri şi strânsa înrudire dintre grupul de tip Corneşti-Crvenka şi cultura Verbicioara. De altfel, n-ar fi deloc exclus ca în viitor să putem vorbi chiar de existenţa unui complex cultural de tip Corneşti-Crvenka-Verbicioara.

Pe de altă parte, tot la începutul Bronzului mijlociu, un alt impuls sudic a contribuit în mod evident la crearea aspectului pe deplin constituit al culturii Vatina în Serbia şi sud-vestul Banatului.

De asemenea, pe parcursul primei etape (A) a Bronzului mijlociu, după o relativ scurtă prezenţă a elementelor de tip Corneşti-Crvenka, în nord-estul Banatului românesc apare şi se dezvoltă grupul de tip Balta Sărată, acesta din urmă fiind măcar parţial rezultatul unor impulsuri sau influenţe de origine transilvăneană.

Începând cu a doua etapă (B) a Bronzului mijlociu şi până la debutul primei epoci a fierului se constată o permanentă intensificare a presiunii exercitate de curentul etno-cultural de origine nord-vestică (central-europeană) care influenţează din ce în ce mai puternic evoluţia culturală îndeosebi în vestul şi sudul Banatului, reuşind să stopeze practic influenţele sudice în aceste zone. Doar în Oltenia, acestea din urmă continuă să se manifeste până în Bronzul târziu, ele evidenţiindu-se prin prezenţa masivă a ceştilor cu două toarte (*Kugelkantharoi*) încă din faza Verbicioara III (Berciu), dar mai ales în descoperirile de tip Verbicioara IV-V (Berciu) si în cele apartinând aspectului oltean (de tip Gârla Mare) al culturii Žuto Brdo-Gârla Mare (inclusiv la nivelul grupei Bistreţ-Işalniţa).

Deplasarea spre sud, aproximativ pe linia Dunării, a comunităţilor pannonice cu ceramică încrustată (de tip Széremle), ca şi a acelora cu ceramică "pseudo-şnurată" (*Litzenkeramik*), care au condus – alături de elemente locale – la formarea culturilor Žuto Brdo-Gârla Mare şi Cruceni-Belegiš, a fost urmată de pătrunderea până în nord-vestul Banatului a unor comunităţi de aşa-zis tip "tumular" (*Hügelgräberkultur*). Continuarea presiunii exercitate dinspre zonele central-europene va provoca şi împingerea unor elemente de tip Igriţa, ba chiar a unora de tip Cruceni-Belegiš, în arealul manifestărilor târzii ale grupului Balta Sărată. Presiunea exercitată de valurile succesive de elemente venite dinspre zonele central-europene şi pannonice va determina în cele din urmă modificări substanţiale în aspectul culturilor Bronzului târziu din Banat şi la regionalizarea grupelor din perioada de tranziţie spre prima epocă a fierului (Susani, Bobda-Csórva, Ticvaniul Mare-Karaburma III, Moldova Nouă-Liborajdea şi Hinova-

Mala Vrbica), acestea încheind practic evoluţia epocii bronzului în sud-vestul României şi zonele imediat învecinate.

Ele vor fi urmate aici de primele manifestări ce pot fi atribuite deja epocii fierului, respectiv cele de tip Gáva în nordul Banatului şi cele de tip Gornea-Kalakaca în sud-vestul şi sudul acestuia.

În final, nu ne rămâne decât să ne exprimăm speranţa că, alături de prezentarea ansamblului de descoperiri efectuate şi publicate până în prezent, lucrarea de faţă a reuşit – măcar în linii mari – să reconstituie cu oarecare coerenţă evoluţia etno-culturală din epoca bronzului în Banat, şi că ea va fi în măsură să constituie un punct de reper şi un imbold pentru viitoarele cercetări în acest domeniu.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

NOTE

[1] Vezi în special: Milleker 1883, 12; 1891; 1897, 21-29, 32, 36-37, 45, 48, 52-59, 69-70, 74-77, 90-100, 103, 111-113, 119-122, 126; 1898; 1904; 14-38; 1906, 59, 87-88, 91-92, 94-96, 134-137, 153-154, 197-199; 1908, 151-152; 1937, 3 şi urm.; Hampel 1886a, 112; 1886b, 81, 102; 1892, 48, 62, 70-74, 102, 169; 1896, 102, pl. CLXIV; Szentkláray 1900, 1-2, 195 nr. 7, 196 nr. 8; Reizner 1904, 82 şi urm.; Roska 1911; 1913; 1923a; 1923b, 466-469; 1942, *passim*; Pârvan 1926, 304-305, 326-327, 342, fig. 209-211, 233-234; Nestor 1933, 84 şi urm.; 110, 120 şi urm., Abb. 17-19; Moga 1943, 262 şi urm.; Simu 1943, 10 şi urm. ; Popescu, D. 1942, 128 şi urm.; Kakucs 1977, 471 şi urm..

[2] Pârvan 1926.

[3] Nestor 1933; 1960.

[4] Popescu, D. 1944; 1965a, 139 şi urm.; 1965b; 1965c, 779 şi urm.; 1966.

[5] Berciu 1966.

[6] Petrescu-Dîmboviţa 1978a.

[7] Dumitrescu 1974.

[8] Morintz 1978.

[9] Bóna 1965, 34 şi urm.; Boroneanţ 1971; Roman 1974; 1976a, 75-76; 1980; 1981; 1986, 18 şi urm.; Gogâltan 1993a; 1995; 1996.

[10] Soroceanu 1975; 1977a-c; 1978; 1984; 1991; Girić 1971; 1984; 1987.

[11] Petrovszky – Gumă 1979; Rogozea 1992a-b; 1994a-b; 1995a-b; Gumă 1993, 163 şi urm..

[12] Lazarovici – Săcărin 1979.

[13] Radu 1970; 1973.

[14] Vulpe 1970.

[15] Petrescu-Dîmboviţa 1978b.

[16] Alexandrescu 1966; Bader 1991.

[17] Rusu 1963.

[18] Petrescu-Dîmboviţa 1977; 1978b.

[19] Săcărin 1979.

[20] Bozu 1982.

[21] Săcărin 1985.

[22] Săcărin 1977.

[23] Gumă 1993, 256 nr. 47, 293 nr. 117, pl. XXVIII.

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[24] Oprinescu 1990; Gumă 1993, 256 nr. 48, 294 nr. 119, pl. XXVI.

[25] Săcărin 1981; Gumă 1993, 257 nr. 59, 296 nr. 151, pl. XIV.

[26] Gumă – Popescu 1992; Gumă 1993, 258 nr. 65, 299 nr. 173, pl. XIV.

[27] Popescu, D. 1956b, 212-229, fig. 147; 1975: Rusu 1972; Mózsolics 1973; Dumitrescu 1974, 363 şi urm.; Gumă 1993, 243 şi urm..

[28] Praistorijske ostave 1975; 1994; Vasić 1994.

[29] Petrovszky 1973; 1975; 1977; Petrovszky – Munteanu, ş.a. 1979; Petrovszky – Rogozea ş.a. 1982; Iaroslavschi -Lazarovici 1979; Medeleţ – Bugilan 1974; 1987; Moroz-Pop 1983; Lazarovici – Sfetcu 1990; Pădureanu 1985; Rogozea 1987.

[30] Petrovszky – Gumă 1979, 56-58, fig. 1, pl. I-VII.

[31] Radu 1972a-b; Dumitrescu 1974, fig. 343/3-5, 345 (localizate greşit la Cruceni !); Soroceanu – Radu 1975; Morintz 1978, 17, fig. 3/1-6, 4/1-6.

[32] Petrescu, S.M. 1988; 1995.

[33] Gogâltan 1993a; 1995, 57-58, Abb. 4-10; 1996, 45-46, T. X-XI.

[34] Cercetări încă inedite efectuate de F. Gogâltan. Îi mulţumim şi aici pentru informaţiile acordate.

[35] Boroneanţ 1971; Lazarovici 1977, 89-90, pl. LXVII; Lazarovici – Săcărin 1979, 73-76, 87 nr. 12, fig. 2-3; Gogâltan 1995, Abb. 11-13; 1996, T. XIII.

[36] Uzum – Lazarovici – Dragomir 1973, 408; Lazarovici 1977, 90-93, pl. LXVIII-LXXIV; Lazarovici – Săcărin 1979, 76-81, 87 nr. 11, fig. 4-5, 8-14; Lazarovici – Maxim – Ţeicu – Oprinescu 1993, 300-301, fig. 10/10-13, 15-22, fig. 11-12.

[37] Petrovszky – Gumă 1979, 58-61, pl. VIII-XVIII.

[38] Gumă 1977, 79 şi urm., pl. VIII-XI; Lazarovici – Săcărin 1979, 76 şi urm., 88-89 nr. 16, fig. 7.

[39] Lazarovici 1978, 27, 62, R.194-R.195; Lazarovici – Săcărin 1979, 85, fig. 6/1-3, 15; Morintz 1978, 21, fig. 5-6.

[40] Cercetări inedite I. Stratan. Materiale în Muzeul Lugoj.

[41] Dumitrescu-Stratan 1967; Morintz 1978, 22-23, fig. 7/4-5.

[42] Gumă M. – Gumă N. 1977, pl. VIII; Petrovszky – Gumă 1979, 61-62, 68-69, pl. XXI; Gogâltan 1995, 77, Abb. 14; 1996, T. XIV.

[43] Horedt 1967, 147 şi urm.; Morintz 1978, 44 şi urm.; Gumă 1993, 155-156, 285 nr. 12, pl. X/2-5; 1995, 105 şi urm, pl. II; Boroffka 1994a, Abb. 1.

[44] Horedt 1967, 147 şi urm.; Radu 1970; 1973; Morintz 1978, 40 şi urm., fig. 20/1-2, 21-23, 25; Gumă 1993, 150 şi urm., pl. XIII-IX; 1995, 100-101.

[45] Săpături C. Săcărin. Material inedit în Muzeul din Reşiţa. Vezi şi: Săcărin 1993, 76.

[46] Săpături C. Săcărin. Material inedit în cea mai mare parte, în Muzeul din Re}i]a. Vezi: Săcărin 1985; 1993, 77-78.

[47] Săpături E. Bujor. Material inedit. Vezi: Lazarovici 1978, 65; Lazarovici-Săcărin 1979, 81-82, 84; Săcărin 1993, 76-77.

[48] Cercetări F. Medeleţ. Material inedit în Muzeul Banatului din Timişoara.Vezi şi: Medeleţ 1995; 1996.

[49] Cercetări P. Rogozea. Material inedit în Muzeul din Reşiţa. Vezi si: Rogozea 1992a, 23; 1992b, 49 şi urm., fig. 2/1.

[50] Cercetări I. Stratan. Material inedit în Muzeul din Lugoj. Fragmente ceramice din această etapă târzie a așezării au fost angrenate în mantaua tumulului de la Susani – "*Grămurada lui Ticu*". Vezi: Stratan-Vulpe 1977, 30-31, Taf. 27/4-26; 28/1-17.

[51] Cercetări F. Medeleț. Material inedit în Muzeul Banatului din Timișoara. Vezi: Gumă 1993, 296-297, pl. XVI; 1995, 100, pl. I/B.13-15; Medeleț 1995; 1996.

[52] Horedt 1967, 148 nr. 59; Gumă 1993, 296 nr. 152.

[53] Gumă M. – Gumă N. 1977, 45 și urm.; Petrovszky-Gumă 1979, 61 și urm., pl. XXIII-XXXV.

[54] Cercetări inedite M. Gumă și P. Rogozea. Material în Muzeul din Reșița.

[55] Cercetări inedite F. Medeleț. Material în Muzeul Banatului din Timișoara. Vezi: Gumă 1993, pl. X/1 (s.v. *Voiteni*); Medeleț 1995; 1996.

[56] Girić 1984, 51; O'Shea 1992; Tasić 1988, 55-57; Waterbolk 1988; Hänsel 1992, 71-72.

[57] Harding 1980; Becker – Billamboz – Egger – Gassman – Orcel – Ruoff 1985; Chronologie 1986; Krause – Becker – Kromer 1989.

[58] Vezi în special: Roman 1976a-b; 1977; 1980; 1981, Taf. 2; 1982; 1987, fig. 7; 1988a, 217-218; Roman – Németi 1978.

[59] Roman 1976a, pl. I.

[60] Roman – Németi 1978.

[61] Roman 1976a, 53; 1976b, 145.

[62] Roman – Németi 1978, 53-55.

[63] Roman 1976a, 53-55; 1976b, 145; 1977, 422-424.

[64] Roman 1976a, pl. 114-116; Gumă – Săcărin 1981.

[65] Roman 1976a, 54-55; 1976b, 145; 1977, 423.

[66] Roman 1976a, 55; 1976b, 145-146.

[67] Roman 1986, 30.

[68] Stratan 1974; Medeleț – Bugilan 1987, 109-111.

[69] Pentru acest grup, vezi în special: Roman 1986, 41-42, fig. 3, cu bibliografia.

[70] Ciugudean 1986, 69, 72.

[71] Roman 1982, 46; 1986, 31; Schuster 1996, 15.

[72] Roman 1985.

[73] Roman 1986, 30-32; Ciugudean 1994a, 119. Pe baza noilor date C_{14} calibrate, acesta din urmă atribuie Bronzului timpuriu din Transilvania o durată de aproape un mileniu (2800/2700 – 1900/1800 a.Chr.).

[74] Roman 1981, 162 și urm., 308, Taf. 2; 1986, 29-32, 51, fig. 7.

[75] Ciugudean 1991, fig. 15; Rotea 1993, 84.

[76] Gogâltan 1996, 47.

[77] Roman 1980, 17.

[78] Berciu – Roman 1984.

[79] Roman 1980, 17; 1981, 165; 1982, 49; 1984, 18-20.

[80] Popović – Vukmanović – Radojcić 1986, 170, fig. 1/3; 6/13-14.

[81] Roman 1980, 17-18; 1982, 49.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

[82] Lazarovici – Săcărin 1979, 74-75.
[83] Roman 1976a; 1986, 30.
[84] Berciu – Roman 1984, 20; Medeleţ – Bugilan 1987, 97 (cu bibliografia).
[85] Ciugudean 1986, 73.
[86] Jovanović 1985; Medeleţ – Bugilan 1987, 97-98.
[87] Roman 1986, 35.
[88] Roman 1986, 35; Ciugudean 1986, 72-73, nota 26.
[89] Roman 1976a, 55; 1976b, 145; 1977, 423; Medeleţ – Bugilan 1987, 148-149.
[90] Vezi *supra*, n. 68.
[91] Stratan 1974; Roman 1976a, pl. 63/4-17.
[92] Ciugudean 1986, 73, nota 33.
[93] Girić 1982, 99 şi urm..
[94] Ecsedy 1975, 277 şi urm..
[95] Roman 1982, 49; 1986, 31; 1987; 1988a, 218; 1988b; 1996, 23, 31.
[96] Ecsedy 1979; Bándi 1984 (cu bibliografia); Tasić 1984a (cu bibliografia).
[97] Kalicz 1984a (cu bibliografia).
[98] Kalicz 1984b (cu bibliografia).
[99] Németi 1979; Roman 1981, Taf. 2; 1988a; Roman – Németi 1986, 216 nr. 71.
[100] Roman 1988a, 220; Gogâltan 1995, 56.
[101] Emödi 1985, fig. 3/9; 16/2; 20/23; 35; Roman – Németi 1986, 229, fig. 20/23; 88; Ciugudean 1986, 78.
[102] Ciugudean 1986.
[103] Rotea 1993, 75 şi urm., pl. VII-XI.
[104] Andriţoiu 1992, 19 şi urm., pl. 4-12.
[105] Gogâltan 1995, 56; 1996, 44 şi urm..
[106] Gogâltan 1995, 56, nota 27.
[107] Lazarovici – Sfetcu 1990, 52-54, fig. 4/1; 5/5-6,10; Gogâltan 1995, Abb. 1/1-4.
[108] Lazarovici – Săcărin 1979, 74; Gogâltan 1995, 56.
[109] Gogâltan 1995, 57, Abb. 2-3; 1996, 45, T. II-III.
[110] Grcki – Stanimirov 1996.
[111] Grcki – Stanimirov 1996, 74-76. Pentru descoperirile de tip "proto – Vatina" şi Ljuljaci I, vezi: Tasić 1984b, 74; Bogdanović 1986; 1996, 99 şi urm., T. I-III.
[112] Grcki – Stanimirov 1996. 73 şi urm..
[113] Grcki – Stanimirov 1996, T. IV/1.
[114] Grcki – Stanimirov 1996, T. III/3.
[115] Grcki – Stanimirov 1996, 73 şi urm..
[116] Gogâltan 1996, 45 şi nota 26.
[117] Girić 1984, 50; Soroceanu 1991, 124.
[118] Gogâltan 1996, 45-47.
[119] Roman 1988a, 222; 1988b, 40; 1996, 31-32.

[120] Gogâltan 1996, 47.
[121] Soroceanu 1991, 124.
[122] Girić 1984, 50.
[123] Gogâltan 1996, 47.
[124] Roska 1956, 44, fig. 17; Vulpe 1970, 24 şi urm.; Gogâltan 1996, 57, Abb. 1/5.
[125] Boroneanţ 1971; Lazarovici 1977, 89, pl. LXVII; Lazarovici – Săcărin 1979, 73-76, fig. 2-3; Gogâltan 1995, 57 şi urm., Abb. 11-13; 1996, 46, T. XIII.
[126] Gumă M. – Gumă N. 1977, pl. VIII; Petrovszky-Gumă 1979, 94, pl. XXII; Gogâltan 1995, Abb. 14; 1996, T. XIV.
[127] Gogâltan 1995, 58, nota 76; 1996, T. XII.
[128] Gogâltan 1993a; 1995, Abb. 4-10; 1996, T. I/1-7; X-XI.
[129] Lazarovici – Sfetcu 1990, 52, fig. 5/6; Gogâltan 1995, 64, Abb. 1/2.
[130] Roman 1988a, 218 şi urm.; 1988b, 41-42; 1996, 31-32.
[131] Petre-Govora 1988, fig. 1-5; 8/1-6.
[132] Petre-Govora 1988, fig. 6-7; 8/7-18.
[133] Petre-Govora 1988, 146; Roman 1988a, 217, 222; 1988b, 41-42; 1996, 31-32; Gogâltan 1995, 57 şi urm..
[134] Gogâltan 1995, 58.
[135] Ciugudean 1986, 81; Boroffka 1994b, 265.
[136] Ciugudean 1986, 81, fig. 8/7.
[137] Rotea 1993, 84, pl. XIV.
[138] Lazarovici – Săcărin 1979, 75.
[139] Pădureanu 1973, 399-400, fig. 3.
[140] Petrovszky – Gumă 1979, pl. XI/14,18.
[141] Popescu, D. 1956a, fig. 21/15; 22/4; 23/6,10; 24/1-4.
[142] Popescu, D. 1956a, 73, fig. 33/3,5.
[143] Vezi si: Gogâltan 1995, 58.
[144] Gogâltan 1996, 44.
[145] Petre-Govora 1988, 137, 146; Roman 1988a, 218-220; 1988b, 41-42; 1996, 31-32; Gogâltan 1995, 57-58; 1996, 46.
[146] Boroneanţ 1971; Lazarovici 1977, 90; Lazarovici – Săcărin 1979, 75.
[147] Roman 1996, 32.
[148] Roman 1988b, 42.
[149] Roman 1988a, 218-220.
[150] Gogâltan 1995, 58-59.
[151] Girić 1984, 50; Gogâltan 1995, 57.
[152] Gogâltan 1996, 45-47.
[153] Roman 1988a, 218-220, 222; 1988b, 41-42; 1996, 17, 31-32.
[154] Gogâltan 1995, 58.
[155] Gogâltan 1996, 47.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITY LIBRARY

156 Compară: Gogâltan 1996, T. IV-V (în special IV/3 }i V/4) cu: Soroceanu 1991, Taf. 60-64 (în special 62/13-14).

157 Soroceanu 1991, Taf. 60/A5; 61/5; 62/3,6; 65/A3; 69/10; 71/C31; 72/9; 75/15-16; 77/16; 78/18-19; 79/8-13; 81/C9,11-12,15-16; 82/D5.

158 Petre-Govora 1988, fig. 1-4; 5/1-3; 8/1-6.

159 Roman 1986, 32.

160 Hänsel 1968, 19 şi urm., Abb. 1.

161 Hänsel 1968, Abb. 2; Lazarovici – Săcărin 1979, 75; Schreiber – Kalicz 1984; Roman 1988a, 218-220; Gogâltan 1995, 57.

162 Ordentlich 1963, 119; 1970a, 619; 1970b, 88.

163 Berciu 1961a; 1961b; 1966, 176 şi urm.; Nica 1980.

164 Tasić 1984b, 73-74.

165 Petrovszky – Gumă 1979, 58 – 61, 70, pl. X-XVIII; Rogozea 1992a, 23; 1994a.

166 Ordentlich 1972, 67; Kacsó 1972; Roman 1980, 19; 1988a, 219; Roman – Németi 1986.

167 Petrovszky – Gumă 1979, 58-61, 70, pl. X-XVIII; Rogozea 1992a, 23; 1994a.

168 Dumitrescu – Stratan 1967.

169 Petrovszky – Gumă 1979, 70, pl. X-XVIII; Rogozea 1992a, 23; 1994a.

170 Roman 1988a, 221.

171 Roman 1988a, 222; Gogâltan 1995, 60.

172 Roman 1988a, 222.

173 Petrovszky – Gumă 1979, pl. XI/14,18.

174 Roman 1988a, 222. Vezi: Petrovszky – Gumă 1979, pl. XI/1; XII/8; XIII/2; XVIII/1,2,4,9-11.

175 Dumitrescu – Stratan 1967, fig. 3; 4/1-5.

176 Popescu, D, 1956a, fig. 25/6.

177 Pădureanu 1973, 400, fig. 3.

178 Gogâltan 1996, 46, nota 42.

179 Vezi: *supra*, nota 157.

180 Vezi: *supra*, nota 173.

181 Petrovszky – Gumă 1979, pl. X/5-7,11-14; XI/4,13,15-16,19; XIII/4; XIV/11; XVI/8; XVII/3,6-7; XVIII/6.

182 Vezi: *supra*, nota 166.

183 Roman 1988a, 220.

184 Medeleţ – Bugilan 1987, 116; Gogâltan 1995, 60.

185 Roman 1988b, 42.

186 Ciugudean 1994a, 117.

187 Ciugudean 1994a, 117.

188 Roman 1976a, 55, 59; Ciugudean 1994a, 118.

189 Durman – Obelić 1989, 1004, tab. 1; Ciugudean 1994a, 118.

190 Tasić 1995, 171.

191 Durman – Obelić 1989, 1004, tab. 1; Ciugudean 1994a, 118.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[192] Ciugudean 1991, fig. 20/4-5; 1994a, 118.

[193] Ciugudean 1994a, 118.

[194] Ciugudean 1994a, 118.

[195] Ciugudean 1994a, 119.

[196] Ciugudean 1994a, 119.

[197] Tasić 1995, 72-74.

[198] Tasić 1995, 74.

[199] Durman – Obelić 1989; Boroffka 1994b, 289.

[200] O'Shea 1992.

[201] Boroffka 1994b, 289.

[202] Becker – Billamboz – Egger – Gassman – Orcel – Ruoff 1985, 34, 42, 47, 53; Chronologie 1986, 73 şi urm.; Boroffka 1994b, 289.

[203] Nestor 1960, 100-113; Popescu 1965a-c; 1966; Berciu 1966, 176 şi urm.; Dumitrescu 1974, 310 şi urm.; Petrescu-Dîmboviţa 1978a, 83-91; Morintz 1978, 15 şi urm.

[204] Petrovszky – Gumă 1979; Rogozea 1992a-b; 1994a-b; 1995a-b; Petrescu 1986; Kalmar–Tatu 1987; Gumă 1993, 163 şi urm., pl. I-IV.

[205] Hänsel 1968, 21, Abb. 2.

[206] Berciu 1966, 176-178; Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 209-211, 457-458; Boroneanţ 1976, 26-29; Morintz 978, 22 şi urm.; Tasić 1984c.

[207] Berciu 1961a, 157; 161b; Dumitrescu – Stratan 1967, 80-81; Morintz 1978, 22.

[208] Lazarovici 1977, 90-93; Lazarovici – Săcărin 1979, 76-80; Radu 1972a-b; Soroceanu – Radu 1975; Petrescu 1988; 995.

[209] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 209-211, 457-458; Tasić 1984c.

[210] Lazarovici 1977, 90-93; Lazarovici – Săcărin 1979, 76-80.

[211] Gogâltan 1996, 46. Deşi le-a atribuit culturii Verbicioara, N. Tasić a fost primul care a denumit acest tip de descoperiri *"de tip Crvenka-Cornești"* (Tasić 1984c, 85).

[212] Dumitrescu – Stratan 1967, 81; Morintz 1978, 22-23.

[213] Petrovszky – Gumă 1979, 58-61, 66-71; Rogozea 1992a, 23; 1994a, 179-181.

[214] Petrescu 1988, 136; 1995, 594-595.

[215] Rogozea 1995a, 84.

[216] Roman 1988b, 42.

[217] Morintz 1978, 26; Tasić 1984c, 87 (Totuşi, N. Tasić atribuie descoperirile de la Visag fazei Verbicioara I).

[218] Petrescu 1988; 1995.

[219] Cercetări inedite Fl. Gogâltan.

[220] Radu 1972a-b; Dumitrescu 1974, fig. 343/3-5, 345 ("amforetele" de la Cornești, prezentate aici, au fost localizate greşit la Cruceni !); Soroceanu – Radu 1975; Morintz 1978, 17, fig. 3/1-6; 4/1-6.

[221] Boroneanţ 1976, 26-29; Lazarovici 1977, 90-93, pl. LXVIII-LXXIV; Lazarovici – Săcărin 1979, 76-81, 87 nr. 11, fig. 4-5, 8-14; Lazarovici – Maxim – Ţeicu – Oprinescu 1993, 300-301, fig. 10/10-13, 15-22; fig. 11-12.

BABEŞ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

[222] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 514 nr. 139, 515 nr. 141, 144, 516 nr 145-146; Tasić 1984c, Taf. XIX/2-6,8.

[223] Popescu 1956, 43 şi urm., fig. 7-35.

[224] Boroneanţ 1976, 14-26, pl. I-VI.

[225] Lazarovici – Săcărin 1979, 76, 80.

[226] Petrescu – Popescu 1990, pl. VII; Petrescu 1993, 24, pl. XVI.

[227] Berciu 1961a, 132, pl. 3/2; Nica 1980.

[228] Nica 1996, 21-22.

[229] Nica 1996, 21-26.

[230] Nica 1996, 21-26.

[231] Respectiv între adâncimile 0,80/1 m – 0,40 m. Cf. Popescu 1956, 47-54, 65-73; fig. 9-15, 24-33.

[232] Cercetări inedite Fl. Gogâltan.

[233] Vezi *supra*, nota 224.

[234] Boroffka 1994b.

[235] Vezi *supra*, nota 220.

[236] Vezi *supra*, nota 222.

[237] La adâncimi mai mici de 0,40 m. Cf. Popescu 1956, 55-57, 73-75; fig. 14, 16; fig. 34-35.

[238] Radu 1972a, fig. 3-6; Dumitrescu 1974, fig. 343/3-5, fig. 345; Morintz 1978, fig. 2/6; fig. 4/1-6.

[239] Soroceanu – Radu 1975, 38.

[240] Popescu 1956, 73, fig. 33/3,5.

[241] Girić 1984, 51; Soroceanu 1991, 124, Taf. 77-78.

[242] Inedite. Informaţii R. Petrovszky.

[243] Petrovszky – Gumă 1979, pl. XXXV/3.

[244] Gumă 1977, 72, 79 şi urm., pl. VIII-XI.

[245] Vezi *supra*, nota 224.

[246] Morintz 1978, 27; Hänsel – Roman 1984, 197-198; Roman 1988a, 223; 1988b, 42.

[247] Radu 1972a-b; Dumitrescu 1974, 313-317; Soroceanu – Radu 1975; Lazarovici 1977, 90-93; Morintz 1978, 17 şi urm; Lazarovici – Săcărin 1979, 76-80; Petrescu 1988; 1995.

[248] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 212-223, 458-459; Garasanin 1983a; Tasić 1984b; Uzelac 1996, 24-27; Bogdanović 1996.

[249] Tasić 1984b; Hänsel 1992; Bogdanović 1996, cu literatura mai veche.

[250] Lazarovici 1978, 27, 62, R. 194 – R. 195; Lazarovici – Săcărin 1979, 85, fig. 6/1-3; fig. 15; Morintz 1978, 21, fig. 5-6 (pentru punctul "*Spitz*"). Descoperirile de tip Vatina din punctul "*Humka*" (cercetări P. Roman şi, apoi, A. Oprinescu) sunt încă inedite.

[251] Gumă 1977, 79 şi urm., pl. VIII-XI; Lazarovici – Săcărin 1979, 76 şi urm., 88-89 nr. 16, fig. 7.

[252] Tasić 1984b, Taf. XIII-XIV.

[253] Hänsel 1992, Taf. 18/1-3; 19.

[254] Tasić 1984b, 74.

[255] Hänsel 1992, 71.

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[256] Tasić 1984c, 85.

[257] Gumă 1977, 79 şi urm..

[258] Tasić 1984b, Taf. XVII.

[259] Iniţial, aşezarea Vatina din acest punct a fost plasată în intervalul Reinecke Bz. B_2 – C (Gumă 1977, 86), datare ce nu mai poate fi susţinută în prezent. Vezi şi: Lazarovici – Săcărin 1979, 78-81.

[260] Hänsel – Roman 1984.

[261] În acest sens, vezi mai recent : Tasić 1996; Medović 1996.

[262] Vezi *supra*, nota 204.

[263] Petrovszky – Gumă 1979, 58 şi urm., pl. X-XVIII.

[264] Dumitrescu – Stratan 1967; Morintz 1978, 22-23, fig. 7/4-5.

[265] Petrovszky – Gumă 1979, 56-58, fig. 1, pl. I-VII.

[266] Gumă, M. – Gumă, N. 1977, pl. IX-XIV; Petrovszky – Gumă 1979, 61 şi urm., pl. XXII-XXXV; Gumă 1993, pl. I-IV.

[267] Descoperiri inedite.Cercetări de suprafaţă M. Gumă and I. Munteanu.

[268] Descoperiri inedite. Cercetări P. Rogozea. Cf. Rogozea 1992a, 23.

[269] Descoperiri inedite. Cercetări P. Rogozea. Cf. Rogozea 1992a, 23.

[270] Descoperiri inedite. Cf. Rogozea 1992a, 23; 1995, 81 şi nota 23.

[271] Petrovszky – Rogozea ş.a. 1982, 323; Rogozea 1992a, 23.

[272] Material inedit. Cercetări de suprafaţă M. Gumă.

[273] Petrescu 1986.

[274] Material inedit în Muzeul Lugoj. Cf. Rogozea 1995, 82 şi nota 52.

[275] Stratan – Vulpe 1977, pl. 27.

[276] Rogozea 1994b.

[277] Kalmar – Tatu 1987; Andriţoiu 1992, 48.

[278] Rogozea 1992a; 1994a.

[279] Rogozea 1995a.

[280] Rogozea 1995a, 84.

[281] Petrescu 1986.

[282] Vezi *supra*, nota 265.

[283] Petrovszky – Gumă 1979, 57, fig. 1.

[284] Informaţii R. Petrovszky. Vezi şi Rogozea 1992a, 24.

[285] În acest sens, pot fi menţionate îndeosebi străchinile lobate, ornamentele realizate din împunsături succesive în canal (*Stichkanaltechnik*) pe corpul şi fundul vaselor, canelurile oblice relativ înguste şi scurte, dispuse oblic pe corp şi chiar unele motive incizate.

[286] Pentru o scurtă trecere în revistă a acestora, vezi Gogâltan 1995, 58-59.

[287] Soroceanu 1991, 124 şi urm..

[288] Girić 1984, 50-51.

[289] Soroceanu 1991, Taf. 85.

[290] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 248, T. XXVI.

BCU "LUCIAN BLAGA" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[291] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 224 şi urm., 459-461; Morintz 1978, 27 şi urm.; Lazarovici – Săcărin 1979, 81 şi urm.; Tasić 1996; Medović 1996, cu bibliografia.

[292] Gumă 1993, 151, 157.

[293] Soroceanu 1978, 15.

[294] Soroceanu 1978, 13.

[295] Kacsó 1992, 98.

[296] Rogozea 1995b, 198, pl. IX.

[297] Petrovszky – Gumă 1979, 61 şi urm., pl. XXII-XXXV; Gumă 1993, pl. I-IV.

[298] Petrovszky – Gumă 1979, pl. XXXV/1-2.

[299] Vezi *supra*, nota 297.

[300] Petrovszky – Gumă 1979, pl. XXXIV/3; Gumă 1993, pl. I/1.

[301] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 240-245, 462-464; Gumă 1993, 150-151 (cu bibliografia); Forenbaher 1994.

[302] Gumă 1993, 150-151 (cu bibliografia); vezi şi Medeleţ 1995; 1996.

[303]Cercetări inedite Fl. Medeleţ. Material în Muzeul Banatului din Timişoara. Vezi şi Gumă 1993, pl. X/1.

[304] Moga 1964; 1965; Radu 1971; 1973; Horedt 1967; Vulpe 1970, pl. 22/321, 23/330, 56/321a; Morintz 1978, 14 şi urm.; Gumă 1993, pl. VIII-IX.

[305] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 240 şi urm.; Todorović 1977, 145 şi urm.; etc.

[306] Morintz 1978, 40-45; Gumă 1993, 150 şi urm..

[307] Horedt 1967, 147 şi urm.; Garasanin 1973, 463; Hänsel 1968, I, 134 şi urm..

[308] Foltiny 1967; 1968, 348-353.

[309] László 1989, 111 (cu bibliografia).

[310] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 240-249, 462-464; Tasić 1984d.

[311] Tasić 1984d (în special 36 şi urm., 44).

[312] Gumă 1993, 168-208; 1995.

[313] Aici ar trebui plasate, cu siguran]ă, mormintele de tipul M. 82, M. 85, M. 92, M. 93, M. 96 şi M. 97 (Radu 1973, pl. 2/4-10; 4; 5/1-3; 6; 7/4-5).

[314] Vulpe 1970, pl. 22/321, 23/330, 56/321a; Radu 1973, pl. 2/7, 4/6, 9/7; Morintz 1978, 44-45, fig. 25.

[315] Hänsel 1968, I, 162; II, Beilage 1-3.

[316] Radu 1973, pl. 6/1a-b.

[317] Radu 1973, pl. 4/1-3; 3/7; 4/4-6; 5/1-3; 6; 8/6-7.

[318] Horedt 1967, 147-48; Radu 1973, 506-507; Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 462; Todorović 1977, 155; Morintz 1978, 45; Gumă 1993, 151.

[319] Gumă 1993, 151.

[320] Benkovsky-Pivovarová 1972; 1981.

[321] Foltiny 1983, 161 şi urm..

[322] Gogâltan 1993b, 66-67.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[323] Foltiny 1983, 173; Benkovsky-Pivovarová 1992. Vezi şi Tasić 1996.

[324] Gogâltan 1993b, 66-67.

[325] Morintz 1978, 37; Lazarovici – Săcărin 1979, 81-82; Hänsel – Roman 1984, 197 şi urm.; Dumitrescu – Vulpe 1988, 69; Gumă 1993, 157; Tasić 1996.

[326] Hänsel – Roman 1984; Roman 1988b, 42; 1996, 32.

[327] Hänsel – Roman 1984; Roman 1996, 32 şi nota 62.

[328] Cercetări C. Săcărin. Material inedit în Muzeul din Reşiţa. Cf. Gumă 1993, pl. XI/1.

[329] Vezi *supra*, nota 246.

[330] Vezi *supra*, nota 324.

[331] Gogâltan 1993b, 66. Vezi şi Benkovsky-Pivovarová 1992, 344.

[332] Tasić 1996.

[333] Medović 1996, 172.

[334] Tasić 1996, 153 şi nota 24. Vezi şi Girić 1996.

[335] Morintz 1978, 28 şi urm., fig. 11; Garasanin 1973, 336 şi urm.; 1983b, 507, K.14; Gumă 1993, 157.

[336] Lazarovici – Săcărin 1979, 81 şi urm.; Gumă 1993, 157 (cu bibliografia); 1995, 101-102; Săcărin 1983; 1993, 78.

[337] Lazarovici – Săcărin 1979, 83-84, 89; Săcărin 1993.

[338] O locuire de acest tip a fost depistată sub depunerile unei aşezări dacice fortificate din acest punct. Cercetări de suprafaţă M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin şi O. Popescu (1996). Este posibil să fie vorba de aceeaşi locuire din epoca bronzului semnalată încă mai demult la Socol – "*Kamendin*" (masiv deluros care se termină prin promontoriul "*Palanacki Breg*"). Vezi *supra*, nota 337. Material inedit în Muzeul din Reşiţa.

[339] Ceramica încrustată de tip Žuto Brdo – Gârla Mare a fost angrenată în lutul din care au fost reamenajate o parte a teraselor de pe acropola cetăţii dacice de la Divici – "*Grad*". Foarte probabil că ea provine dintr-o staţiune de acest tip, situată pe malul Dunării, sub promontoriul "*Grad*" (între kilometrii fluviali 1055-1056, la cca. 4 km vest de localitatea Divici). Cercetări efectuate de M. Gumă, C. Săcărin şi S.A. Luca. Material inedit în Muzeul din Reşiţa.

[340] Gumă 1993, 157; 1995, 101 (cu bibliografia).

[341] Gumă 1993, 158 şi urm., cu bibliografia.

[342] Roman 1988b, 42-43; 1996, 17, 23, 26-27, 32. Pentru *Ghidici*, vezi Nica 1987; 1994.

[343] Cercetări C. Săcărin. Material inedit în Muzeul din Reşiţa. Observaţii personale M. Gumă.

[344] Chicideanu 1986, 40-47; Gumă 1995, 101 şi notele 40-42.

[345] Kacsó 1992.

[346] Gumă 1993, 150 şi urm.; 1995, 100-103.

[347] Gumă 1993, 136, cu bibliografia.

[348] Gumă 1993, 136 şi urm., cu bibliografia.

[349] Gumă 1993, 137, cu bibliografia.

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

[350] Gumă 1993, pl. XVI; 1995, pl. I/B.14-15.

[351] Stratan 1964; Petrescu-Dîmboviţa 1977, 55, 187-188, pl. 35, 36/1-2; Gumă 1993, pl. XIII; 1995, pl. IV/B.16-27.

[352] Gumă 1993, 156; 1995, 101-103.

[353] Gumă 1993, 136 şi urm., cu bibliografia.

[354] Gumă 1993, 150-180; 1995, 100-110.

[355] Vezi Gumă 1993, 138 şi urm., cu bibliografia.

[356] Gumă 1993, 168-180; 1995, 43-40.

[357] Ciugudean 1994.

[358] Ciugudean 1994.

[359] Petrescu-Dîmboviţa 1977, 51 şi urm.; Kacsó 1995.

[360] Descoperit întâmplător în cursul anului 1996. Inedit, în col. Muzeului din Caransebeş. Este în curs de prelucrare şi va fi publicat de M. Gumă şi P. Bona.

[361] Rogozea, 1995b.

[362] Rogozea 1994b.

[363] Stratan – Vulpe 1977, 30-31, Taf. 27/4-26; 28/1-17.

[364] Gumă 1993, 164-165.

[365] Andriţoiu 1992, 69 şi urm..

[366] Gumă – Popescu 1992.

[367] Stratan 1964; Gumă 1993, pl. XIII/5-7; 1995, pl. IV/B.23-25.

[368] Radu 1983, pl. 2/1; 3/5-6; 7/1-3; 9/9-10.

[369] Gumă 1993, pl. XVI; 1995, pl. I/B.13-15.

[370] Horedt 1967, 147-149.

[371] Cercetări C. Săcărin. Material inedit în Muzeul Reşiţa. Vezi şi Săcărin 1993, 76.

[372] Material inedit în Muzeul din Reşiţa. Cercetări C. Săcărin.

[373] Gumă 1993, pl. XI/11.

[374] Săcărin 1985; Gumă 1993, 162, pl. XII.

[375] Săcărin 1985, pl. II/1, III/3, VII/4-5; Gumă 1993, pl. XII/1,2-3,5,11.

[376] Gumă 1993, pl. XI/11.

[377] Gumă 1979; 1993, 175, 177-178, pl. XVII; 1995, pl. IX/A.1-11.

[378] Gumă 1995, 107.

[379] Chicideanu 1986, 40-46.

[380] Smirnova 1993, 91-99; László 1994, 159 (cu bibliografia); Leviţki 1994.

[381] Gumă 1995.

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

THE BRONZE AGE IN BANAT

CHRONOLOGICAL LEVELS AND CULTURAL ENTITIES

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

FOREWORD

The Bronze Age is of particular importance in the context of the other "prehistoric" ages from Central and Eastern Europe. It was marked – on the continental plane – by the process of Indo-Europenization and by the bronze metallurgy. It also witnessed the set up of certain ethnic and cultural units, with well-defined spatial boundaries.

This age, broadly corresponding to the 2nd millennium BC, had equally recorded fundamental changes and specific historical evolution, both in the Carpathian-Danubian-Pontic area and in the Balkans. In this area emerged and begun their evolution the main ethnic and cultural groups of the proto-Thracian and Early Thracian communities. They left their characteristic and lasting mark on the ulterior history of these regions.

The special place held by the Bronze Age in the context of the great reorganisations that took place within the European "prehistoric" civilisations, had also been recognised by the inclusion of the theme The Bronze Age – The first golden Age of Europe in The European Plan for Archaeology. This plan is an integrant part of Council of Europe Programme and the European convention for the protection of the archaeological patrimony (Malta, 1992).

The Banat holds a distinct position in approaching the diverse issues concerning the Bronze Age, not only on the zone plane but also on the European plane. This results from its geographic place at the crossing of some main European ways of communications, its favourable inhabiting conditions and the value of the historical and archaeological traces found here.

The museums from Romanian Banat hold, ever since the end of the last century, rich and diverse collections, comprising the so-called "old discoveries". They are still to be capitalised together with the finds from the more recent systematic excavations, to render them their entire and real value.

This is the basic motivation that generated the elaboration and publishing of this study.

The starting point has been the paper entitled *Some remarks on the evolution of the Bronze Age in Romanian Banat – Chronological levels and cultural entities*, presented at the international symposium "The Yugoslav

Danube basin and the neighbouring regions in the 2nd millennium BC", held in Belgrade and Vršac in October 1995.

The proportion of the theme and the minimum number of pages required by its treating, even very synthetic, would have made impossible its inclusion in the proceedings of the symposium. That is why a separate publishing was chosen.

Such an opportunity had amiably been offered by the Banat Museum in Timişoara and its series *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*. We are therefore deeply indebted and we thank to all our colleagues who supported this initiative, especially to Dr. Florin Draşovean, the manager of this institution, to whom a long collaboration and a sincere friendship bound us.

This paper has no intention to represent – or to replace by its content – an exhaustive, monographic approach to the Bronze Age in Banat. It particularly relies on the up-to-date historical and archaeological reference material from Romanian Banat. In consideration of the extension of the cultural phenomena, it also refers to the Bronze Age realities from the neighbouring regions (especially from Vojvodina, Danube Iron Gates zone and Oltenia). Still, it is only the first attempt to present a general and synthetic image (a somewhat historical "scenario") of the evolution of the diverse cultural manifestations from this region, on the different chronological levels of the Bronze Age.

There is no doubt that, beyond certain inherent limits of the possibilities of personal interpretation, this attempt is largely tributary to the present-day stage of research, publishing and informing of the archaeological materials assigned to the Bronze Age in Banat. The necessity to offer it as soon as possible, both as a basis for discussions and as a starting point for a coming monographic approach to the Bronze Age in south-western Romania and neighbouring regions, nevertheless determined us to subject it to the specialists' discussions and to the consideration of the interested readers.

Certainly, if the inherent limits of such a study are to be assumed by the author only, the possible benefits belong equally to him and to the other colleagues, who had investigated some archaeological sites or approached different problems of the Bronze Age in Banat. Many of them had generously offered us information or even suggestions on the problems treated here. We are indebted and we express the proper thanks to the following colleagues: dr. P. Roman (manager of the Romanian Institute of Thracology in Bucharest), dr. Gh. Lazarovici (manager of the National History Museum of Transylvania in Cluj-Napoca), Fl. Medeleţ and P. Rogozea (the Banat branch of the Romanian Institute of Thracology in Timişoara), dr. Fl. Draşovean (manager of the Banat Museum in Timişoara), Fl. Gogâltan (Archaeological Institute in Cluj-Napoca),

C. Săcărin and A. Oprinescu (History Museum of the Caraş-Severin county in Reşita), G. Crăciunescu (Iron Gates Region Museum in Drobeta-Turnu Severin).

A substantial assistance to the completion of this study was lent to us by our colleague V. Cedică (Banat Museum in Timisoara), who has been at our side during almost the entire elaboration of it. The translation of the text and the typing of a considerable part of the study is due to him. We are deeply indebted and we warmly thank him on this occasion too.

We also thank D. Frăsineanu (The County Museum of Ethnography and of The Border Regiment in Caransebeş), for his substantial contribution brought to the graphic part of this paper.

To ensure a diffusion as great as possible and an easier access of the foreign specialists to the problems here dealt with, the text is entirely translated into English.

November 1996

The author

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INTRODUCTION

Major discoveries belonging to the Bronze Age have been made in the Romanian Banat ever since the ending of the last century and the beginning of the present one (especially the inhumation necropolis from Beba Veche, the settlement from Periam – "*Movila şantului*", the inventories of some flat graves with cremation – "*Urnfields*" – of Cruceni – Belegiš and Dubovac – Žuto Brdo – Gârla Mare type, some gold pieces and treasures or numerous bronze objects and hoards)[1].

Although the archaeological literature on this period constantly and remarkably enriched, particularly these last decades, we still have no monographic approach offering a complete capitalisation on the present-day stage of research. This approach should also offer a general survey of the historical, ethnical and cultural evolution of the period.

The situation is due less to the lack of field researches or of specialists' concerning than, to a great extent, to the objective impossibility of a more accurate revaluation of the older, often casual or originating in unsystematic researches discoveries, and especially to the lack of complete publishing of most late systematic researches.

In these conditions, although matters concerning Bronze Age cultural evolution in Romanian Banat have been dealt with in some extensive syntheses, owed especially to V. Pârvan[2], I. Nestor[3], D. Popescu[4], D. Berciu[5], M. Petrescu-Dîmboviţa[6], Vl. Dumitrescu[7] and S. Morintz[8], they have created but a partial reflection of the matters we discuss here. Conclusions have been extended over this territory that were not always soundly documented and were based upon the analysis of some cultural phenomena from the neighbouring areas, better represented in the archaeological literature.

Substantial progress has been made lately, regarding especially some aspects more restricted from a temporal, cultural or spatial point of view. Progress has also been made in the analysis of certain categories of Bronze Age discoveries from Romanian Banat (different types of bronze objects and hoards, gold isolated objects and treasures), subordinated to special problems on larger areas.

One can notice in the first place the contribution brought to a better knowledge of the Early Bronze Age in south-western Romania[9], those dedicated to the Mureş (Periam – Pecica) culture[10], the defining and the attempts made to specify the inner evolution of the new cultural group of *Balta Sărată* type[11], or the synthetic dealing with the Bronze Age discoveries from southern Romanian Banat (the Danube Iron Gates – *Clisura/Djerdap*)[12]. The publishing (unfortunately incomplete) of the flat cremation necropolis from Cruceni (Timiş county)[13] still plays a prominent part in the knowledge of the Late Bronze Age in western Romanian Banat.

Along with these are the analysis and integration of the specific discoveries from Romanian Banat within the studies regarding the axes[14], sickles[15] and bronze swords[16] in Romania.

Most of the bronze hoards from the end of this period (Bz D – Ha A) are included in the *corpora* elaborated by M. Rusu[17] and M. Petrescu-Dîmboviţa[18].

Lately published discoveries of the kind have been added to these (the bronze hoards from Cozla[19], Fizeş[20], Liubcova – "*Ţiglărie*"[21], Pescari[22], Petroşniţa[23], Pojejena[24], Ticvaniu Mare[25] and Zăgujeni (Zăgujeni I) [26]).

The gold objects and treasures from the Romanian Banat have mostly been assigned to Reinecke Bz D – Ha A phases[27].

The bronze hoards and the bronze sickles from the Serbian Banat had also been recently included in special *corpora*, dealing with this kind of discoveries from certain areas of former Yugoslavia (Serbia and Vojvodina, Kossovo and Macedonia)[28]. Eventually, a succession of repertories published in the last decades[29], have substantially enriched the representation of spatial distribution of the various Bronze Age discoveries from the Romanian Banat.

The post World War II systematic excavations in certain sites (both settlements and necropoleis) have been successful in improving the documentary basis regarding Bronze Age realities in this area.

For the Early and Middle Bronze Age, the discoveries made at Caransebeş – "*Balta Sărată*"[30], Cornești[31], Ciuta – *"Cornu Dealului"*[32], Foeni – "*Cimitirul ortodox*"[33], Foeni – "*Gomila Lupului*"[34], Gornea – "*Vodneac*"[35], Gornea – "*Păzărişte*"[36], Iaz[37], Liubcova – "*Stenca*"[38], Moldova Veche – "*Ostrov*"[39], Susani – "*Deluţ*"[40], Visag[41] and Valea Timişului – "*Rovină*"[42] are especially to be noticed.

For the Late Bronze Age the following researches and discoveries may be mentioned: Bobda[43], Cruceni[44], Divici – "*Ribiş*"[45], Liubcova – "*Ţiglărie*"[46], Moldova Veche – "*Sat*"[47], Peciu Nou[48], Sacu[49], Susani – "*Deluţ*"[50], Timişoara – "*Fratelia*"[51], Timişoara – "*Pădurea Verde*"[52], Valea Timişului – "*Rovină*" (second level)[53], Vrani[54] and Voiteg[55].

Unfortunately, most of these researches and discoveries have been only partially published or still they remain wholly unpublished.

There is no doubt that, in such conditions, our attempt to outline a more precise cultural and chronological evolution of these strikes sometimes against some impediments hard to defeat. Despite these circumstances, we will assume not only the risk of presenting the contemporary stage of research in this field but also of oulining, as coherent as possible, a general view of the evolution of the main cultural manifestations of the various chronological levels on the Bronze Age in Romanian Banat.

Our attempt will inherently assume as a basis the relative chronological sequence of the different cultural levels and entities. The references to the absolute chronology will be a matter of orientation and rather relative, especially those refering to the transitional period and Early Bronze Age cultural phenomena. Even if we dispose of C_{14} data from sites in the closely neighbouring areas, especially from Serbia and Vojvodina (Gomolava, Mokrin, Feudvar – "*Mošorin*")[56], assigned to cultural manifestations from both the Serbian and the Romanian Banat (of Mureş, Vatina or Cruceni-Belegiš type), we still have no such data for Romanian Banat.

On the other hand, beyond the fact that it provoked a veritable "revolution" in the absolute chronology of the beginnings of the European Bronze Age, the impact of the new calibrated C_{14} and dendro-chronological data from Central and Eastern Europe[57], bring about – at least at this stage of research – increased difficulties in connecting the specific realities of the Bronze Age in Romanian Banat to more precise guide marks of the absolute chronology.

Given the conditions, without minimising their importance, we tried to avoid too many references to the absolute chronology data for the different finds, cultural manifestations or evolving stages, the more so as these are not always in concordance, being sometimes even unconvincing. In fact, not seldom the "absolute" chronology proved to be rather "relative".

Taking into consideration the proportion of the theme and the lack of data regarding many of the systematic excavations, a survey and detailed analysis of the finds was not possible. Objectively, the herein "scenario" for cultural and chronological evolution of the Bronze Age in Romanian Banatcan not be perfect (See also fig 7). It is presumably and even desirable that further debates or researches and especially "in extenso" publishing of those already carried out will improve this "scenario". Despite some gaps and imperfections, we nevertheless hope that its publication will contribute to the stimulation and the progress of the researches in the field.

THE END OF THE TRANSITIONAL PERIOD AND THE BEGINNINGS OF THE BRONZE AGE IN SOUTH -WESTERN ROMANIA AND CLOSELY NEIGHBOURING AREAS.

EARLY BRONZE AGE IN ROMANIAN BANAT

The span between the Cernavodă III – Boleráz type horizon and the oldest manifestations that can be positively assigned to Early Bronze Age in Romanian Banat can be considered, at least at this stage of research, still specific to a transitional period from Eneolithic to Bronze Age[58].

The period has been dominated here by the Coţofeni (phases I-III) manifestations and uninterrupted evolution, which occupied most of this region (particularly its central – north-eastern and southern piedmonts)[59].

It seems that the north-western areas made an exception, given the Baden type communities here attested[60]. On the basis of the connections and reciprocal influences, a synchronism can be ascertained between these and the Coţofeni I-II type discoveries[61].

Even if in a later phase their pressure towards north may have caused the end of the Baden type dwelling in north-western Romanian Banat[62], the emergence of some Kostolac type elements in the south-west of this region did not massively disturb the evolution of the Coţofeni communities. These had only led to the creation of some mixed aspects of "Coţofeni – Kostolac type" in central – western and southern areas, at a Coţofeni II-III a,b horizon[63]. A good, and not singular, example in this sense is the settlement from Bocşa Montană – "*Colţan*"[64].

Although it actually marks the end of the transitional period, it seems that not even the south-east directed pressure of the Vučedol type communities did not end the Coţofeni culture in Banat. Beside the "Late Kostolac – Vučedol" mixture from Moldova Veche – "*Ostrov*"[65], this pressure had generated the "Coţofeni IIIc – Vučedol" type aspect, characteristic of the final horizon of the transitional period towards the Bronze Age in south-eastern Romanian Banat[66].

It directly preceded the emergence in this area of the oldest manifestations that can be assigned to the Banat Early Bronze Age.

The Vučedol shift, integrated into the ample ethnic and cultural dynamics recorded for the transitional period in most of the Carpathian-Danubian space, had finally support itself the impact of these complex changes that led to the emergence of the synthesis and cultural individualisation of the Bronze Age.

Their beginning in the eastern half of the Carpathian-Danubian space can be placed as far back as a chronological horizon corresponding to the end of the Coţofeni phase I. The group of discoveries assigned to this chronological horizon (Zimnicea, Mlăjet, Sânzieni, Zăbala, Coşereni, Răcăciuni, graves no. 10, 24, 31 from Brăiliţa) seem to avoid the Coţofeni I area from eastern Vallachia and Oltenia, interfering yet with the Coţofeni I type discoveries from south-eastern Transylvania. They have been paralleled with Troy II, Early Thessalic I and Early Helladic II[67].

The emergence of the first Early Bronye Age ethnic and cultural groups in Romania took place in the context of the penetration from east of several waves of ochre tumular graves bearers (integrated with the so-called "Kurgan civilisation"). The grave from Bodo[68] indicates that this shift had also reached, at a certain moment, the Romanian Banat.

Although its part in the breaking up of the transitional period realities and the emergence of the oldest Bronze Age ethnic and cultural manifestations from Romania (including the Glina – Schneckenberg type complex) can not be specified yet, the above mentioned shift seems not to be alien to the Glina – Schneckenberg pressure upon the eastern Coţofeni area.

The shift of the elements of this type towards west and north-west, which started probably as far back as the Schneckenberg A phase, is even more evident during Schneckenberg B phase, leading to the emergence of Jigodin group[69] and the diminishing of the Late Coţofeni (III) area from Transylvania to the zone of Apuseni Mountains and only a part of Transylvanian Plateau. This pressure is also emphasised by the inventories of the tumular graves and of the settlements assigned to the first phase (A) of the Bedeleu group from the eastern zone of the Apuseni Mountains. Numerous elements "of Vučedol and Schneckenberg B" type are associated here with Coţofeni IIIc type ceramics[70].

At the same, a westward shift of some communities still belonging to the classic (II) phase of the Glina culture took place south of the Carpathians. This phenomenon is marked by the superposing of some elements of this aspect over those of Coţofeni II-III type in western Vallachia and Oltenia[71]. It thus came to the clash between the south-eastward pressure of the Vučedol (maybe even Coţofeni IIIc – Vučedol) and the westward shift of the Glina type communities.

Their contact is well illustrated within the Glina III type settlements from Govora Sat – "*Runcuri*"[72].

On the terms created as a result of this clash, the first manifestations of the Early Bronze Age in Romanian Banat occurred at the immediately following chronological horizon.

It thus had been ascertained that the emergence of the new realities of the Bronze Age from the Carpathian-Danubian space took place gradually and that the central-eastern Romanian zones had priority in this field.

On these terms, the Romanian Early Bronze Age is far from being, as it was considered at the beginning, just a relative thin chronological, ethnic and cultural "cloth", interposed between the cultures of the transitional period and those of the "classical" Bronze Age. It proved to be a complex historic, ethnic and cultural process, of a relative long standing[73].

P. Roman, analysing the present stage of research in the field (both in Romania and the closely neighbouring areas), achieved the most complex system of division into periods of this stage. He divided the evolution of the Romanian Early bronze Age into three major stages: I (with the sub-phases Ia, Ib, Ic), II (with the sub-phases IIa, IIb) and III (suggesting that it could be divided into sub-phases IIIa and IIIb)[74]. Several recent studies concerned with Transylvanian[75] and Banat[76] Early Bronze Age had followed, with slight differences, this system.

In our study, the diverse levels of the Early Bronze Age in Romanian Banat will be related particularly to this system, even if other systems of division of the Bronze Age (P. Reinecke, R. Kálicz-Schreiber, A. Mozsolics, I. Bona, D. Berciu, S. Morintz, B. Hänsel) will not be avoided. More references to those last systems will be made especially for Middle and Late Bronze Age stages.

Depending on those above mentioned, it follows that the emergence of the earliest Bronze Age elements in Romanian Banat can not be older that the chronological and cultural horizon next to that of Coţofeni IIIc – Vučedol phase or aspect. As shown above, this phenomenon took place in the context of the results in the ethnic and cultural evolution in this area of the clash between Vučedol (Coţofeni IIIc – Vučedol) and Glina shifts.

In P. Roman's opinion, the westward shift of the Glina culture would have caused the northwards returning (along the Danube) of the Vučedol shift, initially directed south-eastwards. Through the area thus liberated in southern Banat and north-eastern Serbia, connections could be then established between the manifestations of Late or IV Glina type (Ostrovul Mare phase) and those of Bubanj Hum III – Vecina type (connected to and at least partially synchronous with those of Armenochori type from the Macedonian Early Bronze Age,

expanding northward, in their turn, following the Vardar – Morava passage)[77]. At the same time or immediately after it, the westward Glina shift is doubled by the spreading in the same direction of the tumular graves of Verbița type[78], with obvious correspondence as far as the discoveries of Belotić – Bela Crkva type[79]. A link between these two could be the inhumation grave from Vajuga-"*Pesak*"[80], on the Serbian bank of the Iron Gates (Djerdap).

On the other hand, the returning of the Vućedol shift towards north would have caused (on the terms of a Glochenbecher counter-reaction) the emergence, on a Late Vućedol basis, of the Makó-Kosihy-Caka and Nyirség (Early Nir) type groups in eastern Hungary and western Romania[81].

A vision somewhat different on the genesis of the first Early Bronze Age manifestations has been adopted by Gh. Lazarovici and C. Săcărin. They consider that the effect of the westward Glina shift has been limited to only "the stop of the advance towards Oltenia of the Coțofeni – Vučedol communities" and also that "the driving towards north of the Coțofeni – Vučedol tribes must not necessarily represent the result of the Glina III pressure". In the same context they considered that both the northward driving of the "Coțofeni – Vučedol tribes" and the stop of the westward advance of the Glina III culture were due just to the emergence in Romanian Banat area of some Early Bronze Age manifestations of Gornea – "*Vodneac*" type (without specifying their origin)[82].

Since most of the data we dispose of now point to a posteriority of the discoveries of Gornea – "*Vodneac*" type (respectively the Gornea – Orlești type horizon, with *Besenstrich* and *Textilmuster* ceramics) in comparison with the latest Glina horizon (phase IV – Ostrovul Corbului), this last opinion remains difficult to be backed.

On these terms, at least at this stage of research, the picture outlined by P. Roman is more believable. The henceforth possible appearance of some discoveries of Glina IV (Ostrovul Corbului) type horizon in southern Romanian Banat also could nevertheless give an extra consistency to this opinion.

Therefore it follows that in Romanian Banat, at the level of the first stage (I) of the Early Bronze Age in central – eastern Romania (Roman Ia-c subphases), there were still evolving ethnic and cultural manifestations specific to the transitional period towards the Bronze Age (Coțofeni I-II, Early Baden and Kostolac), at least partially synchronous with Glina I-II and Schneckenberg A (probably even the beginning of B)[83].

The earliest appearances of the ochre tumular graves in Banat could be placed towards the end of this stage (Roman Ic). The direction of their penetration over the Carpathian chain is still hard to be specified. Most of the acknowledged opinions take into consideration particularly an advance through

the zones south of Carpathians, along the Danube, towards Banat and neighbouring areas[84], and from here towards Transylvania[85]. This last hypothesis seems to us difficult to be backed, on the terms of maintaining a relatively compact Coţofeni III "bloc" between the Apuseni Mountains and the eastern Romanian Banat piedmont. Other opinions do not exclude even the possibility of the advance of some branches of these over the Wooded Carpathians and then southwards over the Tisza Plain[86]. This direction of penetration is very plausible, taking also into consideration the south-eastward diffusion of such elements, from the Upper Tisza to Transylvania. A possible penetration through the Carpathians passes towards south-eastern Transylvania had also been suggested[87]. This last hypothesis is suggested "de visu" by the presence of some tumular graves in this area[88].

This problem can not be yet solved for the lack of a more accurate chronology of the various ochre tumular manifestations. In fact, the complexity of the tumular phenomenon leaves little hope in a fast solving of the chronological and especially cultural assignment for many of the archaeological monuments belonging to it. Except for the two tumuli (containing however cremation burials of Vučedol type) from Moldova Veche – "*Ostrov*"[89], the tumular inhumation grave with ochre from Bodo represents the only discovery of this type ever recorded in Romanian Banat[90]. It lacked inventory and has been dated broadly enough in the post-Coţofeni I period, on the basis of this kind of pottery found in the mantle[91]. Its building characteristics, which draw it near to Late Yamna type monuments and its connection with some of the analogous discoveries from Transylvania (Cipău and Câmpia Turzii)[92], seem to indicate its placing at the Roman Ib – IIa horizon, Coţofeni II – IIIa-b respectively. This ascertained fact could be endorsed also by the reality that the similar discoveries from Vojvodina[93] and eastern Hungary[94] are generally not dated before the developed Baden horizon.

Even in the immediate subsequent chronological horizon (that of Coţofeni IIIc – Vučedol type, corresponding to Roman IIa sub-phase/Gogâltan Ib), there are still no discoveries that can be positively assigned to Early Bronze Age in Romanian Banat.

The earliest archaeological expressions that integrate thus in a **first stage of Early Bronze Age in Romanian Banat** are placed at the Roman IIb/Gogâltan IIa horizon. On the whole, they were contemporaneous to a great extent with the discoveries of Glina IV/Ostrovul Corbului type[95], Vinkovci – Somogyvár[96], Makó-Kosihy-Caka[97], Nyirség[98], Early Nir (Pişcolt, Ciumeşti – "*Bostănărie*")[99], with those of Zimandu Nou[100] and Roşia (Roşia – Gălăşeni)[101] type from Crişana or with those of Bedeleu B (Livezile)[102], Copăceni[103] and Şoimuş[104] type from Transylvania.

In Romanian Banat this type of horizon began to stand out only very recently, particularly in its north-western area[105].

Some ceramic fragments with specific patterns can be firstly mentioned here. These are isolated finds from Foeni – "*Sălaş*" and Foeni – "*Cimitirul ortodox*" or from Parţa, Periam and Stamora Moraviţa (Pl. I). Together with the necropolis from Zimandu Nou (south of Mureş river, in Arad county), they may point out the extension of the Makó type area (Makó – Kosihy – Čaka), as far as the areas from south-western Crişana and, possibly, from north-western Banat. It is difficult to say if a ceramic fragment "of Vučedol C type" from Timişoara – "*Fratelia*"[106] can be integrated in the same context.

It is also impossible for the time being to know what happened here at the time when the Baden culture ended. Have Early Makó type manifestations followed immediately or was there an interposing chronological and cultural horizon, still not illustrated by convincing evidences ?

It may not be completely out of the question the possibility that, in the future, some manifestations with "cord"-like decorated ceramics (*Schnurkeramik*) may find here their place. This can also be suggested by the presence of some ceramic fragments of this type at Parţa – "*Objective 2*", Moldova Veche – "*Ostrov*" on the "*Humka*" (at the Coţofeni IIIc – Vučedol horizon earliest, but rather after it) or at Silagiu – "*Pârpora*" (in a rather uncertain association – because of the conditions of discovery – with *Besenstrich* ceramics and a ceramic fragment of Glina – Schneckenberg aspect) (Pl. II)[107].

Still difficult to be specified at this moment are also the bearings of the presence at Parţa – "*Objective 1*" of some ceramic fragments of Glina III – Schneckenberg type[108].

An interesting discovery, that can be assigned to the same Early Bronze Age stage (Roman II/IIb – Gogâltan IIb) is represented by the two graves excavated as far back as 1948 by M. Moga at Sânpetru German (Pl. III) and recently published by Fl. Gogâltan. The latter discerns in the inventories of the graves parallels with the discoveries of Roşia and Somogyvár-Vinkovci type and assignes them to the IIb sub-phase of Early Bronze Age[109].

We must add that the finds from Sânpetru German have good analogies in the Early Bronze Age level of the settlement from Pancevo-Donja Varoš, in the Serbian Banat[110]. Connected with the "proto-Vatina" manifestations context, the ceramics from Pancevo-Donja Varoš have obvious similarities not only with the Ljuljaci I type horizon[111], but also with the Bubanj Hum III and Somogyvar-Vinkovci type discoveries[112]. In the same site, a Makó type potsherd[113] was found, and also a jar, similar to those from the Nyirség (Nir) culture[114].

On the other hand, one can notice at Pancevo-Donja Varoš certain connections with phenomena of Beba Veche – Pitváros or Early Nagyrév-Glockenbecher type[115]. Although the finds from Beba Veche were considered to be later than those from Pitváros[116], they have been integrated with the Mureş Ib sub-phase (both by M. Giric and T. Soroceanu)[117]. Recently, Fl. Gogâltan integrated them with the same Mureş Ib sub-phase and paralleled them with Early Nagyrév manifestations. He assigned these finds, together with those of Gornea-Orleşti type, to the 3rd (III) phase of the Early Bronze Age[118]. Accordingly, they would represent rather an Early Bronze Age stage immediately following the one we discuss here.

In this sense, it seems that the Early Bronze Age settlement from Pancevo-Donja Varoš illustrates a longer span than the one represented by the graves from Sânpetru German.

Although the archaeological finds from the Ostrovul Corbului settlement are still unpublished, the excavations here seem to point out "more sensible" stratigraphic guide marks from this point of view. In "*sector B*" of this settlement, a short-lived horizon of "Vecina-Bubanj Hum III" type could be detected, previously named even of "Beba Veche-Pitváros" or "Bubanj Hum III-Vecina-Beba Veche-Pitváros" type. It superposed another horizon, of Late Glina or "Glina IV" type, displaying "analogies and connections" with the Belotic-Bela Crkva, Vinkovci-Somogyvár and Makó type finds. It was superposed by a 0.40-0.70 m thick Gornea-Orleşti type level[119].

Consequently, one could possibly establish a certain synchronousness between the horizon of the Sânpetru German finds and that of Bubanj Hum III – Vecina type.

Therefore, as Fl. Gogâltan have already proposed[120], the first stage (I) of the Early Bronze Age in Romanian Banat could be divided into two successive horizons.

The earliest (Ia) corresponds to Roman II/Gogâltan IIa phase and would comprise the Makó type finds (Foeni, Parţa, Periam, Stamora Moraviţa and eventually Timişoara – "*Freidorf*") and those of "Glina-Schneckenberg" type or aspect (Parţa – "*Objective I*" and Silagiu "*Pârpora*"). It could be paralleled with the manifestations of Glina IV-Ostrovul Corbului, Belotic-Bela Crkva, Vinkovci-Somogyvár type (probably just partly) and those of Nyirség/Early Nir type.

The other horizon (Ib) is more recent and corresponds to Roman II/ Gogâltan IIb phase. It can only be illustrated in Romanian Banat by the inventories of the graves from Sânpetru German. This could be paralleled with the finds of Bubanj Hum III, Somogyvár (partly), Late Nir and possibly, even with the beginning of the Nagyrév culture.

To the same horizon (or rather toward its end) should probably be assigned the earliest manifestations of Mureş type (Mureş Ia). T. Soroceanu assignes to this first sub-phase the Periam I-IV levels, the Ószentiván necropolis and the first stage (I) of the Mokrin necropolis, together with the earliest graves from Szöreg, Battonya and Deszk A[121]. M. Giric assigned to the same sub-phase only a horizon comprising several graves from the beginning of the Mokrin and Szöreg necropoleis, considering that this has no correspondences in the Periam and Pecica settlements[122].

Since we do not mean to re-discuss here the division into periods of the Mureş culture, we confine ourselves to mention that, from all we know, the placing of the Periam settlement's beginning at this horizon seems difficult to be backed.

If this settlement does not comprise earlier evidences than those assigned by T. Soroceanu to the level Periam I (Pl. XIX)[123], and one can not exclude this possibilty, that means that the Mureş Ia sub-phase can not be illustrated in Romanian Banat by convincing evidences.

To the same first stage (I) of the Early Bronze Age in Romanian Banat can the Fajus (Faisz) type bronze axe from Lipova[124] be assigned (Pl. I/1).

For the north-eastern, eastern and southern areas of Romanian Banat we hardly have any convincing evidences for this stage. For the time being, there is a chronological and cultural "hiatus" here, between the Coţofeni IIIc – Vučedol type horizon and that of Gornea – Orleşti type. Theoretically, at least in the Danubian areas in southern Romanian Banat, there should occur here discoveries of either Glina IV (Ostrovul Corbului) or Vinkovci – Somogyvár type, or a mixture between these and southern elements (filtered on a Bubanj Hum III channel).

The finds of Gornea-Orleşti type, those from Beba Veche and the earliest levels of the settlement from Periam (I-IV) belong to another stage of the Early Bronze Age.

The second stage of the Early Bronze Age in Romanian Banat practically corresponds to Roman III/Gogâltan III phase.

It can be particularly characterised by the generalisation within this space, and even in some closely neighbouring areas, of some discoveries marked by the association between ceramics decorated with "bark"-like scratches (*Besenstrich*) and ceramics decorated with the so-called "textile prints" (*Textilmuster*).

To the older finds from Gornea – "*Vodneac*"[125] have recently been added those registered at Valea Timişului – "*Rovină*" (B1 – Bronze Age)[126], Giroc – "*Mescal*"[127] and Foeni – "*Cimitirul ortodox*" and "*Sălaş*"[128]. This type of ceramics has also been discovered at Silagiu – "*Pârpora*"[129]. They suggest the

spreading of this phenomenon in almost entire Romanian Banat, except for the Mureş type area from its nort-western corner.

Through the discoveries from Ostrovul Corbului[130], Ocnele Mari – "*Zdup*"[131] and Orleşti[132], its extension in Oltenia can also be followed. On this basis, the respective horizon has been named as of "Gornea – Orleşti type"[133].

We can not know to what extent the materials from Brezniţa de Ocol (Mehedinţi county), still unpublished but recently mentioned in the literature[134], can be considered as the link between the discoveries of this type from Banat and Oltenia.

It is also difficult to answer to what extent and chronological horizon one can speak about the presence of these elements in eastern Transylvania too[135]. The earliest appearance of a *Textilmuster* ornament which is known to us up to the present east of Apuseni Mountains is that on a vessel discovered at Teiuş (Valea Geoagiului), placed by H. Ciugudean towards the end of the B phase of the Bedeleu group. In fact, precisely on this basis he seems to make a connection between the penetration of the *Besenstrich* and *Textilmuster* type elements into central – eastern Transylvania at the end of the Bedeleu type group[136]. This hypothesis seems to be confirmed also by the *Besenstrich* ceramics, sometimes associated with the *Textilmuster* type one, from Iernut – "*Hulpişte*", Cuci, Lopadea Veche or Uioara de Jos. It is considered that this type of finds marks the beginning of the last stage (III) of the Early Bronze Age in Transylvania, being the expression of a cultural break with the previous stages[137].

An absolute necessary remark must be made here. As Gh. Lazarovici and C. Săcărin already pointed out[138], only the association within the same archaeological context of both the *Besenstrich* and *Textilmuster* type elements can be considered as the indication of a certain Early Bronze Age horizon. Taken apart, the ornaments with fine striations(scratches), like those of *Besenstrich* or *Textilmuster* type, can have different evolutions in time or even in space.

Thus, the association of the *Besenstrich* and *Textilmuster* type ornaments with other ornamental techniques and motifs within the same archaeological complex or layer may be an indication for their placing of these at another chronological horizon, as compared to those in which there are no such associations. We will be content with the mentioning in this sense of only the case of the finds from Cicir – "*Spinul lui Stanca*" (Arad county)[139] or Iaz – "*Dâmb*" (Caraş-Severin county)[140]. Over the Mureş river, at Socodor, they were found especially at dephts of more that 0.8–1 m, particularly associated with ceramics decorated with incisions forming hatched triangles, arches or garlands, of the so-called "Vatina type"[141]. At dephts of less than 0.8 m the

Besenstrich and *Textilmuster* ornaments seem to disappear (incised hatched arches, garlands or triangles being associated now particularly with ceramics decorated with spiral incisions of Otomani I – II style and even with two ceramic fragments decorated with dotted bands – *Zahnstempelung*, particularly specific to Wietenberg III phase)[142].

Placing of the above mentioned discoveries at a chronological horizon immediate subsequent to that illustrated by the materials from Foeni – "*Cimitirul ortodox*" seems evident to us. Those from Socodor (between 0.8 – 0.2 m) are even later.

Consequently, there are certain clues suggesting already the possibility of ascertain some chronological (possibly even cultural) differences between the finds including *Besenstrich* and *Textilmuster* ceramics (assigned *grosso modo* to the Gornea-Orleşti type phenomena)[143].

Thus, despite its seeming homogeneity, we deem that one can accept an earlier position for those characterised exclusively by *Besenstrich* and *Textilmuster* ceramics. It is the case, first of all, of the finds from Foeni – "*Cimitirul ortodox*" (Pl. V-IX), which will stand, probably, as one of the classic examples. A similar position can also be accepted for the finds from Giroc – "*Mescal*" (Pl. IV), Foeni – "*Sălaş*" (where a bowl with incised geometric ornament, encrusted with a white substance, probably of Makó type, has been discovered)[144] and maybe those from Silagiu – "*Pârpora*" (Pl. II/3). Towards the end of the same horizon or slightly later should be placed the finds from Bl (Bronze Age) from Valea Timişului – "*Rovină*" (Pl. XV).

The finds from Gornea – "*Vodneac*" (Pl. X-XIV) and those from the corresponding level from Ostrovul Corbului are included, as a rule, in the context of the Gornea-Orleşti type phenomena[145]. They display certain elements which place them either at the end of the same horizon or rather in the immediately following one.

Beside the association between the *Besenstrich* and *Textilmuster* ornaments, at Gornea – "*Vodneac*" have been discovered many potsherds decorated with two or three fine incisions, horizontal or vertical. These last ones are also recorded on the typical Mureş ceramics, already, it seems, from its early stage (I). The analogies with Tószeg A and partly B, initially refered to for the finds from Gornea – "*Vodneac*"[146], pointed to a parallelism with Nagyrév and even Early Hatvan.

On the basis of stratigraphic situation recorded for Ostrovul Corbului, P. Roman pointed out that the Gornea – Orleşti type settlement from "sector B" of the site is "chronologically placed between the more evolved Gornea-Orleşti stage and the beginning of the Verbicioara culture[147]. It superposed a layer with

Vecina-Bubanj III type (or "Bubanj Hum III -Vecina – Beba Veche – Pitváros type") materials, being anterior to Verbicioara II settlement from "sector A". These finds have sinmilarities with those of the Visag type or horizon (Visag, Iaz, Susani – "Deluț", Cârcea – "Viaduct")[148]. In the same context, the settlement from Gornea – "*Vodneac*" is paralleled with the Late Nagyrev and Early Hatvan cultures[149].

Although they would have brought important specifications regarding this matter, the connections between the discoveries of Gornea – Orlești type and those belonging to Mureș culture still remain obscure.

Their grasping is also rendered difficult because of the different chronological systems and systems of dividing into periods used for this group of discoveries, concentrated in the areas next to lower Mureș river. A recent synthetic presentation of the most important of these systems exempts us from their taking again here[150].

On the other hand, not even with the data we dispose of now, one can not yet set clear synchronisms between the Gornea-Orlești finds and the Mureș finds. Still, there are some exceptions.

Even if it has, for the time being, a relative value in this context, one of these exceptions seem to comprise, as shown above, that ceramics category decorated with groups of two or three fine incisions from Gornea – "*Vodneac*". It has correspondences as early as the first phase (I) of the Mureș culture (Mureș Ib sub-phase).

As it is already specified in the literature, the earliest discoveries assigned to this culture, (Mureș Ia sub-phase), can positively be placed just at a post – Máko horizon[151]. This way, they could be assigned even to the end of the first stage of the Early Bronze Age in Romanian Banat. In this case, the Mureș Ib finds should be, at least theoretically, somehow synchronous with the Gornea – Orlești type manifestations.

In Romanian Banat, as representative for the Mureș Ib sub-phase have been considered the graves from Beba Veche (Pl. XVIII), the Periam levels I-IV (Pl. XIX-XXIV) and the finds from the settlements from Semlac (Pl. XVII) and Sânnicolaul Mare (Pl. XVI)[152].

No evident connections can be ascertain however between the inventories of the graves from Beba Veche and the earlier finds of the Gornea-Orlești group from western Romanian Banat plain (those of Foeni – "*Cimitirul ortodox*" type). This situation could certainly result from the so-called "opacity" of the funeral discoveries towards the connections with other cultural milieux. On the other hand, at Ostrovul Corbului, a settlement of the "more evolved Gornea-Orlești" stage superpose a Bubanj Hum III-Vecina layer. For this last, some

connections with the "Beba Veche-Pitváros" type finds have been made[153]. This remark would make plausible a possible parallelism between the Beba Veche graves horizon and the earlier Gornea-Orleşti stage (of Foeni – "Cimitirul ortodox" type).

Besides, not even in the early Periam levels (I-IV) could be grasped elements that would have made possible the ascertainment of clearer synchronisms between the Mureş type discoveries and the Gornea-Orleşti finds[154].

Although they lack stratigraphic guide marks, these can be pointed out in the finds from Semlac and Sânnicolaul Mare, where – on Mureş type ceramic shapes – *Besenstrich* ornaments are recorded.

The finds from Semlac have recently been paralleled by Fl. Gogâltan with the Periam level I[155]. At the same time, the earliest correspondences between the finds from Beba Veche and those from Periam can not be placed previous to Periam level II[156].

Starting from the same level, incised ornaments (hatched arches, garlands or triangles), of the so-called "Vatina" or "Verbicioara" type, began to be recorded. These ornaments are a constant presence until Periam level IX[157]. As we shall see, they are marks of a cultural phenomenon which will evolve especially after the chronological horizon here discused, reaching the Middle Bronze Age.

Accordingly, it follows from the above mentions the possibility of dividing the Gornea-Orleşti type phenomena into two chronological horizons.

The earliest horizon, characterised exclusively by the association of the *Besenstrich* and *Textilmuster* ceramics, is represented in Romanian Banat, for the time being, by the finds from Foeni – "*Sălaş*" and "*Cimitirul ortodox*", Giroc – "*Mescal*", Valea Timişului – *Rovină* (B1 – Bronze Age) and, possibly, from Silagiu – "*Pârpora*". To the same horizon can be assigned the similar finds from Ocnele Mari – "*Zdup*" (in Oltenia), where there are still evident Glina type traditions (especially the perforations in the lips of the vessels)[158].

Therefore, this horizon should rather be named of **Foeni-Ocnele Mari** type. The respective finds can be considerated synchronous at least with some of those assigned to Mureş Ib in Romanian Banat (firstly with those from Semlac and Sânnicolaul Mare and, through their intermediacy, with Periam levels I-II, possibly with the graves from Beba Veche).

The settlements from Orleşti, Gornea – "*Vodneac*" and the corresponding finds from Ostrovul Corbului – "*sector B*" can be rather integrated with a late stage of the Gornea-Orleşti group. At least on the ceramics from Gornea – "*Vodneac*", if not on those from Ostrovul Corbului, besides *Besenstrich* and

Textilmuster ornaments, other decorations are recorded, subsequently specific of the local Middle Bronze Age cultures. The name of this stage of evolution of the cultural phenomena with *Besenstrich* and *Textilmuster* ceramics should more exactly be of **Gornea-Orleşti** type.

Accordingly, we deem that there are enough clues allowing the division of the second stage (II) of Early Bronze Age in Romanian Banat into two horizons or phases (IIa and IIb), somehow chronological and cultural distinct.

The earliest horizon (IIa) of this stage would therefore comprise the earlier finds with *Besenstrich* and *Textilmuster* ceramics from the mentioned region, resp. those of Foeni-Ocnele Mari type (Foeni – "*Sălaş*" and "*Cimitirul ortodox*", Giroc, Valea Timişului – "*Rovină*" and Silagiu) together with some of the finds assigned to Mureş sub-phase Ib from its north-western corner (Semlac, Sânnicolaul Mare, Periam Levels I-II and, possibly, the graves from Beba Veche). They can be paralleled, as a whole, with Early Nagyrév culture from Hungary. It seems certain enough that this stage represents a chronological horizon that still precedes Reinecke Bz A1 phase[159].

At the level of this phase can nevertheless be placed the next horizon (IIb), included also, in our opinion, in the second stage of the Early Bronze Age in Romanian Banat.

It would correspond to the second half of the Roman III(IIIb) phase. It could also be drawn a parallel (partially at least) with the FD II phase of the system of dividing into periods proposed by B. Hänsel for the Danubian Bronze[160] and with the manifestations assigned to the Late Nagyrév and Early Hatvan cultures from Hungary[161].

This horizon directly precedes the "classic" aspects of the Middle Bronze Age in Ban of the cultural phenomena with *Besenstrich* and *Textilmuster* ceramics at and closely neighbouring areas. Because of their transitory character from the Early Bronze Age manifestations to those of the Middle Bronze Age, many of the discoveries fromthis stage had often been ascribed to a first phase (I) of the cultures representative for the Middle Bronze Age (Otomani I[162], Verbicioara I[163], Vatina I[164], Balta Sărată I[165]). Even if formerly specifications and corrections had been made upon the concept of "Otomani phase I"[166], the other above mentioned terms are still in use.

In our opinion, besides the late manifestations of the Gornea-Orleşti group, at leat some of the above mention finds can still be assigned to the final horizon (IIb) of the Middle Bronze Age in Romanian Banat.

Among the most representative discoveries for this horizon in Romanian Banat, those from Iaz (ascribed to the 1st phase of the Balta Sărată type group)[167], Visag (initially assigned to Verbicioara culture[168] and then to Balta

Sărată phase I[169]) and probably the earliest finds, still unpublished, from the settlement from Susani – "Deluț"[170]. On this basis, the term Visag – Iaz horizon[171] have also been used to name this stage.

In the same geographic and somewhat chronologic context, although with a different cultural aspect, one can discuss the finds from the settlement from Ciuta – "*Cornu Dealului*" (near Caransebeș).

Within some of these discoveries one can still record the persistence of some *Besenstrich* (Susani – "*Deluț*")[172] or *Textilmuster* (Iaz – "Dâmb)[173] type elements. At Iaz, these are massively associated however with decorative elements composed mostly of incisions and lines of stamped points (those last having good correspondents in the Nir II type discoveries)[174]. The same elements are also characteristic of the ceramics in the cremation necropolis at Visag[175] and, in a lesser ratio, even in an older stage of the settlement from Socodor (at dephts of more than 0.8-1 m)[176].

In the same stage of this settlement one can yet notice both the persistence of *Besenstrich* and *Textilmuster* type elements and their association particularly with incisions in hatched arches, garlands and triangles (of the so-called "Vatina" or "Verbicioara" type).

An absolute identical situation can be found at Cicir – "*Spinul lui Stanca*". E. Pădureanu assigned these finds to the end of Otomani phase I and the beginning of Otomani phase II[177]. Similar associations have been recorded also for the earliest stage of the settlement from Corneşti[178]. As we already have shown, the same type of incisions in arches, garlands or hatched triangles are a constant presence also in the settlement from Periam (assigned to Mureș culture), starting with level II[179].

The presence at Socodor (older stage) of some elements connected with the discoveries of Visag – Iaz type, would point to the placing within the same evolutive stage of the Bronze Age of both the discoveries of Cicir Early Socodor type and of those of Visag – Iaz, or in close chronological horizons.

On the other hand, the different aspect presented by the whole of ceramic manifestations of the two groups of discoveries above mentioned can result both from regional and slight chronological differences between them.

The spatial distinction between them seems obvious enough. Whereas the discoveries of Cicir – Early Socodor type are found in close northern vicinity of the Mureș Valley (immediately east of the area with Early Mureș culture discoveries), those of Visag – Iaz type mark especially the upper Timiș course.

Some more fine chronological specifications are still very difficult to be made, given the lack of more relevant stratigraphical data. Still, the presence of *Besenstrich* and *Textilmuster* association could point to an earlier position within

this stage of the discoveries of Cicir – Early Socodor type. At the same time, such associations are missing from the Visag – Iaz type discoveries. Only at Iaz a few ceramic fragments with *Textilmuster* decoration appeared (Pl. LV/7-15)[180], but these are not associated with *Besenstrich* decoration but with fine scratches and broom-made decoration on common ware.

These observations could suggest a possible later placing of the Visag – Iaz type discoveries as compared with those of Early Cicir-Socodor. This impression is also reinforced by the connection elements with the more developed stages of the Balta Sărată group, which exist in a rather large number at Iaz (Pl. LVIII)[181].

In this sense, it seems rather plausible that Early Cicir-Socodor type finds belong still to the last horizon (IIb) of the second stage of the Early Bronz Age in Romanian Banat, while those of Visag-Iaz type can be placed already at the beginning of the Middle Bronze Age. These last could therefore really mark the beginning of the Balta Sărată cultural group in north-eastern Banat. They could be placed rather at the Reinecke Bz A2 phase level.

A somewhat similar delimitation have already been proposed, when the notion of "Otomani phase I" have been discussed. On this occasion, it has been considered that distinct cultural and chronological realities were ascribed to it. It has been emphasized the necessity of its division into a horizon (Ia), that can not be yet assigned to Otomani culture and another one (Ib), that could be considered as its first stage[182]. Thus, the "Otomani Ia" type finds would still belong to the Early Bronze

Age, while those of "Otomani Ib" type (practically the real Otomani phase I) should rather be placed at the beginning of the Middle Bronze Age.

At the level of the same final horizon (IIb) of the Early Bronze Age, in north-western Romanian Banat were probably still evolving Mureş Ib type communities (the end of this phase). The more and more stressed presence of the incisions in arches, garlands or hatched triangles in the Periam levels III-IV (Pl. XXIII/7) points to a an acceptance of an parallelism between these and the Early Cicir-Socodor finds.

We consider that, at the same horizon, in southern Romanian Banat, there were still evolving phenomena of Late Gornea-Orleşti type (like those from Gornea – "*Vodneac*"). The earliest finds assigned to Verbicioara culture (or to a Vatina – "Verbicioara" mixture) from this area, i.e. those from Moldova Veche – "*Ostrov*" are certainly representing a chronological and cultural horizon ulterior to the settlement from Gornea – "*Vodneac*". As such, they already belong to a first stage of the Middle Bronze Age in this area.

On the other hand, there is still to be ascertained more precisely the chronological position and cultural assignment of the finds from Zădăreni (Arad county, south of Mureş), still unpublished but already mentioned in the literature. They have been initially assigned to the early phase (I) of the otomani culture[183]. The place of finds from Surducu Mare[184] in the same context should also be specified.

On the whole, one can notice that the last horizon (IIb) of the Early Bronze Age in Romanian Banat comprises both elements of the previous stage's (IIa) tradition and some new elements, foretelling or even generating (towards its end) the cultural phenomena of the Middle Bronze Age from this area. This is why is still difficult to make a clear distinction between them.

Nevertheless, we consider that the finds assigned to the last stage (II) of the Early Bronze Age in Romanian Banat can be divided into two chronological horizons, relatively distinct.

The first one (IIa) corresponds to the early manifestations (of Foeni-Ocnele Mari type) of the Gornea-Orleşti group (Foeni – "*Sălaş*" and "*Cimitirul ortodox*", Giroc and possibly Valea Timişului and Silagiu) and partly to those included in Mureş sub-phase Ib (Periam I-II, Beba Veche, Sânnicolaul Mare and Semlac). They precede on the whole the Reinecke Bz A1 phase and can be paralleled with the early stage of the Nagyrév culture.

To the second horizon (IIb) can be asscribed the finds of Early Cicir-Socodor type (possibly even the earliest horizon of the settlements from Corneşti and Zădăreni), the more evolved finds of Mureş Ib (Periam III-IV) type and the late manifestations of the Gornea-Orleşti group (of Gornea – "*Vodneac*" type). It seems thus probably that, while in the western area there are still evolving late manifestations of Gornea-Orleşti type and there are still Mureş Ib phenomena in north-west, in northern Banat new elements emerge. These elements (incisions in hatched arches, garlands and triangles) prefigure the beginning of a new cultural manifestation. As shown below, this last can be best named as the Corneşti-Crvenka group. It mainly evolves during the first stage of the Middle Bronze Age, covering almost the entire Romanian Banat (except for its north-western corner, where there are still Mureş communities). Its earliest finds (those of Early Cicir-Socodor type) could possibly be assigned even to a first phase of this cultural group (Corneşti-Crvenka I). This phase is still to be placed, in our opinion, at the end of the Early Bronze Age.

As a whole, most of the discoveries ascribed to the last horizon (IIb) of this stage have a transitionary character, from the Early to the Middle Bronze Age. They reach at least the beginning of the Reinecke Bz A1 phase and can be paralleled with the Late Nagyrév – Early Hatvan finds.

*

We consider that the existing data at this stage of research allow us to divide the evolution of the Bronze Age cultural manifestations in Romanian Banat into two main stages. Each of these stages can also be divided into two horizons (or phases), rather distinct from a chronological and even cultural point of view.

Therefore, at the level of the first stage of the Romanian Bronze Age, in the Romanian Banat there were still evolving cultural manifestations specific of the transitional period towards the Bronze Age (Coţofeni II-III, Baden, Kostolac and Vucedol, including the mixture "Coţofeni IIIc – Vucedol").

The first stage (I) of the Early Bronze Age in Romanian Banat corresponds thus to the second stage (II) of the Early Bronze Age from the central-eastern regions of Romania. It can be divided into two horizons or phases:

Ia – with Makó type discoveries in the west and of late Glina-Schneckenberg or Glina IV (Ostrovul Corbului) aspect in the other areas; partial synchronisms with the Vinkovci-Somogyvár type manifestations and even Nyirség/Early Nir.

Ib – with Sânpetru German – Pancevo-Donja Varos type discoveries, synchronous with the Bubanj Hum III-Vecina phenomena and partial with those of Late Nir type. The earliest finds assigned to the Mureş culture (Mureş Ia) cab be placed either at the end of this horizon or at the beginning of the next one.

In the closely neighbouring Romanian region, at this horizon can be placed *grosso modo* the finds of Zimandu Nou and Roşia-Gălăşeni type (in Crişana), those of Bedeleu B – Livezile, Copăceni ans {oimuş (in Transylvania), and also the final expressions of Glina culture from Oltenia (including those of Locusteni type, initially assigned to Verbicioara phase I)[185].

Finally, the second main stage (II) of the Early Bronze Age in Romanian Banat corresponds, to a certain extent, to the third stage (III) of the Early Bronze Age from central-eastern Romania. It can also be divided into two horizons or phases:

IIa – it still precedes, very probably, the Reinecke Bz A1 phase; with the early manifestations (the Foeni-Ocnele Mari horizon) of the Gornea-Orleşti group in Romanian Banat and some of the finds of Mureş I type (including some of those assigned to Mureş sub-phase Ib) from its north-western corner; synchronous with Early Nagyrév.

IIb – represents the last horizon of the Early Bronze Age in Romanian Banat and includes transitional cultural manifestations towards the Middle Bronze Age: some of thefinds ascribed to Mureş sub-phase Ib from north-western Banat, the Early Cicir-Socodor type finds (Cornești-Crvenka phase ?) from the north and late manifestations (of Gornea – "*Vodneac*" type) of the

Gornea-Orleşti group from the southern Banat; it probably reaches already the beginning of the Reinecke phase Bz A1 and can be paralleled with Late Nagyrév – Early Hatvan.

The referring of most of these horizons and cultural manifestations to absolute chronology is still rather "relative" (*sic*!) in spite of the multiplying and recent calibration of the C_{14} data. The more so as, excepting the Coţofeni finds from Băile Herculane, such data from the Romanian Banat are missing.

The few existing data from the neighbouring regions could be however used. They are referring to the transitional period towards the Bronze Age and certain Early Bronze Age finds.

Thus, the more recent calibrated C_{14} data are placing the Coţofeni II-III phases from Ostrovul Corbului and Băile Herculane between 3300 -2900 B.C.[186]. For the similar finds from Poiana Ampoiului – "*Piatra Corbului*" they cover yet the span 2800-2100 B.C., considered to be more close to reality[187].

There are some calibrated C_{14} data for the Vucedol culture also (generally synchronised with Coţofeni phase III[188]. These data are placing the finds of Late Kostolac and Vucedol A from the level IIIb of the settlement from Gomolava between 2910-2699 B.C.[189]. For the settlement from Vucedol – "*Gradac*" they point the span 2935-2785 B.C.[190], while two samples from the Vucedol type settlement from Hrustovaca indicate 2881-2969 B.C. and 2882-2581 B.C. respectively[191].

Since the first cultural phenomena which can be assigned to the Early Bronze Age in Romanian Banat are not earlier than the end of the "Coţofeni IIIc – Vucedol" horizon, it would result that the beginning of the new age in south-western Romania could be placed after 2500 B.C.

There are also some absolute chronological data based on calibrated C_{14} data for certain finds positively ascribed to Early Bronze Age.

In the tumular necropolis from Ampoiţa (assigned to the Livezile-Bedeleu B type manifestations, which may be synchronised with the first stage of the Early Bron Age from the Romanian Banat) have been discovered two golden lock-rings. They have analogies in the necropolis from Steno – Leukas Island, ascribed to the Eraly Helladic II-III[192] . The new calibrated C_{14} data are placing the Early Helladic II between 2570/2410 – 2090/1900 B.C.[193].

For the Vinkovci-Somogyvár type discoveries (also synchronous with the first stage of the Early Bronze Age from the Romanian Banat), two C_{14} samples from Vinkovci – "*Hotel*" are indicating 24370-2039 B.C. and 2340-203 – B.C.[194].

On the other hand, the finds assigned to the second stage (II)of the Early Bronze Age from the Romanian Banat (especially those with *Besenstrich* and

Textilmuster ceramics) can be paralleled with the Nagyrév and Early Hatvan type manifestations. At least its final horizon (IIb) reaches the beginning of the Reinecke Bz A1 phase. The most recent calibrated C_{14} data are placing yet this period between 2200/2160 – 2000/1900 B.C.[195], which would mean that the end of the Early Bronze Age can not be dated earlier than 1900/1800 B.C.[196].

These data would indicate thus the possibility that the first stage (I) of the Early Bronze Age from the Romanian Banat could be dated as far back as the second half of 3rd millennium B.C., while its last stage (II) would be placed towards the end of the 3rd – beginning of the 2nd millennium B.C.

Having no intention of disputing these datings, we still consider that their acceptance without any reserves is still difficult. Besides some discrepancies even between the above mentioned data, other arguments can be brought here.

The first is connected to the chronological relation between the manifestation of the Early Bronze Age and tumular graves with ochre from the closely neighbouring areas, west of Romanian Banat. As a rule they directly superpose Baden and Kostolac layers[197]. For some of these tumular graves we dispose of calibrated C_{14} data. On this basis, the tumulus from Padej (near Kikinda, in Vojvodina) has been dated around 2370 ± 50 B.C. and the grave M.4 from Tumuluis 3 from Kétegyháza around 2315 ± 80 B.C.[198].

Since it looks difficult to accept for the first manifestations of the Early Bronze Age from the Romanian Banat to be placed previous to ochre tumular graves from these areas, we consider that the beginning of the Bronze Age could be placed here rather after 2300 B.C.

Moreover, certain calibrated C_{14} data are palcing the end of the Vucedol culture to a rather large span, between 2500-2000 B.C.[199]. On the other hand, the same data are placing the Mureş culture between 2400-1600 B.C.[200].

Besides, as already have been noticed[201], the latest calibrated C_{14} data for the Reinecke Bz A1 phase do not pass beyond 2000 B.C., while the earliest similar datings for reinecke Bz A2 phase are placed around 1750 B.C. There would be left a rather consistent span of some 250 years between the end of Reinecke Bz A1 phase and the beginning of Reinecke Bz A2 phase[202].

Given these conditions, until a longer and more convincing series of calibrated C_{14} will be available, we prefered to place the beginning of the Early Bronze Age from the Romanian Banat around 2000 B.C., even if we do not exclude the possibility of its placing in the second half of the 3rd millennium B.C. For the end of this period (of the IIb horizon respectively), one can take into consideration a date around 1800/1700 B.C.

THE MAIN CULTURAL MANIFESTATIONS OF THE MIDDLE BRONZE AGE IN ROMANIAN BANAT

The older or more recent literature considered as representative for the Middle or "classic" Bronze Age in this zone the Mureş (Periam – Pecica), Vatina, Verbicioara I – III cultures and even the beginning of the Cruceni – Belegiš and Dubovac – Žuto Brdo – Gârla Mare type cultures[203]. To them had been added, as a novelty of the last two decades, the manifestations assigned to the Balta Sărată cultural group[204] first phases.

Generally, all these discoveries had been assigned to the span corresponding to Reinecke Bz A2 – B (even A2 – C) phases, B. Hänsel's FD III – MD III phases respectively[205].

Certainly, the problem of the chronological limits of this stage of the Bronze Age is still disputed enough, especially the problem of defining more precise chronological bounds between the Early Middle Bronze Age and the Middle Bronze Age and between the last one and Late Bronze Age. We will, however, resume this aspect.

Another essential problem of this period is that of cultural assignment of the finds and of relations between different cultural manifestations, Romanian Banat being, above all, an area of cultural contact in this period too. This problem is particularly connected to the existent relation between the cultural manifestations of Vatina type and those of Verbicioara type. Those of Mureş and Balta Sărată type are out the question, having well individualised characteristic features and cultural areas.

Thus, some researchers had assigned to Verbicioara culture (phases I – III) most of the discoveries from Banat, characterized especially by ceramics decorated with incised and hatched triangles, garlands or arches (of Ciuta – "*Cornu Dealului*" – Gornea – "*Păzărişte*" Corneşti – Vršac – "Crvenka" type)[206]. By integrating the necropolis from Visag in the first phase of the Verbicioara culture (I), it was even considered that this culture would have emerged in Banat and spread afterwards in Oltenia [207].

However, discerning certain differences within the range of typology and ornamental patterns between this type of discoveries (i.e. Ciuta – Gornea – "*Păzărişte*" – Corneşti – Vršac – "*Crvenka*") and those assigned to Verbicioara culture in Oltenia, other researchers had stated the inclusion of the first ones in the Vatina type manifestations area[208].

In our opinion, beyond some common ornamental techniques and patterns, these discoveries have to be individualised (on the basis of ceramics typology and ornamental patterns) both from those of Verbicioara type from Oltenia and

those of Vatina type from Serbia and southern Romanian Banat[209]. Besides, the differences between the "Crvenka – Cornești type" discoveries and those of Vatina type had been formerly noticed by N. Tasić. Pointing out that they can not be included in the Vatina culture, he still assigned them to Verbicioara culture[210].

In the following, we will treat separately this type of finds, considering them as the expression of a distinct cultural manifestation (although closely related to the Verbicioara type finds from Oltenia, to whose genesis had a rather important contribution). Except for an earlier phase (i.e. the horizon "of Early Cicir-Socodor type", still belonging to the last horiyzon of the Early Bronze Age), most of these can be assigned to a stage (A) of the Middle Bronze Age in Romanian Banat.

Consequently, we will designate them further as the Cornești-Crvenka type cultural group, as Fl. Gogâltan have recently proposed[211].

Another difficult problem is the chronological relation between the above mentioned cultural manifestations and that of Visag-Iaz type from north-eastern Romanian Banat (succesively assigned either to an early stage of the Verbicioara culture[212] or to the first stage of the Balta Sărată cultural group[213]).

Given the lack of a relevant stratigraphy, it becomes more complicated through the presence of the Cornești-Crvenka type settlement from Ciuta – "*Cornu Dealului*" (initially asigned to an "early phase of the Vatina culture"[214], close to the one from Iaz – "*Dâmb*", in the very centre of the Balta Sărată cultural manifestations.

Even if the settlement from Ciuta seems to have been short-lived (the layer was no more than 0.05-0.10 m in thickness), it seems difficult to accept a co-existence of the both the cultural manifestations (Cornești-Crvenka and Balta Sărată) within the confined space of the Caransebeș Depression[215]. Such a possibility is also contradicted by the lack of certain evident connections between the shapes typology and ceramics ornamental patterns from the two settlements (Compare Pl. XXXII-XXXVI with Pl.

LV-LVII). We consider that one must accept a certain chronological difference betwen the two discoveries, although not a very big one. The following alternatives can be taken into account.

First of them would be the acceptance of an earlier dating of the finds of Visag-Iaz type compared to those from Ciuta. The stratigraphic situation from Ostrovul Corbului, where it have been mentioned (unfortunately without a conclusive illustration) that the connecting elements with the Visag-Iaz type materials are placed between the late horizon of Gornea-Orlești type and the Verbicioara culture[216] would made plausible such a possiblity.

On the other hand, the acceptance of such a choice would made impossible the assignment of the Visag-Iaz finds to a first phase of the Balta Sărată cultural

group, since between this and the Balta Sărată phase II would insert itself the chronological and cultural horizon of thefinds from Ciuta. Besides the fact that at Iaz, the somehow uncertain stratigraphy ignored, there are clear connecting elements between the phases Balta Sărată I and II, to such an alternative would oppose the lack from Visag-Iaz type finds of any connection with the manifestations of Gornea-Orleşti type (except for two small potsherds with *Textilmuster* decoration from Iaz).

It is also true that, al least from what we now until now, there are no element at Ciuta to allow the acceptance of a direct chronologic contact with the Gornea-Orleşti type discoveries (illustrated in the same north-eastern area of the Romanian Banat by the inventory from B1 – Bronze Age, from Valea Timişului – "*Rovină*"). In exchange, the "Early Cicir-Socodor type" discoveries (Corneşti-Crvenka I ?) are certifying yet the possibility of association between the ceramics from Ciuta and those of Gornea-Orleşti type.

Given the circumstances, we have prefered for the time being to integrate the Visag-Iaz type finds with an horizon immediate subsequen to that represented by the settlement from Ciuta. A possible evidence would be the fact that most of the researchers have initially underlined some parallels between the finds from Visag and those of Verbicioara II type[217]. Such an alternative would be in concordance with the situation noticed at Iaz (where many connecting elements with the Balta Sărată phase II have been registered), making plausible the assignment of the Visag-Iaz type finds to the first stage of the Balta Sărată cultural group.

In any way, the above mentions made, both the settlement from Ciuta and the finds of Visag-Iaz type can be placed at the beginning of the Middle Bronze Age from Banat. Their inclusion *grosso modo* in the Reinecke Bz A1-2 phases is rather acceptable, mentioning that the finds from Ciuta should rather be placed in the second half of Reinecke Bz A1 phase – beginning of Reinecke Bz A2 phase, while those from Iaz (Balta Sărată phase I respectively) shoul be placed entirely in Reinecke Bz A2 phase.

In the following, the cultural evolution of the mbarb will be followed on two main stages (A and B). On the whole, they are characterised by distinct ethnic and cultural components.

The first stage (A) of the Middle Bronze Age in Romanian Banat

We have assigned to it: the second phase (II) of the Mureş culture, the cultural group of Crvenka – Corneşti type, the first two phases (I – II and possibly a part of III) of the Balta Sărată cultural group, the Vatina culture and the phases I – III (rather II-III) of the Verbicioara culture.

The cultural group of Crvenka – Corneşti type seems to be, even at this stage of research, the most representative ethnic and cultural manifestation from this stage of the mbarb. It is already well enough illustrated by a series of finds (many of them being, unfortunately, unpublished or partially published).

They prove the spreading of this cultural group over a good part of the Romanian Banat (Ciuta[218], Foeni – "*Gomila Lupului*"[219], Corneşti[220] Gornea – "*Păzărişte*"[221] etc), in eastern Serbian Banat (the most typical being the settlement from Vršac – "*Crvenka*"[222]) or even north of Mureş (Socodor[223]). Except the settlement from Ciuta, they seem to avoid the area of Balta Sărată and Mureş type manifestations. At Moldova Veche – "*Ostrov*" is recorded a mixture with manifestations of Vatina I–II type.

Because an excessive fragmentariness, we can not state for certain the cultural assignmentof some materials, somehow similar to those of Crvenka – Corneşti type, coming from some caves in south-eastern Romanian Banat (Dubova – "*Peştera lui Climente I*" and *"Adăpostul lui Climente*", *"Peştera Oilor*" in the Cerna Valley). The assignment of the Dubova finds (initially attributed to Verbicioara phases I–II[224] and afterwards to Vatina culture[225]) to the Crvenka – Corneşti type group seems plausible. However, it is not out of the question the possibility that the finds from "*Peştera Oilor*" (initially assigned to Vatina culture[226]) belong in fact to Verbicioara culture.

The ceramics of the Crvenka – Corneşti group is characterised by certain specific types: carinated and lobate bowls, with massive, grooved handles, slightly raised over the rim; bowls in the shape of a truncated cone; globular vessels with a straight and short neck – the so-called "lamp type"; vessels with a higher, cylindrical neck and two little handles at the base of the neck; vessels with a trumpet-shaped neck; jugs and cups with one or two handles raised over the rim, the so-called "amphorettes" etc. The ornaments are preponderantly incised. The absolute specific ornamental patterns consist in registers of hatched triangles and especially incised and hatched arches.

In its final phase (III), one can notice a striking increasing of the clear connecting elements to Verbicioara III type manifestations (globular cups, with handles raised over the rim and little prominences; fruit dishes with pierced feet etc).

Although rendered difficult by the unsubstantiality of the published data, the inner evolution of the Crvenka – Corneşti group can be somehow intuited, even in this stage of research.

As mentioned above, because of the displayed connections with the Gornea-Orleşti type manifestations, (illustrated by the association of the ceramics decorated with incised and hatched triangles, arches and garlands with

the *Besenstrich* and *Textilmuster* decorated ceramics), some discoveries from the Mureş Valley area and northern Romanian Banat (Cicir – "*Spinul lui Stanca*", Early Socodor and possibly Zădăreni) could be assigned to a first phase (I) of the Corneşti-Crvenka type manifestations. It is still impossible to mention if the beginning of the settlement from Foeni – "*Gomila Lupului*" could be also placed here.

Taking into consideration the presence of such finds within Mureş milieu as early as Mureş I/Ib phase (starting with Periam level II respectively) and the possibility for these to evolve parallel to the final expressions of Gornea-Orleşti type from southern Romanian Banat (Gornea – "*Vodneac*") and Oltenia (some of the finds initially assigned to Verbicioara phase I[227] and very recently ascribed to the second stage of the "pre-Verbicioara" phase[228]) we consider that one can not exclude the possibility of placing the beginning of the Gornea-Orleşti type cultural group at the level of the last horizon (Gumă IIb) of the Early Bronze Age from the Romanian Banat. As we have already mentioned, this can reach, al least partially, the Reinecke Bz A1 phase also.

Given these conditions, it seems plausible enough that the first manifestations of Corneşti-Crvenka type (phase I) from northern Romanian Banat and the Mureş Valley area had preceded the earliest emergences of Vatina (Vatina I) type and fully developed Verbicioara (Verbicioara I/Nica = Verbicioara II/Berciu)[229] in south-western Romania. We have to admit nevertheless that the chronological relation between the first phases of the above mentioned cultures is still difficult to be ascertained now.

In exchange, the placing of the second phase of the Corneşti-Crvenka type group at the beginning of the Middle Bronze Age seems to already a certainty.

It takes place now the generalisation of this type of elements in most of the Romanian Banat and probably the penetration of some of these elementsin Oltenia, where they will contribute, together with other cultural components, to the achieving of the fully developed aspect of Verbicioara culture (Verbicioara I-II/Nica = Verbicioara II-III/Berciu)[230].

The discoveries that can be ascribed to this phase do not display any more association of *Besenstrich* and *Textilmuster* decorations. The ornaments consisting of incised and hatched triangles, arches and garlands are associated now with common ware decorated with belts in relief and fine scratches or bands of "broom" made incisions.

We consider that we can assign to this phase of the Gornea-Orleşti group firstly the settlements from Ciuta – "*Cornu Dealului*" (Pl. XXXI-XXXVI) and Gornea – "*Păzărişte*" (Pl. XXXVII-XL). There could also be added the similar finds – associated with those of Vatina II type – from Moldova Veche – "*Ostrov*"

(Pl. XLIV/4,6,10,17-20). One could include the middle stage of the settlement from Socodor (north of Mureş)[231] and possibly some of the the finds from Foeni – "*Gomila Lupului*"[232] or those from "*Peştera Oilor*" in the Cerna Valley (Pl. XLI). Owing to their fragmentariness and lack of shapes reconstructions, the ascribing of the finds from Dubova ("*Peştera lui Climente I*" and "*Adăpostul/ Potcapina lui Climente*")[233] is difficult. They display both Cornești-Crvenka and Verbicioara elements, being associated even with some Vatina "imports".

This phase (II) of the Cornești-Crvenka group could aproximately be placed at the level of the Reinecke Bz A_1 (the second half) and Reinecke Bz A_2 stages, Hänsel FD II – FD III respectively. It may be paralleled, "*grosso modo*", with the Mureş phase II – at least partly (Periam levels V-VII/Soroceanu), the Vatina phases I-II and Verbicioara I (Nica) = Verbicioara I-II (Berciu), Otomani I/Ib and partly II, Wietenberg I and partly II (Wietenberg A1-A2/Boroffka respectively)[234].

It is not at all excluded the future division of this phase into two successive horizons (IIa and IIb). The situation recorded in the settlement from Ciuta could be a first clue in this sense. The somehow "archaic" aspect of the ceramics would rather place it at the beginning of this phase. It seems that it has been short-lived, the north-eastern Banat

occupied subsequently (probably as early as the second half of the Cornești-Crvenka phase II) by the first elements of the Balta Sărată group (the finds from Visag-Iaz finds respectively). Therefore, the settlement from Gornea – "*Păzărişte*" seems to be, at least for the time being, the most illustrative for the whole evolution of the Cornești-Crvenka phase II in Banat, that from Ciuta representing only partly this phase.

Finally, the discoveries from Cornești (Pl. XLII-XLIII)[235] could firstly be assigned to the third phase of the Crvenka – Cornești group, together with those from Vršac – "*Crvenka*" (in Serbian Banat)[236] and the final stage of the Socodor settlement (north of Mureş)[237]. The directional elements of this phase seem to be the so-called "amphorettes" of Cornești – Crvenka type[238], the globular vessels of "lamp" type, vessels with high and perforated foot ("friut dishes"), as well as an increase of the connecting elements with the Verbicioara III (Berciu) and Late Vatina (III) type finds in the southern and south-western parts of its spreading area.

Some important clues regarding the chronological position of this phase are offered by some ceramic fragments decorated with *Zahnstempelung* patterns, of Wietenberg III style, coming from the Cornești settlement[239] and the final stage of the Socodor settlement[240]. This should point to a parallelling of the Cornești-Crvenka phase III partly with Wietenberg phase II and partly with

Wietenberg phase III. There are also some parallels with the Periam levels VIII-IX (assigned to Mureş phase II by M. Giric or to Mureş Ib sub-phase by T. Soroceanu)[241] and certain elements which allow a partial synchronisation between this final phase of the Corneşti-Crvenka group and the Verbicioara phase III (Berciu), the late phase (III) of the Vatina culture respectively. The imports of Crvenka – Corneşti type discovered in the settlement from Balta Sărată[242] and even in the second level of that from Valea Timişului (Pl. LXVII/2)[243], point also to a synchronism between developed Crvenka – Corneşti manifestations and Balta Sărată phases II and early III.

The chronological level of this final phase of the Crvenka – Corneşti type group would mainly correspond to Reinecke Bz B_1 phase and only partly to Reinecke Bz B_2, Hänsel MD I and partly MD II respectively.

The evolution, on the whole, of the Crvenka – Corneşti type group would cover especially the span Reinecke Bz A_1 (possibly even slightly earlier) – beginning of Reinecke phase B.

The problem of the origin of this group is far from being solved in the present stage of research. One of the components that certainly contributed to its emergence is represented by the Gornea – Orleşti type manifestations. Some other elements, still obscure, must have also contributed to the process. Nevertheless, it seems that a certain ethnic and cultural impulse from north of Mureş have also been a part of its emergence background.

Even if some settlements of this group could possibly prolong their existence until the end of the Reinecke Bz B_2 stage, it is very probably that its evolution, especially in western and southern Romanian Banat, ceased during Reinecke Bz B phase. Its end seem to be connected with the events that generated the emergence of the "*Urnfields*" of Cruceni – Belegiš type in western Banat. In southern Romanian Banat, where there are no discoveries prior to Crvenka – Corneşti II stage recorded so far, this end could have been even earlier. This is indicated by the presence of the Late Vatina settlement from Liubcova – "*Stenca*"[244], on the northern bank of the Danube, in southern Romanian Banat, in an area previously occupied by earlier (phase II) Crvenka – Corneşti manifestations – (Gornea – "*Păzărişte*"). This illustrates a pressure of the Late Vatina communities upon the southern Crvenka – Corneşti spreading area, in the circumstances of the ethnic and cultural shift which started from the Pannonian Plain and finally generated the emergence of the Dubovac – Žuto Brdo – Gârla Mare manifestations.

The problems connected to the chronology, division into periods and the more precise defining of the cultural content of the Corneşti-Crvenka type manifestations, to their relations with the other neighbouring cultural realities

(especially with those of Verbicioara type) are still far from being satisfactorily solved. Still, given the finds recorded so far, it can already be considered that this cultural group represents the most important manifestation of the first stage (A) of the Middle Bronze Age in Romanian Banat.

No finds, representative enough, can be assigned to the Verbicioara culture phases I – III. in Romanian Banat. Among the finds of this type could possibly be included only the materials from Dubova – "*Peştera lui Climente I*" and "*Adăpostul/Potcapina lui Climente*" (Pl. XLV/1-17)[245]. However, it is not completely out of the question for such finds to occur in the future, at least in the south-eastern corner of Banat, along the Danube.

In any case, their evolution in this area could not have pass, on no account, beyond a certain moment of the the Verbicioara III phase (Berciu), when here have emerged the earliest communities of Žuto Brdo – Gârla Mare type[246].

The Vatina culture. So far many of Middle Bronze Age finds from Romanian Banat had been especially assigned to Vatina culture[247]. The delimitation of the Crvenka – Corneşti group makes this one to appear just like a peripheral manifestation of this stage in the above mentioned area. It appears now to be particularly characteristic of the regions in northern Serbia and Vojvodina[248].

Its chronology on the whole (the span Reinecke $A_1 – B_1$, possibly even the beginning of B_2, Hänsel FD II – MD I, possibly the beginning of MD II respectively) and its inner division into three main development phases (I – III) are already well enough established, particularly on the basis of the researches from Omoljica, Vinca, Ljuljaci and Feudvar – *Mošorin*[249].

On these terms, we can only mention that the sole discoveries that can be certainly assigned to this culture had been recorded until now only in southern Romanian Banat, at Moldova Veche – "*Ostrov*"[250] and Liubcova – "*Stenca*"[251].

Given the present-day stage of publishing, one can hardly make clear statements on the finds from Moldova Veche – "*Ostrov*", locations "*Spitz*" and "*Humka*" (Pl. XLIV). Many of the Vatina finds (especially those from "*Humka*") represent unadorned ceramic shapes or ceramics decorated exclusively with grooves and prominences. In an apparently lower ratio, they can also be found at "*Spitz*" (Pl. XLIV/14, 21). Their best analogies are to be found at Vinca[252], and in the earliest Vatina level from Feudvar-Mošorin[253]. This type of finds from Moldova Veche – "*Ostrov*" certainly belong to the early phase (I) of the Vatina culture. The Vatina I-Vinca type horizon have been assigned by N. Tasic to Reinecke phase A_1[254], while the Vatina I level from Feudvar-Mošorin have been ascribed by B. Hänsel to its FD II phase (the earliest calibrated C_{14} data for the Vatina settlement from here being placed between 2040 and 1740 B.C.)[255].

On the other hand, especially at "*Spitz*", there are also ceramics decorated with spiraled incisions (Pl. XLIV/1,5,12), which can rather be assigned to the "classical" phase (II) of the Vatina culture.

Consequently, many of the Bronze Age finds from Moldova Veche – "*Ostrov*" can be assigned to Vatina phases I-II and placed in the span Reinecke Bz A_1-A_2.

The Vatina I-II type finds, at least those from "*Spitz*", are yet associated with many elements of Corneşti-Crvenka type (Pl. XLIV/4,10,16-20), rather belonging to the second phase of this last cultural group. These elements have been assigned to "the Verbicioara culture" by N. Tasic, who considers the finds from Moldova Veche – "*Ostrov*" as the expression of a cultural mixture between the Vatina type manifestations and those of Verbicioara type[256]. At least in the present stage of research, we also consider that their interpretation as a "mixture aspect" (but between the Vatina culture and the Corneşti-Crvenka group) is the most plausible and natural, given the status of cultural boundary of the site from Moldova Veche – "*Ostrov*", at the beginning of the Middle Bronze Age.

The excavations carried out at Liubcova – "*Stenca*" (also partly published) pointed to the existence of a fortified Vatina type settlement. The 0.3 m stratum is heavily disturbed by a superposed Dacian fortified settlement[257]. The ceramics (Pl. XLIX-LI) has good analogies, particularly at Židovar (in Serbian Banat)[258], confirming the assignment of the settlement from Liubcova – "*Stenca*" to the latest phase (III) of the Vatina culture. It can be placed very probably at the Reinecke phase Bz B_1 (possibly beginning of B_2) – Hänsel MD I horizon[259].

The presence of this Late Vatina settlement in a region previously occupied by Crvenka – Corneşti communities (Gornea – "*Păzărişte*") have probably been caused by the pressure put upon the Vatina area by the southwards – south-eastwards shift (along the Danube) of the communities using Pannonian encrusted ceramics (of Széremle type), which finally generated the emergence of the Žuto Brdo – Gârla Mare culture. This shift have probably caused, in vanguard, an eastward displacing of the Late Vatina tribes, over the region in southern Romanian Banat previously occupied by the Crvenka – Corneşti communities. It may have even caused, in the circumstances of the restriction of the area occupied by the final expressions of this group, a direct contact betwen the Late Vatina communities and those of Verbicioara III type from eastern half of the Danube Iron Gates region. This could be the explanation for the emergence of numerous Verbicioara III elements within the Late Vatina milieu from southern Banat as one can notice at Liubcova – "*Stenca* (Pl. XLIX/3). At a certain moment one could even talk about the emergence in this zone of a short-lived, Late Vatina – Verbicioara III mixture aspect, with good expressions in

even the early phase (I or "proto-Gârla Mare") of the Žuto Brdo – Gârla Mare type settlement from Ostrovul Corbului[260].

The end of the settlement from Liubcova – "*Stenca*" practically marks the final point in the evolution of this culture in southern Romanian Banat, an area subsequently occupied by the earliest communities of Zuto Brdo-Gârla Mare type. This happened probably at the threshold between Reinecke phases Bz B_1 and B_2 or sometime during the Reinecke phase Bz B_2 at the latest. The final expressions of the Vatina culture might have been partly parallel with the earliest manifestations of Dubovac-Zuto Brdo type (or even with those of Széremle type), already evolving at the level of Reinecke phase Bz B_1 in Srem, Eastern Slavonia and the areas closely neighbouring the confluence of Tisza, Sava and Drava with the Danube[261].

The Balta Sărată cultural group have recently been defined as the main cultural manifestations of the Middle and Late Bronze Age in north-eastern Romanian Banat[262]. Late researches enabled the drawing of certain conclusions both on the spreading area and on the chronology and inner division into periods. They pointed to the concentration of the Balta Sărată sites in the areas next to the upper Timiş course (Iaz[263], Visag[264], Balta Sărată[265], Valea Timişului[266], Ilova[267], Ciuta – "*Grajdurile CAP*"[268], Var[269], Păltiniş[270], Buchin[271], Jupa[272], Ictar-Budinţ[273], Jabăr[274], Susani[275] and Românești – "*Peştera cu apă*"[276]). Similar elements come from eastern Haţeg Country, from Peşteana, Gânţaga and Subcetate, representing either the existence of some Balta Sărată communities in this area or imports within Wietenberg II – III milieu[277].

Its inner evolution had been divided into four main phases (I – IV)[278]. The first two phases (I – II) can be assigned to the early stage (A) of the Middle Bronze Age.

To the Balta Sărată phase I can be assigned especially the settlement from Iaz (Pl. LV-LVII) and the cremation necropolis from Visag (Pl. LIII-LIV). T

his assignment is confirmed by a recent analysis of the Balta Sărată typology and ornamental patterns[279]. Although P. Rogozea accepts a possible co-existence within the same area (i.e. Caransebeş depression) of some Crvenka – Corneşti manifestations (dessignated as "of Vatina type") together with those of Balta Sărată I – II type[280], we rather tend to place the Crvenka – Corneşti type settlement from Ciuta in a chronological horizon closely anterior to the first phase (I) of the Balta Sărată cultural group (Visag – Iaz horizon). This phase could rather be placed in the second half of the Reinecke phase A_2, being somehow contemporaneous with the beginning of the Crvenka – Corneşti II, Verbicioara II (Berciu) = Verbicioara I (Nica), with the end of Otomani phase I (Ib) and the beginning of Otomani phase II (with the similar horizon of

the Wietenberg culture respectively) and possibly even with the Vatina II/ "classic" phase.

To the same early stage (A) of the Middle Bronze Age in Romanian Banat can also be assigned the second phase of the Balta Sărată cultural group. Beside the materials from Ictar-Budinț (Pl. LXI)[281], those coming from the eponymous site from Caransebeș – "*Balta Sărată*" (Pl. LIX-LX)[282] are still the most representative for this phase. In this area had also been discovered a gold hair-ring – *Lockenring* (Pl. LX/A5)[283]. It is possible for it to belong to a funerary inventory, given the cremation necropolis dated to the same phase of the Balta Sărată cultural group recorded close by[284].

Without being singular, the directional element for this phase's ceramics is formed by the decorative patterns executed using the so-called "succesive stitches forming a channel" technique (*Stichkanaltechnik*), often associated with triangular imprints ("wolf teeth") or alveoli and point-like imprints. Rarely, there incisions and grooves recorded (typical for the ulterior phases of the Balta Sărată group).

The second phase of this group is also the moment when the typological repertory of the Balta Sărată ceramics materializes. It comprises profiled bowls with widen handles, sometimes slightly lobate; cups with a handle slightly raised over the rim; globular pots with trumpet-shaped or straight neck etc. These shapes knew their maximum development during the following stage (Balta Sărată phase III).

The Balta Sărată phase II ceramics display many connecting elements, especially with the Wietenberg II and Otomani II type manifestations[285]. Connections with the Crvenka – Corneşti (probably phase II) have also been recorde in the eponymous site.

Consequenly, we can consider that the Balta Sărată phase II can be assigned particularly to Reinecke phase Bz B_2, Hänsel MD I respectively.

The Mureş culture (phase II). Parallel with the other cultural manifestations from the first stage (A) of the Middle Bronze Age (Corneşti-Crvenka, Vatina, Verbicioara and Balta Sărată I-II), in the north-western corner of the Romanian Banat (and also in the closely neighbouring regions from north-eastern Voivodina and south-eastern Hungary), there are still evolving communities of Mureş type.

The assessments of this type of finds that can be ascribed to the first stage of the Middle Bronze Age in Romanian Banat are render difficult by the divergent opinions on the substance of the different phases from the evolution of this culture[286].

Accordingly, beside the Mokrin II phase and the corresponding funerary inventories from Novi Knezevac, Pitvaros, Battonya II or Beba Veche, T. Soroceanu ascribes to Mureş sub-phase Ib the Periam V-IX levels, parallelling them with the new levels VIII-V (possibly even with IV), the Roska levels VIII-XII from the settlement from Pecica respectively. At the level of the same sub-phase are mentioned also imports and influences of Vatina, Otomani, Aunjetitz and Hatvan. Yet he ascribes to Mureş II stage the Pecica III-I new levels, beside late graves from Szöreg and Deszk A[287].

On the other hand, M. Giric have ascribed to Mureş II stage the Pecica levels VIII-XII (Roska) and the Periam phase II 9levels VIII-IX respectively), beside most of the graves from Mokrin, Szöreg, Deszk A and F[288].

Without trying to re-discuss here the division into periods of the Mureş culture, we consider that one can assign to this stage (A) of the Middle Bronze Age from the Romanian Banat those finds of Mureş type which are subsequent to the horizon represented by the necropolis from Beba Veche and the first stage (I) of the settlement from Periam (levels I-IV). These would be, in our opinion, firstly the second stage of the settlement from Periam (levels V-IX) and possibly the finds from Dudeştii Vechi, Satu Mare, Cheglevici or from an unknown location from north-western Banat (Pl. XXV-XXX)[289].

In the above mentioned levels from Periam (V-IX) is recorded the obvious presence of lasting connections with the Corneşti-Crvenka type manifestations. It seems that one can even speak of a cultural mixture between Mureş and Corneşti-Crvenka type manifestations, given also the fact that the site from Periam is located some 30 km west – north-westward from the site from Corneşti.

The Corneşti-Crvenka type elements in the settlement from Periam enable the determination of a synchronism between Periam stage II (levels V-IX) and the evolved Corneşti-Crvenka phases (II-III). In our opinion, the Periam levels V-VII (Soroceanu) can be paralleled with the middle phase (II) of the Corneşti-Crvenka group and placed to the level of Reinecke phases Bz A_1-A_2, while the Periam levels VIII-IX would practically correspond to Corneşti-Crvenka phase III, at the Reinecke phase Bz B_1.

Even if for the north-western Romanian Banat it seems that there are no recorded Mureş type finds which could be dated after this horizon, the evolution of this culture could continue for a certain span in a certain area of the Mureş Valley, as the final levels (III-I) of settlement from Periam indicate.

Nevertheless, it seems that, as early as the Reinecke phase Bz B_2, a good part of the Mureş area from north-western Romanian Banat was already occupied by Cruceni-Belegiš communities.

The second stage (B) of the Middle Bronze Age in Romanian Banat

This stage would correspond generally to Reinecke phases Bz B_2-C, Hänsel MD II – MD III respectively. Some researchers assign already to Late Bronze Age some of the manifestations ascribed to this stage[290]. There are now recorded, on one hand, the uninterrupted development of certain ethnic and cultural manifestations (Balta Sărată cultural group) and the end of other (Crvenka – Corneşti type group, Vatina, Verbicioara and Mureş cultures) and, on the other hand, the emergence of new cultures in Romanian Banat (Cruceni – Belegiš and Žuto Brdo – Gârla Mare cultures and the so-called "tumular graves culture" – *Hügelgräberkultur*).

At the beginning of this stage (probably in the first half of the Reinecke phase Bz B_2) ended their evolution the cultural manifestations of Crvenka – Corneşti (phase III), Vatina (phase III) and Verbicioara (phase III) type. In western and southern Romanian Banat, their place had been taken by the so-called "cultural complex of the urnfields with encrusted ceramic"[291], to whom the Cruceni – Belegiš (from western Banat) and Žuto Brdo – Gârla Mare (from southern Banat) cultures belong. All indications taken into account, it seems that these cultures begun their evolution here as far back as the Reinecke Bz B_2 horizon[292]. Although it would not be out of the question, at least theoretically, the evolution of some Late Crvenka – Corneşti elements during the whole Reinecke Bz B_2 phase (in the piedmon area from the center of Romanian Banat at least) is not backed by any positive evidences until now. A more plausible hypothesis seems to be that of an extension of Balta Sărată elements in the eastern zone of the Corneşti-Crvenka area.

Although we do not have yet positive evidences, (as the settlement from Periam concluded probably its existence at the end of Reinecke Bz B_1 phase or the beginning of Reinecke Bz B_2), it seems plausible that the evolution of the Mureş culture (phase III?) in north-western Romanian Banat, in certain zones along the Mureş Valley, continued during Reinecke phase Bz B_2, or even until the beginning of phase C. North of Mureş river, the final layers of the Pecica settlement (III – I) seem to illustrate this thing. However, this final stage of the Mureş culture is marked by frequent elements and influences of evolved Otomani type[293]. The already mentioned Pecica (layer I) – Tápé II[294] synchronism practically marks the end of the Mureş culture. Sometimes during Reinecke phase Bz C, within the Mureş area from north-western Romanian Banat already appear *Hügelgräberkultur* type elements such as the discoveries from Felnac[295].

In north-eastern Romanian Banat, the second stage (B) of the Middle Bronze Age is represented by the discoveries assigned to the third phase of the Balta Sărată cultural group (Ilova, Valea Timişului – layer II, Buchin, Ciuta – "*Grajdurile CAP*", Var, Păltiniş, Jabăr etc). Towards the end of this phase, but also at the beginning of the next one (IV) can be placed the finds from Sacu (Pl. LXVIII-LXIX) and Susani (Pl. LXX/5,7,10-19,21,23). Recently, at Sacu, another gold hair-ring – *Lockenring* (Pl. LXIX/2)[296] have been discovered, of a more evoluated type than that from Balta Sărată.

Given the present-day stage of research and publishing, the finds from Valea Timişului – "*Rovină*" (Pl. LXII-LXVII) are still the most illustrative for this phase[297]. We consider that their initial dating (Reinecke phases Bz B_2 – C) is generally still valid. This unquestionably represents the longest phase of the evolution of the Balta Sărată cultural group. This ascertained fact is supported by the presence at Valea Timişului of both a Crvenka – Cornești type import (Pl. LXVII/2) and a Gârla Mare (Pl. LXVII/4) type one[298], and also by the connections that can be established between the ceramics from this phase of the Balta Sărată cultural group and that of Otomani II–III or Wietenberg II–III type.

At the same time, this phase (III) of the Balta Sărată cultural group illustrates, beside its largest spreading area, the culminating point of its ceramics aesthetical and typological evolution. Although the shapes coming from the previous phase are generally kept (carinated and lobate bowls with tubular handles, globular pots with trumpet-shaped neck; jugs and cups with handles slightly raised over the rim, etc.), all these display now a greater variety and show a new evolutional stage.

Though ornaments from the former stage are also kept (especially the "succesive stitches forming a channel" technique – *Stichkanaltechnik*, alveoli and point-like imprints), the characteristic note of this phase is given by the predominance of the incised ornaments and of those consisting of wider or narrower grooves, disposed in various positions and combinations on the body of the vessels[299]. Some shapes, with a more stressed profile of the belly (Pl. LXVII/1)[300], are already visualising the shapes of the urns of "proto-Villanova type" from the Late Bronze Age and transitional period towards the Early Iron Age in Banat.

Through the next (IV) phase, strongly marked by Igriţa and Cruceni – Belegiš II (IIa) type elements, the Balta Sărată cultural group prolongs its evoltion in the Late Bronze Age (Reinecke Bz D – Ha A_1).

As it has already been told, at some time during the Reinecke phase Bz B_2, in western and southern Romanian Banat have emerged the earliest elements that can be assigned to the Cruceni – Belegiš and, respectively, Žuto Brdo – Gârla

Mare (or Dubovac – Žuto Brdo – Gârla Mare) cultures. They have both developed, generating certain manifestations specific for the transitional period, until the beginning of the Early Iron Age.

The earliest phases of these cultures (Cruceni – Belegiš I, Žuto Brdo – Gârla Mare I – II respectively) can be assigned to the second stage (B) of the Middle Bronze Age in Banat.

The Cruceni-Belegiš culture. The spreading area of this culture covered particularly southern Vojvodina, its extensions reaching eastern Srem and Eastern Slavonia[301]. Many finds of this type had been recorded in western Romanian Banat plain (Checea, Cherestur, Jimbolia, Cruceni, Deta, Banloc, Munar, Livezile/Tolvădia, Stamora Moraviţa, Parţa, Peciu Nou, Rudna, Voiteni/ Voiteg, Timişoara – *"Parcul Central"*, *"Pădurea Verde"* and *"Fratelia"*, Vrani, Giroc, Ghilad)[302]. Most of these are represented by flat graves necropolises with cremation (*"Urnfields"*) and less by settlements (Timişoara – *"Fratelia"*, Giroc).

Despite the fact that the sites from Peciu Nou, Voiteni (Voiteg) and Timişoara – *"Fratelia"* had recently been systematically investigated[303], the results are still unpublished (with minor exceptions). Accordingly, they can not be used when studying this culture. Given the conditions, the main guide mark, in Romanian Banat, is still the necropolis from Cruceni (also only partly published)[304].

The whole of the discoveries of this type is designated as Belegiš "culture" or "group" (the notion being preferred by the Yugoslavian archaeologists)[305], Cruceni – Belegiš culture respectively (by the Romanian archaeologists)[306]. Previously, the materials of this type had been assigned to the late phase of the Vatina culture[307] or designated as "Pecica – Late Vatina group"[308], "Belegiš – Bobda" or "Bobda II – Susani – Belegiš II" (for the final manifestations from the transitional period)[309].

Generally, until now its inner evolution have been divided into two major stages (Belegiš I-II, Cruceni – Belegiš I-II respectively), the Yugoslavian researchers assignment to Belegiš II stage certain post-Cruceni II horizon materials[310]. N. Tasić have recently proposed the division of the Belegiš stage II into sub-stages (IIa and IIb)[311]. First of these would rather correspond to Cruceni phase II (but dated to Ha A_1), while the second (dated to Ha A_2-B_{1-2}!) would practically correspond to the cultural manifestations assigned, by the author of this study, to the transitional period towards the Early Iron Age (Bobda, Susani, Ticvaniu Mare – Karaburma III, Moldova Nouă – Liborajdea, Hinova – Mala Vrbica) and even to the beginning of the Early Iron Age (Gáva, Gornea – Kalakača, Insula Banului)[312].

It is not at all excluded a similar division (based on future researches) of the Belegiš I stage (Cruceni – Belegiš I respectively).

Until then, we consider that this first stage of the Cruceni – Belegiš culture is still to be placed "*grosso modo*" in the second stage (B) of the Middle Bronze Age in Romanian Banat. It could be thus dated to Reinecke phases Bz B_2–C level.

This stage is illustrated, for the time being, especially by the graves from the earlier phase (I) of the necropolis from Cruceni[313], but also by the graves from Vrani, the discoveries from Timişoara – "*Pădurea Verde*", the necropolis from Voiteni (Voiteg), the earlier phases of the necropolises from Peciu Nou and Timişoara – "*Fratelia*" respectively of the settlement corresponding to this last necropolis, all still unpublished.

Materials that can also be assigned to this stage come from most of the already mentioned sites of this type from western Banat. However, as they originate in older, casual discoveries or in unsystematic excavations, it is difficult to dissociate them from those specific to the next stage (II).

The typological repertory of the ceramics specific to this stage comprises globular or biconical urns with cylindrical or arched neck, sometimes with a leg; cups and jugs with a handle slightly raised over the rim and bearing sometimes a groove; bowls and tureens with lobate rim or in shape of a truncated cone (sometimes with slightly inward rim). The decoration consists especially in "pseudo-corded" motifs, beside conical prominences and incised motifs. Certain types of vessels (particularly the lobate bowls and certain cups), together with the incised motifs, reveal obvious local heritage from the previous stage (of Vatina or Crvenka – Corneşti type). At the same time, the "pseudo-corded" imprints are probably alien to the local milieu, originating in the ethnic and cultural impulse that generated the emergence of the Cruceni – Belegiš culture.

From the metal objects characteristic of this phase, certain types stand out: axes with a disk (Nestor variant B1); bronze daggers; pins with wings (*Flügelnadeln*); calotte-shaped buttons with two perforations etc.[314]. They point to the possibility of dating the first phase from Cruceni at least as far back as Reinecke phase Bz B_2 (Hänsel MD II), even if some of these types were in use in the Middle Danube basin and in the "Carpathian basin" in a previous horizon (Reinecke Bz B_1, Hänsel MD I respectively)[315].

On the other hand, the existence of this phase at the Reinecke Bz C/Hänsel MD III horizon inclusively is also suppported by a Gârla Mare "import" (a "classic" Gârla Mare bowl) from the inventory of grave 96 from Cruceni[316].

Among the archaeological complexes representative for this stage of the Middle Bronze Age in western Romanian Banat are certainly the graves M. 82,

M. 91, M. 85, M. 92-93, M. 96-98, M. 102 from Cruceni (Pl. LXXXI-LXXXII)[317].

As for the genesis of the Cruceni – Belegiš type culture, until recently a "Vatina type" preponderant background and some subsequent "tumular" (*Hügelgräberkultur*) influences have been considered[318]. But the impulse generating the emergence of this culture is considered to be the penetration in this area of some Pannonian groups with encrusted ceramic (closely related to those that led to the forming of the Žuto Brdo – Gârla Mare culture)[319].

However, such a solution does not justify satisfactorily enough the differences between the decorative style and even those between the ceramic typological repertories of the two cultures (especially the prevalence on the "pseudo-corded" decorations on the Cruceni – Belegiš type ceramics, as compared to that of Zuto Brdo-Gârla Mare).

The already emphasized connections[320] between the so-called *Litzenkeramik* (Gumstransdorf – Drassburg type) and the Cruceni – Belegiš "pseudo-corded" ceramics had recently been re-discussed by St. Foltiny[321] and Fl. Gogâltan[322]. They connect the emergence of the Cruceni – Belegiš culture to the shift of some communities using "pseudo-corded" ceramics from Central Europe along the Danube to Vojvodina. This shift took place at the Reinecke Bz B_1 horizon and it is emphasized by specific discoveries in Bačka (northern Vojvodina) and by some elements of the "pseudo-corded" ceramics (beside Széremle type elements) coming from Late Vatina settlements in Vojvodina and Srem[323].

Accordingly, it follows that the emergence of the Cruceni – Belegiš culture is due to the "grafting" of Central-European elements with "pseudo-corded" ceramics on the local milieu of the Late Vatina and Crvenka – Cornești manifestations.

The same shift (or rather that of the communities with Széremle type encrusted ceramics) had caused, following the eastward movement of some Vatina tribes, the setting up of the Late Vatina settlement from Liubcova – "*Stenca*", within a milieu previously occupied by Crvenka – Cornești communities, in southern Romanian Banat.

The Žuto Brdo-Gârla Mare culture (phases I-II).

The shift of the communities with Pannonian encrusted ceramics of Széremle type, which occured a little earlier or concomitantly with the movement of the elements with "pseudo-corded" ceramics which led to the emergence of the Cruceni – Belegiš culture[324], brought about the birth of the Žuto Brdo – Gârla Mare type culture (or Dubovac – Žuto Brdo – Gârla Mare)[325].

Although St. Foltiny tends to assign to the elements with "pseudo-corded" ceramic a significant part in the emergence of the Žuto Brdo – Gârla Mare type culture as well, we consider that this opinion is difficult to be backed, givent the present stage of research. The connections between Széremle type manifestations and the early manifestations of Žuto Brdo – Gârla Mare (phase I or "proto-Gârla Mare"[326]) type from the earliest layer of the settlement from Ostrovul Corbului (south-western Oltenia)[327] or those from the earliest phase of the Gârla Mare necropolis from Liubcova – "*[iglărie*" in southern Romanian Banat (Pl. LXXV/9; LXXVI/10,13; LXXVII/4)[328] are yet too obvious for one to deny a major contribution of these last ones to the emergence of the Žuto Brdo – Gârla Mare culture.

Given these terms, even if one can accept some influences of the "pseudo-corde" ceramics, we consider that the emergence of the Žuto Brdo – Gârla Mare culture took place through the "grafting" of the elements with Pannonian encrusted ceramics on the local milieu (of Late Vatina or Verbicioara III) from its spreading area. Following the existing data, this moment can be placed during Verbicioara III phase (Berciu), rather in its second half[329], Reinecke phase Bz B_2 respectively, possibly even at its beginning.

As shown above, the chronological relation between the shift of the "pseudo-corded" elements and of those of Széremle type cat not be yet stated satisfactorily[330]. In the rather plausible case that their shift did not occur at the same time, we consider natural to accept a slight previousness of the Széremle shift as compared to that of the bearers of the "pseudo-corded" (*Litzenkeramik*) ceramics (of Gumstransdorf-Drassburg type). The beginning of those last south-eastward shift have been placed "to a chronologic horizon close to Reinecke B_1 period"[331]. Yet, at the same time, the emergence of the first elements of Széremle type in nort-western Serbia (Eastern Slavonia, Srem and the confluence of Sava with the Danube) have recently been placed by N. Tasic as early as the Reinecke Bz A_2 period. During a second stage, placed at the Reinecke Bz B_1 horizon, elements of this type have occupied southern Voivodina. At the end of the same stage or rather at the beginning of the third stage (probably at the same time with the beginning of the Reinecke Bz B_2 period), they have reached the Danube Iron Gates region (Clisura/Đerdap) and then Oltenia[332]. At Feudvar the presence of the Széremle type elements have also been placed in the span Reinecke Bz A_2 – middle of Reinecke Bz B_2[333]. On the other hand, one must remember that the penetration of the "pseudo-corded" elements in north-western and western Banat can not be earlier than the horizon of the Ostojicevo necropolis. Considered as a final expression of the Mureş culture or rather as a "post-Mureş" manifestation in northern Voivodina[334], this last one can be approximately placed at the Reinecke Bz B_1 level.

In these circumstances, it is possible that the beginning of the Zuto Brdo-Gârla Mare culture in southern Romanian Banat and Iron Gates region took place a little earlier (beginning of Reinecke Bz B_2 ?) than the emergence of the first fully constituted Cruceni-Belegiš elements in western Banat (middle or the second half of the Reinecke Bz B_2 phase ?). We also consider that one can accept a certain parallelism between the first phase of the Zuto Brdo-Gârla Mare culture in southern Romanian Banat and Iron Gates region (the beginning of the necropolis from Liubcova – "*Ţiglărie*" and the "proto-Gârla Mare" type horizon from Ostrovul Corbului respectively) and the final expressions of the Verbicioara III phase (Berciu) from the rest of Oltenia.

The Žuto Brdo – Gârla Mare type culture is yet closely related and contemporaneous, to a great extent, to the Cruceni – Belegiš type manifestation. Its spreading area covered the Danubian zones from southern Banat, south-western Oltenia, north-eastern Serbia and north-western Bulgaria[335].

The main discoveries assigned to this culture in southern Romanian Banat are those from Divici – "*Ribiş*", Moldova Veche – "*Ostrov*" and "*Sat*", Liubcova – "*[iglărie*" (Pl. LXXV-LXXVII) and Svinița – "*Piatra Elişovei*" (Pl. LXXVIII)[336].

In the older or more recent literature, Late or Middle Bronze Age encrusted ceramics is recorded at Câmpia – "*Vidara*", Socol – "*Kamendin*" and maybe around the city of Orşova[337]. No other specifications given, their assignment to the Žuto Brdo – Gârla Mare culture is still uncertain. Very recently, finds which can be certainly assigned to this culture have been recorded at Socol – "*Palanacki Breg*"[338] and Divici – "*Grad*"[339].

The whole of its specific manifestations has succesively been designated as "Gârla Mare", "Bjelo Brdo – Gârla Mare", "Bjelo Brdo – Vatina – Vršac – Cârna", "Gârla Mare – Cârna", "Dubovac – Žuto Brdo", "Žuto Brdo – Gârla Mare" or "Žuto Brdo – Gârla Mare – Cârna" culture[340].

Its inner evolution has already been divided into two, three or even four phases[341]. In our opinion, a division into three phases seems more plausible for the time being. This is confirmed both by the stratigraphy recorded in the settlements from Ostrovul Mare and Ghidici (southern Oltenia)[342] and the phases that can be ascertained within the necropolis from Liubcova – "*[iglărie*"[343]. At least for Oltenia one could possibly accept the existence of a fourth phase, represented by the finds of Bistreț-Işalnița type[344].

Only the first two phases of the necropolis from Liubcova – "*Ţiglărie*" and some of the finds from Svinița – "*Piatra Elişovei*" can be assigned certainly enough to the second stage (B) of the Middle Bronze Age from Banat. They would correspond, partly at least, to the "proto-Gârla Mare" horizon of the

settlement from Ostrovul Corbului (possibly even to the immediate subsequent horizon of this settlement). The ceramics of this stage still display parallels with the finds of Széremle type and obvious heritages of Vatina or Verbicioara type.

Given the lack of accurate informations, we can make sure observations on the chronologic position of the other Zuto Brdo-Gârla Mare type finds recorded in southern Romanian Banat. It seems plausible enough that both the necropolises from Moldova Veche – "*Sat*" and the finds from Moldova Veche – "*Ostrov*" should be assigned, at least partly, to this stage.

The presence of the so-called "tumular" (*Hügelgräberkultur*) type elements also in the north-western Banat was very recently presumed, on the basis of the discoveries from Felnac[345]. They consisted in the accidental recovery of some grave inventories, assigned to the late stage of the so-called "tumular graves culture" (*Hügelgräberkultur*), that can be dated to Reinecke Bz C – D phases. If this assignment will prove to be correct and if these finds could be dated as early as the second stage of the Middle Bronze Age, they should practically mark the end of the Mureş type manifestations in the zone.

THE LATE BRONZE AGE (BZ D – HA A1) IN ROMANIAN BANAT

As we already had the opportunity of approaching the whole of the problems of this last stage of the Bronze Age in Romanian Banat and closely neighbouring areas[346], we will only point some of the essential aspects of this period.

First remark is on its chronologic dimensions. Unlike the Central European outlook (which mostly tends to extend the evolution of the Late Bronze Age even to the Ha B_3 phase, i.e. the end of the latest expressions of the "*Urnfields*" in Central Europe)[347], the Romanian archaeology (and generally the South-Eastern and Eastern European one) usually placed the last stage of the Bronze Age at the horizon of Reinecke Bz D phase (or even Reinecke Bz C–D). It is therefore considered that at the same time as Ha A_1 phase (Müller-Karpe) one can already speak of the beginning of the Early Iron Age (or Hallstatt). The opinions expressed in this sense are far too many to be mentioned here[348].

Even if lately a series of attempts has been made to modify these (at least to come nearer if not to equalise with the Central European conception), most of the researchers from Romania and some neighbouring countries are still using, broadly, the same conceptual co-ordinates.

Nevertheless, even in these circumstances, the impact of the new Aegean chronology and the possible synchronism between the late horizon (II) of the Noua culture and the level 13 from Kastanas (Late Helladic III C_1) imposed the prolongation of the dating of "Bronze D type" complexes from the Carpathian – Danubian space until the 12th century B.C. (at least in the first half of the Ha A1 phase also)[349].

For the Romanian Banat, this shifting is also backed by the inventories of the latest graves from Timişoara – "*Fratelia*"[350] or by the inventory of the hoard from Cornuţel[351]. In our opinion, these discoveries have to be placed at least in the first half (if not at the middle) of the Ha A_1 phase[352].

On the other hand, one can notice a more and more marked tendency to place the beginning of the Early Iron Age in this region towards the end of Ha A phase or the beginning of Ha B_1 (i.e. around 1000 B.C.)[353]. We consider that a later placing of this moment can not be justified in the case of the Carpathian – Danubian space. In the first place, the latest reflexes of the "Urnfields" from the Danubian zones of Romania, Serbia and Bulgaria can not be prolonged beyond the end of the Ha A phase (the beginning of Ha B_1 at the latest)[354]. On the other hand, certain major changes are recorded at the same time: modifications of the settlement patterns, abandoning of the old sites, significant changes in the social and economic structures, in the typology and technology of the main types of artifacts, in the plane of mentalities and ritual practices. It it also recorded the end of the last ethnic and cultural manifestations of the Late Bronze Age and the emergence of new ones (of Gáva, Gornea – Kalakača and Insula Banului type, in Romanian Banat). Even if the earliest discoveries of this type can still be assigned to Ha A phase, now as well the iron artifacts multiply (tools and weapons included, particularly knives and winged axes – *Ärmchenbeile*).

The attempts to integrate these into the Late or Final Bronze Age (in the sense of the Central European concept) are, in our opinion, unjustified.

At the same time, some researchers (the author included) support the existence of a transitional period between the Late Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age, broadly corresponding to Ha A phase[355]. To this period are assigned both the final manifestations of the "*Urnfields*" from Banat and the limitrophe zones (the Bobda/Bobda – Csórva, Ticvaniu Mare – Karaburma III, Moldova Nouă – Liborajdea and Hinova – Mala Vrbica groups) and some new appearances in this zone (the Susani group)[356].

They are closely connected, on the ethnic and cultural plane, to the Late Bronze Age manifestations from this region (Cruceni – Belegiš II/Belegiš IIa, Žuto Brdo – Gârla Mare III – IV/Bistreţ – Işalniţa group and the last phase of the Balta Sărată cultural group). They can be also be considered, of course, as the

final phases of these (i.e. as the last expressions of the Bronze Age). Certain elements (appearance of the new technologies in ceramic producing, emergence of new ethnic and cultural factors, modification of the former cultural areas, appearance of the earliest iron artifacts) had nevertheless determined us to assign them to a transitional period (or stage). Certainly, on the ethnic and cultural plane, they are still attached rather to a final stage of Bronze Age than to the Early Iron Age.

The introduction of the transitional period concept is, of course, arbitrary to a certain extent, but its advantage is at least that of offering (in this stage of research) more practical tools in approaching the cultural evolution during Ha A phase.

This phase represents in fact, beyond its seeming homogeneousness, a period that recorded, following the emergence of new ethnic and cultural elements, the changing, restriction or even breaking of the old, relative homogeneous, cultural areas (i.e. Cruceni – Belegiš II/IIa and Žuto Brdo – Gârla Mare). Beside a seeming unity, it represents a perioad which have recorded (following the penetration of new ethnic and cultural elements in this area) the modification, restriction or even broken of the old cultural areas, relative homogenous, of the Late Bronze Age (especially of thos of Cruceni-Belegiš II/ Belegiš IIa and Late Zuto Brdo-Gârla Mare type). It also registered the emergence of several regional aspects with somehow particular features.

Certainly, it is possible (even likely) that some of these groups assigned to the transitional period will disappear or will be re-assembled. Other will certainly remain on approximately the same co-ordinates (completed or slightly modified). For the time being, they are profitable tools in approaching this period and we will continue to use them accordingly.

Beside, such transitional groups have recently been recorded in Transylvania too (those of Uioara de Jos and Cugir – Band)[357], interposing between the Late Bronze Age horizon (Wietenberg IV – Noua) and the first manifestations with grooved ceramics of Gáva type[358].

Given the conditions, we consider that to the Late Bronze Age from Romanian Banat can firstly be asigned those finds dated to Reinecke Bz D phase and the beginning of the Ha A_1 phase (Müller-Karpe). They mainly belong to the manifestations of Cruceni – Belegiš II/Belegiš IIa type, Late Žuto Brdo – Gârla Mare (phase III – Bistreț – Işalnița type horizon included, in Oltenia) and to the last phase (IV) of the Balta Sărată cultural group.

The Uriu – Domăneşti – Arpăşei type bronze artifacts broadly correspond to this stage[359].

The Balta Sărată cultural group phase IV. In the present-day stage of research, one can consider that the evolution of this cultural group had also continued in north-eastern Romanian Banat during the Late Bronze Age. Its aspect was marked by penetrations or strong influences of the other, neighbouring, ethnic and cultural manifestations.

The extremely recent discovery of a new bronze depot at Zăgujeni (Zăgujeni II)[360], comprising over 130 objects which can be dated to Reinecke phase D, together with a ceramic vessel with typical Late Balta Sărată ornaments can only support this opinion.

This last phase (IV) of the Balta Sărată cultural group has but recently been emphasized by the finds from Sacu (Pl. LXVIII)[361] and particularly from Românești – "*Peștera cu apă*" (Pl. LXXI-LXXIII)[362]. To the same phase can be assigned some of the materials from the mantle of the tumulus in Susani – "*Grămurada/Grămădura lui Ticu*" (Pl. LXX/1,8,22,25-27)[363].

The aspect of this final phase of the Balta Sărată cultural group is deeply marked by influences or presence of certain elements, characteristic of Cruceni – Belegiš II/Belegiš IIa or Igrița type manifestations[364]. The possible penetration within this zone of some Igrița type elements (in the context of the same shift that caused the appearance of elements of the same type close to Deva[365]) can also be backed by the structure of the Zăgujeni I bronze hoard[366]. This hoard holds objects particularly characteristic of western Romania areas (especially those initially occupied by Igrița group). A somehow similar situation can be recorded for the second depot from Zăgujeni (Zăgujeni II).

It is possible for one to speak even about the creation of a mixture aspect between the Late Balta Sărată and Cruceni – Belegiš II/Belegiš IIa elements and those of Igrița type, during Late Bronze Age in this part of Banat.This would probably be due to some shifts towards east (south-east respectively) of some Late Cruceni-Belegiš and Igrița communities, subject in their turn, to some other ethnic and cultural presure from Pannonian Plain (of Csórva type?), preceding the shift in the same direction of the Gáva communities.

The final point in the evolution of the Balta Sărată cultural group can be marked by the hoard from Cornuțel (dated rather to the first half or at the middle of the Ha A_1 phase) and the emergence of the Susani group in northern Romanian Banat. It seems obvious, even in this stage of research that a rather considerable part of the Late Balta Sărată type elements (beside other elements) contributed to the genesis of the Susani group.

The Cruceni – Belegiš culture phase II. In western Romanian Banat the Cruceni – Belegiš II/Belegiš IIa type manifestations are characteristic of the Late Bronze Age. Until the publishing of the results of the other investigations in

similar sites, the second phase of the necropolis from Cruceni (Pl. LXXXIII) is still illustrative of this stage in western Romanian Banat.

Beside the maintaining of many shapes and even decorative patterns ("pseudo-corded") from the previous phase, the defining feature of this phase is the emergence of the biconical urns. They are decorated almost exclusively with conical prominences and grooves, usually on the neck and vertical or oblique on the body. Many types of vessels, particularly cups and jugs, are un-decorated (rarely grooved). Although is still in the use, the "pseudo-corded" pattern is nevertheless incidental. From the bronze objects (rather few in this stage of the necropolis) the bracelet with spiral endings is particularly to be noticed. This type is also well represented in the hoard from Cornuţel (Pl. LXXXIII/8)[367]. The graves nos. 80, 95 and 105 from Cruceni can be somehow certainly assigned to this phase[368].

Even if in our opinion the necropolis from Cruceni does not go beyond the threshold between the phases Bz D and Ha A_1, it seems that the evolution of this stage of the Cruceni – Belegiš culture in western Banat does not stop here. To this fact points in the first place the latest compplexes from Timişoara – "*Fratelia*", such as grave no. 32 (Pl. LXXXIV)[369], having close correspondences to the vessel of the hoard from Cornuţel. Consequently, they are also to be dated in the first half or at the middle of the Ha A_1 phase (middle of the 12th century B.C.).

The partial synchronism between Cruceni (3rd phase) and the beginning of the Bobda necropolis (Bobda I) has already been noticed[370]. It probably illustrates the fact that this last station emerged as the result of a certain pressure of the Csórva type elements (Bobda I – Csórva) upon the northern part of the Cruceni – Belegiš II /Belegiš IIa area. This pressure had probably put an end to to the Cruceni necropolis, the more so as the two discoveries are close by. The same pressure had also caused the multiplication of the connections between the Cruceni – Belegiš II/Belegiš IIa and Late Balta Sărată type elements. The parallels that can be draw between the urn in grave 32 from Timişoara – "*Fratelia*" and the vessel of the hoard from Cornuţel are practically the result of these connections. They had caused, seemingly, a mixture between Final Cruceni – Belegiš II and Balta Sărată IV in northern Banat piedmont. Beside the Igriţa type elements penetrated from north (to which subsequent Early Gáva influences add maybe), this synthesis probably lies at the basis of the Susani type group.

The shift of the Csórva – Bobda I communities had been in the vanguard of the southwards movement of those Gáva type elements that afterwards generated the emergence of the settlement from Remetea Mare – "*Gomila lui Pituţ*" (Ha B_1) in north-eastern Romanian Banat. It also gave birth to the Bobda

group (Bobda II), specific to the transitional period toward the Early Iron Age in the same north-western area of the Romanian Banat.

The final evolution of the Cruceni – Belegiš type communities was marked by these events. These communities have been, in their turn, displaced south-eastwards along the Danube, over the western area of the Late Žuto Brdo – Gârla Mare type manifestations. This shift generated the emergence of the Ticvaniu Mare – Karaburma III type group (mainly on Cruceni – Belegiš II background). At the same time, they greatly contributed (beside Late Žuto Brdo – Gârla Mare elements) to the genesis of the Moldova Nouă – Liborajdea and Hinova – Mala Vrbica type group, characteristic of the transitional period in southern Romanian Banat and closely neighbouring areas.

The Žuto Brdo – Gârla Mare type culture (late phase). To this stage, in southern Romanian Banat, can be rather certainly assigned the end of the settlement and necropolis from Divici – "*Ribiş*"[371], the last phase of the necropolis from Liubcova – "*Ţiglărie*" (Pl. LXXXVI/1,4-5; LXXVII/2,7; LXXIX)[372] and the latest finds from Svinița – "*Piatra Elişovei*" (Pl. LXXVII/7,10)[373].

Given the fact that most Žuto Brdo – Gârla Mare type finds from southern Romanian Banat are still unpublished, it is difficult now to give an appreciation of the cultural aspect of the discoveries of this type in this region.

On the basis of personal informations, we will only notice that in the last phase of the necropolis from Liubcova – "*Ţiglărie*" is recorded the emergence of those elements considered by S. Morintz as characteristic of the Žuto Brdo – Gârla Mare culture phase III (particularly the tendency towards a square aspect of the vessels).

Beside, the final moment of this necropolis seems to be marked by the so-called "hoard" from Liubcova – "*Ţiglărie*" (Pl. LXXIX), in fact the grave of a craftsman, specialized in bronze processing[374]. This find is broadly dated to Bz D – ha A_1 stage. It could be rather dated, in our opinion, to the first half of the Ha A_1 phase. Although it realy comprises artifacts which can be ascribed to Reinecke Bz D horizon, the moment of its burying can very probably be placed in the first half of the Ha A_1 phase. This assignment can be backed by the presence of a *Gemeinlebarn* type fibula (Pl. LXXIX/1) in its content and even of some fragments, seemingly resulting from a "*passementerie*" type fibula (Pl. LXXIX/2-5,11)[375].

The evolution of the Žuto Brdo – Gârla Mare type manifestations from southern Romanian Banat until the beginning of the Ha A_1 phase can also be backed by the aspect of an urn from Svinița – "*Piatra Elişovei*" (Pl. LXXVIII/10), probably representative for the final phase of the Žuto Brdo – Gârla Mare station from this point[376].

The following chronologic and cultural horizon from this zone (Ha A phase) is best represented by the discoveries from Moldova Nouă – "*Cariera de banatite*", probably parts of a funerary inventory too)[377]. This find displays connections both with the Late Cruceni – Belegiš II elements and with those of Late Žuto Brdo – Gârla Mare type. It can be placed towards the middle of the Ha A_1 phase (as more so as there are analogies between the bronze knife here recorded and those found in the necropolis from Ticvaniu Mare). The discovery has been therefore assigned to a first phase of the transitional group of Moldova Nouă – Liborajdea type[378].

We have to mention that the discoveries from Moldova Nouă – "*Cariera de banatite*" have recently been connected (together with the final stage of the necropolis from Karaburma and the necropolis from Hinova) to the Bistreț – Işalnița type discoveries, being even assigned to this group by I. Chicideanu[379]. However, we have to specify that the Bistreț – Işalnița type discoveries are rather corresponding to a final horizon of the Žuto Brdo – Gârla Mare culture (practically corresponding to Morintz phase IV of this culture), respective to a horizon parallel to Cruceni II phase from the evolution of the Cruceni – Belegiš culture (Belegiš IIa). Even if the Bistreț – Işalnița type discoveries can be dated to the end of Bz D phase and the beginning of Ha A_1 phase, they nevertheless represent a chronological horizon immediately anterior to that comprising the finds from Moldova Nouă – "*Cariera de banatite*" and those of Ticvaniu Mare – Karaburma III type. This last horizon is to be placed exclusively in Ha A phase and belong to the transitional period towards Early Iron Age.

From an ethnic and cultural point of view, the end of the Žuto Brdo – Gârla Mare culture in southern Romanian Banat took place sometime during the first part of the Ha A_1 phase (beginning of the 12th century B.C.). It took place under a strong influence (and even a certain pressure upon its western area) from Cruceni – Belegiš II/Belegiš IIa elements. The synthesis of these last ones and those of Late Žuto Brdo – Gârla Mare type caused the emergence (on a Žuto Brdo – Gârla Mare type background) of the Moldova Nouă – Liborajdea type group (in Danubian areas from southern Romanian banat and north-eastern Serbia), respective of the Hinova – Mala Vrbica type (in south-western Oltenia, north-eastern corner of Serbia and probably north-western corner of Bulgaria). Both groups belong to the transitional period from Bronze Age to the Early Iron Age (Ha A, possibly the beginning of Ha B_1).

A distant effect of the cultural and ethnic changes recorded in this area on the threshold between the Bronze Age and the Early Iron Age is also the emergence of the Chişinău – Corlăteni type manifestations east of Carpathians[380].

Since the problems concerning the transitional period and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania and neighbouring areas have been the subject of another paper[381], we end here the presentation of the evolution of the cultural manifestations of the Bronze Age in Romanian Banat.

Certainly, this historical "scenario" is still perfectible. Beside re-creating an image of the dynamics of the ethnic and cultural preocesses from this period, there are to be pointed out certain unsolved problems or major difficulties.

In the first place, the above presented emphasize even more the relativeness of the possiblities of applying the Central-European chronological system (elaborated by P. Reinecke) to the realities of the Bronze Age from the Carpathian-Danubian space. This aspect has already been noticed, at least in the Romanian literature. The difficulty is obvious, even for the case of the western or south-western areas of Romania, nearer and closer connected to Central Europe in certain cases.

Thus one could notice that the diverse stages and phases identified in the inner evolution of certain cultural manifestations from Banat can not be completely synchronised with those set up for the Central-European Bronze Age. This remark is valid starting even with the Early Bronze Age, ascribed mainly to a pre-Reinecke Bz A period. Even if the absolute chronologic data, based on the new C_{14} calibrated analyses, are not yet fully concordant, they are nevertheless indicating that the beginnings of the Bronze Age must be placed, for the Romanian Banat also, at least in the 2nd half of the 3rd millennium B.C..

Another remark is connected to the difficulties of setting up more precise boundaries between the main stages of Bronze Age and also of integrating the different ethnic and cultural manifestations from Banat within these stages. One of the most eloquent examples is that referring to the limit between the Middle and the Late Bronze Age.

The difficulty of its setting up originates in a conceptual dilemma. Must the transition from a stage to another coincide with the end of some cultural manifestations and the beginning of new ones or may some of these evolve (in different phases) during more stages ?

As far as we are concerned, we have opted for the second solution. What argument could one bring in the favour of such an option ?

As shown above, among the most representative Late Bronze Age manifestations from Banat are the Žuto Brdo-Gârla Mare and Cruceni-Belegiš type cultures. Their beginnings in southern and western Romanian Banat can be placed as early as the Reinecke phase Bz B_2. Moreover, al least in their beginning phase, these cultures display many similitudes and even identities with those ethnic and cultural manifestations from the Pannonian (the Széremle

type group with encrusted ceramics) and Central-European areas (the groups with "pseudo-corded" ceramics – *Litzenkeramik*, of Guntramsdorf-Draßburg and Mad'arovce type), to which they are genetically closely connected. Those last have usually been placed at the level of Reinecke phases Bz A_2 – B_1. Consequently, some authors have even the tendency to "push" the beginning of the Žuto Brdo-Gârla Mare and Cruceni-Belegiš type cultures as early as the Reinecke phase B_1. On the other hand, the respective cultures are generally regarded as manifestations especially characteristic of Late Bronze Age in south-western Romania and the closely neighbouring areas. It looks rather difficult, if not impossible, to accept the placing of the beginning of the Late Bronze Age in this region as early as Reinecke phase B_2 and, so much the less, during Reinecke phase B_1.

Therefore, we prefer to ascribe the initial phases of the Žuto Brdo-Gârla Mare (I-II) and Cruceni-Belegiš (I) cultures, together with the end of the Corneşti-Crvenka group and the 3rd phase of the Balta Sărată group, to a second stage (B) of the Middle Bronze Age, aproximately placed at the level of the Reinecke phases B_2 – C. This ascribing has a certain dose of relativity, imposed by the impossibility of establishing now a clear internal division into phases of certain cultural manifestations of the Banat Bronze Age.

Accordingly, Late Bronze Age would mainly correspond to Reinecke phase C and even to the first half of Ha phase A_1. In Banat and the adjacent zones one can assign to this stage especially the developed and late manifestations of Žuto Brdo-Gârla Mare (phases III-IV, the Bistreţ-Işalniţa group included), Cruceni-Belegiš (phase II/IIa) and Balta Sărată (phase IV) type. The groups assign to the transitional period towards the Early Bronze Age (of Susani, Bobda II, Ticvaniu Mare-Karaburma III, Moldova Nouă-Liborajdea and Hinova-Mala Vrbica type) are practically closing, at the end of the Ha phase A_1, the evolution of the Bronze Age in these zones. They represent but the "symptoms" of a new evolution which, beyond receiving certain nort-western impulses that grew stronger, emerged preponderantly on the same ethnic and cultural background. Although many specialists from Central Europe consider that this age continues also in the Ha B stage (especially in the Ha B_1-B_2 phases), we deem that the beginning of the Early Iron Age in the zone we discuss about (and, as a matter of fact, in the whole Carpathian-Danubian space) took place around 1,000 B.C. or during the 10th c. B.C. the latest (i.e. during Ha B_1 phase).

Certainly, as we have emphasized above, there are more problems, unthankfully solved, which can be added here. We list here, without exhausting all of them:

– the insufficiently specified scheme of internal division for certain Bronze Age manifestations from Banat (especially for the Corneşti-Crvenka type finds and for the early phases of the Mureş culture and Balta Sărată cultural group, but also for the Žuto Brdo-Gârla Mare and Cruceni-Belegiš cultures);

– the impossibility of detecting more precise chronologic and cultural connections or synchronisms between their different phases;

– the problem of the relations between the Corneşti-Crvenka type discoveries and those assigned to the early phase of the Balta Sărată cultural group (the Visag-Iaz type finds) in north-eastern areas; the relations between the Mureş culture and the manifestations with *Besenstrich* and *Textilmuster* ceramics in nort-western areas or those between the Corneşti-Crvenka type discoveries and those of Verbicioara type in south-eastern Romanian Banat (including the corresponding area on the Serbia bank of the Danube;

– the lack of some conclusive clues on the sense or the specificity of the cultural evolution in the piedmont zones in the centre of south-eastern Romanian Banat.

There is no doubt that many of these difficulties will be overcome, even only through the studying and detailed publishing of most of the discoveries already made. On this basis, along with new excavations in certain key sites (such as the settlements from Semlac and Susani – "*Deluţ*") and elaboration of monographs on the most important ethnic and cultural manifestations from this age (especially those of Corneşti-Crvenka, Balta Sărată, Žuto Brdo-Gârla Mare and Cruceni-Belegiš type) we believe that an ample synthesis concerning the Bronze Age in Banat will soon be realized.

Anyway, one can already realize that the evolution of the Banat Bronze Age manifestations have been marked by a permanent dynamism and by the re-modelling of the local background by several cultural impulses (and even ethnic penetrations), especially of southern (Balkan) and Central European origin, initially even of East European origin. These have successively acted on and even confronted within the Banat area, but finally the Central European current prevailed. In the circumstances of an ample ethnic and cultural dynamics, integrated into the continental preliminaries of the "great Aegean migrations", this trend caused the technological and structural modifications which ultimately allowed the transition of the local society from the Bronze Age to the Early Iron Age.

The beginning of the Bronze Age in south-western Romania and closely neighbouring areas have initially been marked by the effects of the clash between the Vucedol and Glina III currents (associated with or under the pressure of the tumular elements of Late Verbiţa type) upon the local background of Late Coţofeni type.

In the circumstances of certain important structural changes on wide areas, generated by this ethnic and cultural dynamics, have emerged the first manifestations which can be assigned to the earliest horizon (Ia) of the Early Bronze Age in Banat. They are represented here by the finds of Makó type (Makó-Kosihy-Caka) and, possibly, of Glina IV-Ostrovul Corbului type or horizon, at least partly synchronous with those of Nyrség (Early Nir) and Vinkovci-Somogyvár type.

Almost concomitantly or rather immediately after that, the effects of a southern pressure began to be felt. It was caused by the northward shift of certain elements initially connected to the Macedonian Early Bronze Age (of Armenochori type). These have very probably contributed to the emergence of the Bubanj Hum III-Vecina (Ostrovul Corbului) type finds or of those of Sânpetru German and Pancevo – "*Donja Varoš*" (Early Bronze Age Ib) type. These last two display connections with the Vinkovci-Somogyvár manifestations and also possibilities of synchronisation with the "Late Nir" elements (the Sanislău group).

The intensification of this pressure or even a new southern impulse will contribute, as early as the end of this horizon (Early Bronze Age Ib) or rather the beginning of the next one (Early Bronze Age IIa), to the emergence of the Mureş culture in north-eastern Vojvodina, south-eastern Hungary and north-western Romanian Banat. In the same second stage of the Early Bronze Age (II) have been felt the effects of a contrary, north-western impulse. Shunning the Mureş culture area, this impulse determine the generalisation of the manifestations with *Besenstrich* and *Textilmuster* ceramics (the Foeni-Ocnele Mari-Gornea-Orleşti type group) in Crişana, Banat and western Transylvania.

At the end of the Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age, new impulses from the two opposite directions have influenced the ethnic and cultural evolution from Banat and neighbouring regions.

Although the Cornești-Crvenka type manifestations (in Banat) and of Verbicioara type (in Oltenia) emerged especially on a local background, with *Besenstrich* and *Textilmuster* ceramics, it seems that this process have commenced with the contribution of another north-western impulse, of probably the same origin as the one which enabled the emergence of the incised decoration on the Early Otomani ceramics. Beside the common background of the Gornea-Orleşti manifestations, this phenomenon explains to a great extent the close relations between the Cornești-Crvenka group and the Verbicioara culture. It would not be eventually impossible for one to speak even of a cultural complex of Cornești-Crvenka-Verbicioara type.

On the other hand, also at the beginning of the Middle Bronze Age, another southern impulse have evidently contributed to the appearance of the fully evolved aspect of the Vatina culture in Serbia and south-western Banat.

Also, during the first stage (A) of the Middle Bronze Age, following a short-lived presence of the Cornești-Crvenka type elements, in north-eastern Romania Banat have emerged and began evolving the Balta Sărată cultural group, as a consequence (at least partial) of some impulses or influences of Transylvanian origin.

Starting with the second stage (B) of the Middle Bronze Age until the beginning of the Early Iron Age, a permanent intensification of the pressure applied by the north-western (Central European) ethnic and cultural current can be noticed. It have strongly influenced the cultural evolution especially inwestern and southern Banat, practically stopping the southern influences in these areas. Only in Oltenia these last influences have been present until the Late Bronze Age, marked by the substantial presence of the two-handled cups (*Kugelkantharoi*) as early as the Verbicioara III phase (Berciu), but mainly in the Verbicioara IV-V (Berciu) finds and those ascribed to the Oltenia aspect (of Gârla Mare type) of the Žuto Brdo-Gârla Mare culture (at the level of the Bistreț-Işalnița group inclusively).

The southward shift, approximately along the Danube, of the Pannonian communities with encrusted ceramics (of Széremle type) and of those bearing the "pseudo-corded" ceramics (*Litzenkeramik*), leading – together with the local elements – to the formation of the Žuto Brdo-Gârla Mare and Cruceni-Belegiš cultures, have been followed by the penetration in north-western Banat of some communities of the so-called "tumular" type (*Hügelgräberkultur*) The continuing pressure from Central European areas have also caused the push of certain Igrița and even Cruceni-Belegiš elements into the Late Balta Sărată area. The pressure of the successive waves of elements coming from Central European and Pannonia areas have finally caused substantial changes in the aspect of the Late Bronze Age cultures from Banat. They have also determined the regionalisation of the groups from the transitional period toward the Early Iron Age (Susani, Bobda II-Csórva, Ticvaniu Mare-Karaburma III, Moldova Nouă-Liborajdea and Hinova-Mala Vrbica), which have practically ended the evolution of the Bronze Age in south-western Romania and closely neighbouring regions.

They have been followed by the earliest manifestations which can be ascribed to the Early Iron Age, those of Gáva type in northern Banat and those of Gornea-Kalakaca type in south-western and southern Banat.

In the end, we can only express our hope that, beside presenting the whole of the published finds, this paper have at least broadly succeeded in re-creating the ethnic and cultural evolution of the Bronze Age in Banat and that it will function as a guide and an impetus for the future researches in this field.

NOTES

[1] See esp.: Milleker 1883, 12; 1891; 1897, 21-29, 32, 36-37, 45, 48, 52-59, 69-70, 74-77, 90-100, 103, 111-113, 119-122, 126; 1898; 1904; 14-38; 1906, 59, 87-88, 91-92, 94-96, 134-137, 153-154, 197-199; 1908, 151-152; 1937, 3 and next; Hampel 1886a, 112; 1886b, 81, 102; 1892, 48, 62, 70-74, 102, 169; 1896, 102, pl. CLXIV; Szentkláray 1900, 1-2, 195 nr. 7, 196 nr. 8; Reizner 1904, 82 and next; Roska 1911; 1913; 1923a; 1923b, 466-469; 1942, *passim*; Pârvan 1926, 304-305, 326-327, 342, fig. 209-211, 233-234; Nestor 1933, 84 and next; 110, 120 and next, Abb. 17-19; Moga 1943, 262 and next; Simu 1943, 10 and next ; Popescu, D. 1942, 128 and next; Kakucs 1977, 471 and next.

[2] Pârvan 1926.

[3] Nestor 1933; 1960.

[4] Popescu, D. 1944; 1965a, 139 and next; 1965b; 1965c, 779 and next; 1966.

[5] Berciu 1966.

[6] Petrescu-Dîmboviţa 1978a.

[7] Dumitrescu 1974.

[8] Morintz 1978.

[9] Bóna 1965, 34 and next; Boroneanţ 1971; Roman 1974; 1976a, 75-76; 1980; 1981; 1986, 18 and next; Gogâltan 1993a; 1995; 1996.

[10] Soroceanu 1975; 1977a-c; 1978; 1984; 1991; Girić 1971; 1984; 1987.

[11] Petrovszky – Gumă 1979; Rogozea 1992a-b; 1994a-b; 1995a-b; Gumă 1993, 163 and next.

[12] Lazarovici – Săcărin 1979.

[13] Radu 1970; 1973.

[14] Vulpe 1970.

[15] Petrescu-Dîmboviţa 1978b.

[16] Alexandrescu 1966; Bader 1991.

[17] Rusu 1963.

[18] Petrescu-Dîmboviţa 1977; 1978b.

[19] Săcărin 1979.

[20] Bozu 1982.

[21] Săcărin 1985.

[22] Săcărin 1977.

[23] Gumă 1993, 256 nr. 47, 293 nr. 117, pl. XXVIII.

[24] Oprinescu 1990; Gumă 1993, 256 nr. 48, 294 nr. 119, pl. XXVI.

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[25] Săcărin 1981; Gumă 1993, 257 nr. 59, 296 nr. 151, pl. XIV.

[26] Gumă – Popescu 1992; Gumă 1993, 258 nr. 65, 299 nr. 173, pl. XIV.

[27] Popescu, D. 1956b, 212-229, fig. 147; 1975: Rusu 1972; Mózsolics 1973; Dumitrescu 1974, 363 and next; Gumă 1993, 243 and next.

[28] Praistorijske ostave 1975; 1994; Vasić 1994.

[29] Petrovszky 1973; 1975; 1977; Petrovszky – Munteanu, and others 1979; Petrovszky – Rogozea and others 1982; Iaroslavschi -Lazarovici 1979; Medeleț – Bugilan 1974; 1987; Moroz-Pop 1983; Lazarovici – Sfetcu 1990; Pădureanu 1985; Rogozea 1987.

[30] Petrovszky – Gumă 1979, 56-58, fig. 1, pl. I-VII.

[31] Radu 1972a-b; Dumitrescu 1974, fig. 343/3-5, 345 (wrongly located at Cruceni !); Soroceanu – Radu 1975; Morintz 1978, 17, fig. 3/1-6, 4/1-6.

[32] Petrescu, S.M. 1988; 1995.

[33] Gogâltan 1993a; 1995, 57-58, Abb. 4-10; 1996, 45-46, T. X-XI.

[34] Unpublished researches F. Gogâltan. We thank him again for the informations.

[35] Boroneanț 1971; Lazarovici 1977, 89-90, pl. LXVII; Lazarovici – Săcărin 1979, 73-76, 87 nr. 12, fig. 2-3; Gogâltan 1995, Abb. 11-13; 1996, T. XIII.

[36] Uzum – Lazarovici – Dragomir 1973, 408; Lazarovici 1977, 90-93, pl. LXVIII-LXXIV; Lazarovici – Săcărin 1979, 76-81, 87 nr. 11, fig. 4-5, 8-14; Lazarovici – Maxim – Țeicu – Oprinescu 1993, 300-301, fig. 10/10-13, 15-22, fig. 11-12.

[37] Petrovszky – Gumă 1979, 58-61, pl. VIII-XVIII.

[38] Gumă 1977, 79 and next, pl. VIII-XI; Lazarovici – Săcărin 1979, 76 and next, 88-89 nr. 16, fig. 7.

[39] Lazarovici 1978, 27, 62, R.194-R.195; Lazarovici – Săcărin 1979, 85, fig. 6/1-3, 15; Morintz 1978, 21, fig. 5-6.

[40] Unpublished researches I. Stratan. Finds in the Museum from Lugoj.

[41] Dumitrescu-Stratan 1967; Morintz 1978, 22-23, fig. 7/4-5.

[42] Gumă M. – Gumă N. 1977, pl. VIII; Petrovszky – Gumă 1979, 61-62, 68-69, pl. XXI; Gogâltan 1995, 77, Abb. 14; 1996, T. XIV.

[43] Horedt 1967, 147 and next; Morintz 1978, 44 and next; Gumă 1993, 155-156, 285 nr. 12, pl. X/2-5; 1995, 105 and next, pl. II; Boroffka 1994a, Abb. 1.

[44] Horedt 1967, 147 and next; Radu 1970; 1973; Morintz 1978, 40 and next, fig. 20/1-2, 21-23, 25; Gumă 1993, 150 and next, pl. XIII-IX; 1995, 100-101.

[45] Excavations C. Săcărin. Unpublished material in the Museum from Reșița. See also: Săcărin 1993, 76.

[46] Excavations C. Săcărin. Mostly unpublished material, in the Museum from. Reșița. See: Săcărin 1985; 1993, 77-78.

[47] Excavations E. Bujor. Unpublished material. See: Lazarovici 1978, 65; Lazarovici-Săcărin 1979, 81-82, 84; Săcărin 1993, 76-77.

[48] Researches F. Medeleț. Unpublished material in The Banat Museum from – Timișoara. See also: Medeleț 1995; 1996.

[49] Researches P. Rogozea. Unpublished material in the Museum from Reșița. See also: Rogozea 1992a, 23; 1992b, 49 and next, fig. 2/1.

[50] Researches I. Stratan. Unpublished material in the Museum from Lugoj. Ceramics from this late phase of the settlement were found in the coating of the tumulus from Susani – "*Grămurada lui Ticu*". See: Stratan-Vulpe 1977, 30-31, Taf. 27/4-26; 28/1-17.

[51] Researches F. Medeleț. Unpublished material in The Banat Museum from – Timișoara. See: Gumă 1993, 296-297, pl. XVI; 1995, 100, pl. I/B.13-15; Medeleț 1995; 1996.

[52] Horedt 1967, 148 nr. 59; Gumă 1993, 296 nr. 152.

[53] Gumă M. – Gumă N. 1977, 45 and next; Petrovszky-Gumă 1979, 61 and next, pl. XXIII-XXXV.

[54] Unpublished researches M. Gumă și P. Rogozea. Material în Muz. Reșița.

[55] Unpublished researches F. Medeleț. Material in The Banat Museum from – Timișoara. See: Gumă 1993, pl. X/1 (s.v. *Voiteni*); Medeleț 1995; 1996.

[56] Girić 1984, 51; O'Shea 1992; Tasić 1988, 55-57; Waterbolk 1988; Hänsel 1992, 71-72.

[57] Harding 1980; Becker – Billamboz – Egger – Gassman – Orcel – Ruoff 1985; Chronologie 1986; Krause – Becker – Kromer 1989.

[58] See esp.: Roman 1976a-b; 1977; 1980; 1981, Taf. 2; 1982; 1987, fig. 7; 1988a, 217-218; Roman – Németi 1978.

[59] Roman 1976a, pl. I.

[60] Roman – Németi 1978.

[61] Roman 1976a, 53; 1976b, 145.

[62] Roman – Németi 1978, 53-55.

[63] Roman 1976a, 53-55; 1976b, 145; 1977, 422-424.

[64] Roman 1976a, pl. 114-116; Gumă – Săcărin 1981.

[65] Roman 1976a, 54-55; 1976b, 145; 1977, 423.

[66] Roman 1976a, 55; 1976b, 145-146.

[67] Roman 1986, 30.

[68] Stratan 1974; Medeleț – Bugilan 1987, 109-111.

[69] For this group, see esp.: Roman 1986, 41-42, fig. 3, with the literature.

[70] Ciugudean 1986, 69, 72.

[71] Roman 1982, 46; 1986, 31; Schuster 1996, 15.

[72] Roman 1985.

[73] Roman 1986, 30-32; Ciugudean 1994a, 119. On the basis of the new calibrated C_{14} data, this last assigns to the Early Bronze Age from Transylvania a span of almost a millennium (2800/2700 – 1900/1800 a.Chr.).

[74] Roman 1981, 162 and next, 308, Taf. 2; 1986, 29-32, 51, fig. 7.

[75] Ciugudean 1991, fig. 15; Rotea 1993, 84.

[76] Gogâltan 1996, 47.

[77] Roman 1980, 17.

[78] Berciu – Roman 1984.

[79] Roman 1980, 17; 1981, 165; 1982, 49; 1984, 18-20.

[80] Popović – Vukmanović – Radojcić 1986, 170, fig. 1/3; 6/13-14.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[81] Roman 1980, 17-18; 1982, 49.

[82] Lazarovici – Săcărin 1979, 74-75.

[83] Roman 1976a; 1986, 30.

[84] Berciu – Roman 1984, 20; Medeleț – Bugilan 1987, 97 (with the literature).

[85] Ciugudean 1986, 73.

[86] Jovanović 1985; Medeleț – Bugilan 1987, 97-98.

[87] Roman 1986, 35.

[88] Roman 1986, 35; Ciugudean 1986, 72-73, note 26.

[89] Roman 1976a, 55; 1976b, 145; 1977, 423; Medeleț – Bugilan 1987, 148-149.

[90] See *supra*, n. 68.

[91] Stratan 1974; Roman 1976a, pl. 63/4-17.

[92] Ciugudean 1986, 73, note 33.

[93] Girić 1982, 99 and next.

[94] Ecsedy 1975, 277 and next.

[95] Roman 1982, 49; 1986, 31; 1987; 1988a, 218; 1988b; 1996, 23, 31.

[96] Ecsedy 1979; Bándi 1984 (with the literature); Tasić 1984a (with the literature).

[97] Kalicz 1984a (with the literature).

[98] Kalicz 1984b (with the literature).

[99] Németi 1979; Roman 1981, Taf. 2; 1988a; Roman – Németi 1986, 216 nr. 71.

[100] Roman 1988a, 220; Gogâltan 1995, 56.

[101] Emödi 1985, fig. 3/9; 16/2; 20/23; 35; Roman – Németi 1986, 229, fig. 20/23; 88; Ciugudean 1986, 78.

[102] Ciugudean 1986.

[103] Rotea 1993, 75 and next, pl. VII-XI.

[104] Andriţoiu 1992, 19 and next, pl. 4-12.

[105] Gogâltan 1995, 56; 1996, 44 and next.

[106] Gogâltan 1995, 56, note 27.

[107] Lazarovici – Sfetcu 1990, 52-54, fig. 4/1; 5/5-6,10; Gogâltan 1995, Abb. 1/1-4.

[108] Lazarovici – Săcărin 1979, 74; Gogâltan 1995, 56.

[109] Gogâltan 1995, 57, Abb. 2-3; 1996, 45, T. II-III.

[110] Grcki – Stanimirov 1996.

[111] Grcki – Stanimirov 1996, 74-76. For the "proto – Vatina " and Ljuljaci I type finds, see: Tasić 1984b, 74; Bogdanović 1986; 1996, 99 and next, T. I-III.

[112] Grcki – Stanimirov 1996. 73 and next.

[113] Grcki – Stanimirov 1996, T. IV/1.

[114] Grcki – Stanimirov 1996, T. III/3.

[115] Grcki – Stanimirov 1996, 73 and next.

[116] Gogâltan 1996, 45 and note 26.

[117] Girić 1984, 50; Soroceanu 1991, 124.

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[118] Gogâltan 1996, 45-47.

[119] Roman 1988a, 222; 1988b, 40; 1996, 31-32.

[120] Gogâltan 1996, 47.

[121] Soroceanu 1991, 124.

[122] Girić 1984, 50.

[123] Gogâltan 1996, 47.

[124] Roska 1956, 44, fig. 17; Vulpe 1970, 24 and next; Gogâltan 1996, 57, Abb. 1/5.

[125] Boroneanț 1971; Lazarovici 1977, 89, pl. LXVII; Lazarovici – Săcărin 1979, 73-76, fig. 2-3; Gogâltan 1995, 57 and next, Abb. 11-13; 1996, 46, T. XIII.

[126] Gumă M. – Gumă N. 1977, pl. VIII; Petrovszky-Gumă 1979, 94, pl. XXII; Gogâltan 1995, Abb. 14; 1996, T. XIV.

[127] Gogâltan 1995, 58, note 76; 1996, T. XII.

[128] Gogâltan 1993a; 1995, Abb. 4-10; 1996, T. I/1-7; X-XI.

[129] Lazarovici – Sfetcu 1990, 52, fig. 5/6; Gogâltan 1995, 64, Abb. 1/2.

[130] Roman 1988a, 218 and next; 1988b, 41-42; 1996, 31-32.

[131] Petre-Govora 1988, fig. 1-5; 8/1-6.

[132] Petre-Govora 1988, fig. 6-7; 8/7-18.

[133] Petre-Govora 1988, 146; Roman 1988a, 217, 222; 1988b, 41-42; 1996, 31-32; Gogâltan 1995, 57 and next.

[134] Gogâltan 1995, 58.

[135] Ciugudean 1986, 81; Boroffka 1994b, 265.

[136] Ciugudean 1986, 81, fig. 8/7.

[137] Rotea 1993, 84, pl. XIV.

[138] Lazarovici – Săcărin 1979, 75.

[139] Pădureanu 1973, 399-400, fig. 3.

[140] Petrovszky – Gumă 1979, pl. XI/14,18.

[141] Popescu, D. 1956a, fig. 21/15; 22/4; 23/6,10; 24/1-4.

[142] Popescu, D. 1956a, 73, fig. 33/3,5.

[143] See also: Gogâltan 1995, 58.

[144] Gogâltan 1996, 44.

[145] Petre-Govora 1988, 137, 146; Roman 1988a, 218-220; 1988b, 41-42; 1996, 31-32; Gogâltan 1995, 57-58; 1996, 46.

[146] Boroneanț 1971; Lazarovici 1977, 90; Lazarovici – Săcărin 1979, 75.

[147] Roman 1996, 32.

[148] Roman 1988b, 42.

[149] Roman 1988a, 218-220.

[150] Gogâltan 1995, 58-59.

[151] Girić 1984, 50; Gogâltan 1995, 57.

[152] Gogâltan 1996, 45-47.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[153] Roman 1988a, 218-220, 222; 1988b, 41-42; 1996, 17, 31-32.

[154] Gogâltan 1995, 58.

[155] Gogâltan 1996, 47.

[156] Compare: Gogâltan 1996, T. IV-V (especially IV/3 and V/4) with: Soroceanu 1991, Taf. 60-64 (especially 62/13-14).

[157] Soroceanu 1991, Taf. 60/A5; 61/5; 62/3,6; 65/A3; 69/10; 71/C31; 72/9; 75/15-16; 77/16; 78/18-19; 79/8-13; 81/C9,11-12,15-16; 82/D5.

[158] Petre-Govora 1988, fig. 1-4; 5/1-3; 8/1-6.

[159] Roman 1986, 32.

[160] Hänsel 1968, 19 and next, Abb. 1.

[161] Hänsel 1968, Abb. 2; Lazarovici – Săcărin 1979, 75; Schreiber – Kalicz 1984; Roman 1988a, 218-220; Gogâltan 1995, 57.

[162] Ordentlich 1963, 119; 1970a, 619; 1970b, 88.

[163] Berciu 1961a; 1961b; 1966, 176 and next; Nica 1980.

[164] Tasić 1984b, 73-74.

[165] Petrovszky – Gumă 1979, 58 – 61, 70, pl. X-XVIII; Rogozea 1992a, 23; 1994a.

[166] Ordentlich 1972, 67; Kacsó 1972; Roman 1980, 19; 1988a, 219; Roman – Németi 1986.

[167] Petrovszky – Gumă 1979, 58-61, 70, pl. X-XVIII; Rogozea 1992a, 23; 1994a.

[168] Dumitrescu – Stratan 1967.

[169] Petrovszky – Gumă 1979, 70, pl. X-XVIII; Rogozea 1992a, 23; 1994a.

[170] Roman 1988a, 221.

[171] Roman 1988a, 222; Gogâltan 1995, 60.

[172] Roman 1988a, 222.

[173] Petrovszky – Gumă 1979, pl. XI/14,18.

[174] Roman 1988a, 222. See: Petrovszky – Gumă 1979, pl. XI/1; XII/8; XIII/2; XVIII/1,2,4,9-11.

[175] Dumitrescu – Stratan 1967, fig. 3; 4/1-5.

[176] Popescu, D, 1956a, fig. 25/6.

[177] Pădureanu 1973, 400, fig. 3.

[178] Gogâltan 1996, 46, note 42.

[179] See: *supra*, note 157.

[180] See: *supra*, note 173.

[181] Petrovszky – Gumă 1979, pl. X/5-7,11-14; XI/4,13,15-16,19; XIII/4; XIV/11; XVI/8; XVII/3,6-7; XVIII/6.

[182] See: *supra*, note 166.

[183] Roman 1988a, 220.

[184] Medeleț – Bugilan 1987, 116; Gogâltan 1995, 60.

[185] Roman 1988b, 42.

[186] Ciugudean 1994a, 117.

[187] Ciugudean 1994a, 117.

[188] Roman 1976a, 55, 59; Ciugudean 1994a, 118.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[189] Durman – Obelić 1989, 1004, tab. 1; Ciugudean 1994a, 118.

[190] Tasić 1995, 171.

[191] Durman – Obelić 1989, 1004, tab. 1; Ciugudean 1994a, 118.

[192] Ciugudean 1991, fig. 20/4-5; 1994a, 118.

[193] Ciugudean 1994a, 118.

[194] Ciugudean 1994a, 118.

[195] Ciugudean 1994a, 119.

[196] Ciugudean 1994a, 119.

[197] Tasić 1995, 72-74.

[198] Tasić 1995, 74.

[199] Durman – Obelić 1989; Boroffka 1994b, 289.

[200] O'Shea 1992.

[201] Boroffka 1994b, 289.

[202] Becker – Billamboz – Egger – Gassman – Orcel – Ruoff 1985, az, 42, 47, 53; Chronologie 1986, 73 and next; Boroffka 1994b, 289.

[203] Nestor 1960, 100-113; Popescu 1965a-c; 1966; Berciu 1966, 176 and next; Dumitrescu 1974, 310 and next; Petrescu-Dîmboviţa 1978a, 83-91; Morintz 1978, 15 and next.

[204] Petrovszky – Gumă 1979; Rogozea 1992a-b; 1994a-b; 1995a-b; Petrescu 1986; Kalmar – Tatu 1987; Gumă 1993, 163 and next, pl. I-IV.

[205] Hänsel 1968, 21, Abb. 2.

[206] Berciu 1966, 176-178; Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 209-211, 457-458; Boroneanţ 1976, 26-29; Morintz 978, 22 and next; Tasić 1984c.

[207] Berciu 1961a, 157; 161b; Dumitrescu – Stratan 1967, 80-81; Morintz 1978, 22.

[208] Lazarovici 1977, 90-93; Lazarovici – Săcărin 1979, 76-80; Radu 1972a-b; Soroceanu – Radu 1975; Petrescu 1988; 995.

[209] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 209-211, 457-458; Tasić 1984c.

[210] Lazarovici 1977, 90-93; Lazarovici – Săcărin 1979, 76-80.

[211] Gogâltan 1996, 46. Although he assigned these to Verbicioara culture, N. Tasić was the first to name this type of finds "*of Crvenka-Corneşti type*" (Tasić 1984c, 85).

[212] Dumitrescu – Stratan 1967, 81; Morintz 1978, 22-23.

[213] Petrovszky – Gumă 1979, 58-61, 66-71; Rogozea 1992a, 23; 1994a, 179-181.

[214] Petrescu 1988, 136; 1995, 594-595.

[215] Rogozea 1995a, 84.

[216] Roman 1988b, 42.

[217] Morintz 1978, 26; Tasić 1984c, 87 (However, N. Tasić assigns the finds from Visag to Verbicioara I phase).

[218] Petrescu 1988; 1995.

[219] Unpublished researches Fl. Gogâltan.

[220] Radu 1972a-b; Dumitrescu 1974, fig. 343/3-5, 345 (The "amphorettes" from Corneşti, here presented, were wrongly located at Cruceni !); Soroceanu – Radu 1975; Morintz 1978, 17, fig. 3/1-6; 4/1-6.

BABEŞ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

[221] Boroneanț 1976, 26-29; Lazarovici 1977, 90-93, pl. LXVIII-LXXIV; Lazarovici – Săcărin 1979, 76-81, 87 nr. 11,
fig. 4-5, 8-14; Lazarovici – Maxim – Țeicu – Oprinescu 1993, 300-301, fig. 10/10-13, 15-22; fig. 11-12.

[222] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 514 nr. 139, 515 nr. 141, 144, 516 nr 145-146; Tasić 1984c, Taf. XIX/2-6,8.

[223] Popescu 1956, 43 and next, fig. 7-35.

[224] Boroneanț 1976, 14-26, pl. I-VI.

[225] Lazarovici – Săcărin 1979, 76, 80.

[226] Petrescu – Popescu 1990, pl. VII; Petrescu 1993, 24, pl. XVI.

[227] Berciu 1961a, 132, pl. 3/2; Nica 1980.

[228] Nica 1996, 21-22.

[229] Nica 1996, 21-26.

[230] Nica 1996, 21-26.

[231] Between the dephts 0,80/1 m – 0,40 m respectively. Cf. Popescu 1956, 47-54, 65-73; fig. 9-15, 24-33.

[232] Unpublished researches Fl. Gogâltan.

[233] See *supra*, note 224.

[234] Boroffka 1994b.

[235] See *supra*, note 220.

[236] See *supra*, note 222.

[237]At dephts of less than 0,40 m. Cf. Popescu 1956, 55-57, 73-75; fig. 14, 16; fig. 34-35.

[238] Radu 1972a, fig. 3-6; Dumitrescu 1974, fig. 343/3-5, fig. 345; Morintz 1978, fig. 2/6; fig. 4/1-6.

[239] Soroceanu – Radu 1975, 38.

[240] Popescu 1956, 73, fig. 33/3,5.

[241] Girić 1984, 51; Soroceanu 1991, 124, Taf. 77-78.

[242] Unpublished. Informations R. Petrovszky.

[243] Petrovszky – Gumă 1979, pl. XXXV/3.

[244] Gumă 1977, 72, 79 and next, pl. VIII-XI.

[245] See *supra*, note 224.

[246] Morintz 1978, 27; Hänsel – Roman 1984, 197-198; Roman 1988a, 223; 1988b, 42.

[247] Radu 1972a-b; Dumitrescu 1974, 313-317; Soroceanu – Radu 1975; Lazarovici 1977, 90-93; Morintz 1978, 17 and next; Lazarovici – Săcărin 1979, 76-80; Petrescu 1988; 1995.

[248] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 212-223, 458-459; Garasanin 1983a; Tasić 1984b; Uzelac 1996, 24-27; Bogdanović 1996.

[249] Tasić 1984b; Hänsel 1992; Bogdanović 1996;with the older literature.

[250] Lazarovici 1978, 27, 62, R. 194 – R. 195; Lazarovici – Săcărin 1979, 85, fig. 6/1-3; fig. 15; Morintz 1978, 21, fig. fig. 5-6 (for the location "*Spitz*"). The Vatina type discoveries from the location "*Humka*" (researches P. Roman and then A. Oprinescu) are still unpublished.

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

[251] Gumă 1977, 79 and next, pl. VIII-XI; Lazarovici – Săcărin 1979, 76 and next, 88-89 nr. 16, fig. 7.

[252] Tasić 1984b, Taf. XIII-XIV.

[253] Hänsel 1992, Taf. 18/1-3; 19.

[254] Tasić 1984b, 74.

[255] Hänsel 1992, 71.

[256] Tasić 1984c, 85.

[257] Gumă 1977, 79 and next.

[258] Tasić 1984b, Taf. XVII.

[259] Initially, the Vatina settlement from this location was assigned to Reinecke Bz. B_2 – C period (Gumă 1977, 86), but one can no longer back this opinion. See also: Lazarovici – Săcărin 1979, 78-81.

[260] Hänsel – Roman 1984.

[261] In this sense, see : Tasić 1996; Medović 1996.

[262] See *supra*, note 204.

[263] Petrovszky – Gumă 1979, 58 and next, pl. X-XVIII.

[264] Dumitrescu – Stratan 1967; Morintz 1978, 22-23, fig. 7/4-5.

[265] Petrovszky – Gumă 1979, 56-58, fig. 1, pl. I-VII.

[266] Gumă, M. – Gumă, N. 1977, pl. IX-XIV; Petrovszky – Gumă 1979, 61 and next, pl. XXII-XXXV; Gumă 1993, pl. I-IV.

[267] Unpublished finds. Field research M. Gumă and I. Munteanu.

[268] Unpublished finds. Researches P. Rogozea. Cf. Rogozea 1992a, 23.

[269] Unpublished finds. Researches P. Rogozea. Cf. Rogozea 1992a, 23.

[270] Unpublished finds. Cf. Rogozea 1992a, 23; 1995, 81 şi note 23.

[271] Petrovszky – Rogozea ş.a. 1982, 323; Rogozea 1992a, 23.

[272] Unpublished material.Field research M. Gumă.

[273] Petrescu 1986.

[274] Unpublished material in the Museum from Lugoj. Cf. Rogozea 1995, 82 and note 52.

[275] Stratan – Vulpe 1977, pl. 27.

[276] Rogozea 1994b.

[277] Kalmar – Tatu 1987; Andriţoiu 1992, 48.

[278] Rogozea 1992a; 1994a.

[279] Rogozea 1995a.

[280] Rogozea 1995a, 84.

[281] Petrescu 1986.

[282] See *supra*, note 265.

[283] Petrovszky – Gumă 1979, 57, fig. 1.

[284] Informations R. Petrovszky. See also Rogozea 1992a, 24.

[285] In this sense one can mention especially the lobate bowls, the decoration made of successive stitches forming a channel (*Stichkanaltechnik*) on the body and the bottom of the vessels, the oblique grooves, relative short and narrow, and even some incised motifs.

[286] For a short survey of these, see Gogâltan 1995, 58-59.

[287] Soroceanu 1991, 124 and next.

[288] Girić 1984, 50-51.

[289] Soroceanu 1991, Taf. 85.

[290] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 248, T. XXVI.

[291] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 224 and next, 459-461; Morintz 1978, 27 and next; Lazarovici – Săcărin 1979, 81 and next; Tasić 1996; Medović 1996, with the literature.

[292] Gumă 1993, 151, 157.

[293] Soroceanu 1978, 15.

[294] Soroceanu 1978, 13.

[295] Kacsó 1992, 98.

[296] Rogozea 1995b, 198, pl. IX.

[297] Petrovszky – Gumă 1979, 61 and next, pl. XXII-XXXV; Gumă 1993, pl. I-IV.

[298] Petrovszky – Gumă 1979, pl. XXXV/1-2.

[299] See *supra*, note 297.

[300] Petrovszky – Gumă 1979, pl. XXXIV/3; Gumă 1993, pl. I/1.

[301] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 240-245, 462-464; Gumă 1993, 150-151 (with the literature); Forenbaher 1994.

[302] Gumă 1993, 150-151 (with the literature); see also Medeleț 1995; 1996.

[303] Unpublished researches Fl. Medeleț. Material in The Banat Museum from Timişoara. See also Gumă 1993, pl. X/1.

[304] Moga 1964; 1965; Radu 1971; 1973; Horedt 1967; Vulpe 1970, pl. 22/321, 23/330, 56/321a; Morintz 1978, 14 and next; Gumă 1993, pl. VIII-IX.

[305] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 240 and next; Todorović 1977, 145 and next; etc.

[306] Morintz 1978, 40-45; Gumă 1993, 150 and next.

[307] Horedt 1967, 147 and next; Garasanin 1973, 463; Hänsel 1968, I, 134 and next.

[308] Foltiny 1967; 1968, 348-353.

[309] László 1989, 111 (with the literature).

[310] Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 240-249, 462-464; Tasić 1984d.

[311] Tasić 1984d (especially 36 and next, 44).

[312] Gumă 1993, 168-208; 1995.

[313] Here should certainly be placed the graves of M. 82, M. 85, M. 92, M. 93, M. 96 and M. 97 type (Radu 1973, pl. 2/4-10; 4; 5/1-3; 6; 7/4-5).

[314] Vulpe 1970, pl. 22/321, 23/330, 56/321a; Radu 1973, pl. 2/7, 4/6, 9/7; Morintz 1978, 44-45, fig. 25.

[315] Hänsel 1968, I, 162; II, Beilage 1-3.

[316] Radu 1973, pl. 6/1a-b.

[317] Radu 1973, pl. 4/1-3; 3/7; 4/4-6; 5/1-3; 6; 8/6-7.

[318] Horedt 1967, 147-48; Radu 1973, 506-507; Brukner – Jovanović – Tasić 1974, 462; Todorović 1977, 155; Morintz 1978, 45; Gumă 1993, 151.

BABEŞ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

[319] Gumă 1993, 151.

[320] Benkovsky-Pivovarová 1972; 1981.

[321] Foltiny 1983, 161 and next.

[322] Gogâltan 1993b, 66-67.

[323] Foltiny 1983, 173; Benkovsky-Pivovarová 1992. See also Tasić 1996.

[324] Gogâltan 1993b, 66-67.

[325] Morintz 1978, 37; Lazarovici – Săcărin 1979, 81-82; Hänsel – Roman 1984, 197 and next; Dumitrescu – Vulpe 1988, 69; Gumă 1993, 157; Tasić 1996.

[326] Hänsel – Roman 1984; Roman 1988b, 42; 1996, 32.

[327] Hänsel – Roman 1984; Roman 1996, 32 and note 62.

[328] Researches C. Săcărin. Unpublished material in the Museum from Reşiţa. Cf. Gumă 1993, pl. XI/1.

[329] See *supra*, note 246.

[330] See *supra*, note 324.

[331] Gogâltan 1993b, 66. See also Benkovsky-Pivovarová 1992, 344.

[332] Tasić 1996.

[333] Medović 1996, 172.

[334] Tasić 1996, 153 şi note 24. See also Girić 1996.

[335] Morintz 1978, 28 and next, fig. 11; Garasanin 1973, 336 and next; 1983b, 507, K.14; Gumă 1993, 157.

[336] Lazarovici – Săcărin 1979, 81 and next; Gumă 1993, 157 (with the literature); 1995, 101-102; Săcărin 1983; 1993, 78.

[337] Lazarovici – Săcărin 1979, 83-84, 89; Săcărin 1993.

[338] A settlement of this type was discovered below the fortified Dacian settlement from this point. Field research M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin and O. Popescu (1996). It is possible to be the same Bronze Age settlement formerly mentioned at Socol – "*Kamendin*" (hilly massif ending in the promontory called "*Palanacki Breg*"). See *supra*, note 337. Unpublished material in the Museum from Reşiţa.

[339] The encrusted ceramics of Žuto Brdo – Gârla Mare type was found in the clay used for the rebuilding of some of the terraces on the acropolis of the Dacian fortress from Divici – "*Grad*". It very probably comes from a site of this type, located on the bank of the Danube, under the promontory "*Grad*" (between the fluvial kilometres 1055 – 1056, some 4 km west of Divici). Researches M. Gumă, C. Săcărin and S.A. Luca. Unpublished material in the Museum from Reşiţa.

[340] Gumă 1993, 157; 1995, 101 (with the literature).

[341] Gumă 1993, 158 and next, with the literature.

[342] Roman 1988b, 42-43; 1996, 17, 23, 26-27, 32. For *Ghidici*, see Nica 1987; 1994.

[343] Researches C. Săcărin. Unpublished material in the Museum from Reşiţa. Personal observations M. Gumă.

[344] Chicideanu 1986, 40-47; Gumă 1995, 101 and notes 40-42.

[345] Kacsó 1992.

BABEŞ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

[346] Gumă 1993, 150 and next; 1995, 100-103.

[347] Gumă 1993, 136, with the literature.

[348] Gumă 1993, 136 and next, with the literature

[349] Gumă 1993, 137, with the literature.

[350] Gumă 1993, pl. XVI; 1995, pl. I/B.14-15.

[351] Stratan 1964; Petrescu-Dîmboviţa 1977, 55, 187-188, pl. 35, 36/1-2; Gumă 1993, pl. XIII; 1995, pl. IV/B.16-27.

[352] Gumă 1993, 156; 1995, 101-103.

[353] Gumă 1993, 136 and next, with the literature.

[354] Gumă 1993, 150-180; 1995, 100-110.

[355] See Gumă 1993, 138 and next, with the literature.

[356] Gumă 1993, 168-180; 1995, 43-40.

[357] Ciugudean 1994.

[358] Ciugudean 1994.

[359] Petrescu-Dîmboviţa 1977, 51 and next; Kacsó 1995.

[360] Casualy discovered in 1996. Unpublished, in the Museum from Caransebeş; is presently studied and will be published by M. Gumă and P. Bona.

[361] Rogozea, 1995b.

[362] Rogozea 1994b.

[363] Stratan – Vulpe 1977, 30-31, Taf. 27/4-26; 28/1-17.

[364] Gumă 1993, 164-165.

[365] Andriţoiu 1992, 69 and next.

[366] Gumă – Popescu 1992.

[367] Stratan 1964; Gumă 1993, pl. XIII/5-7; 1995, pl. IV/B.23-25.

[368] Radu 1983, pl. 2/1; 3/5-6; 7/1-3; 9/9-10.

[369] Gumă 1993, pl. XVI; 1995, pl. I/B.13-15.

[370] Horedt 1967, 147-149.

[371] Researches C. Săcărin. Unpublished material in the Museum from Reşiţa. See also Săcărin 1993, 76.

[372] Unpublished material in the Museum from Reşiţa. Researches C. Săcărin.

[373] Gumă 1993, pl. XI/11.

[374] Săcărin 1985; Gumă 1993, 162, pl. XII.

[375] Săcărin 1985, pl. II/1, III/3, VII/4-5; Gumă 1993, pl. XII/1,2-3,5,11.

[376] Gumă 1993, pl. XI/11.

[377] Gumă 1979; 1993, 175, 177-178, pl. XVII; 1995, pl. IX/A.1-11.

[378] Gumă 1995, 107.

[379] Chicideanu 1986, 40-46.

[380] Smirnova 1993, 91-99; László 1994, 159 (with the literature); Leviţki 1994.

[381] Gumă 1995.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBLIOGRAFIE / LITERATURE

Andriţoiu, I., 1992 – *Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, *Bibliotheca Thracologica*, II, Bucureşti, 1992

Alexandrescu, A.D., 1966 – *Die Bronzeschwerter aus Rumänien*, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 117-189

Bader, T., 1978 – *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică*, Bucureşti, 1978

Bader, T., 1991 – *Die Schwerter in Rumänien*, PBF, IV/8, Stuttgart, 1991

Bándi, G., 1984 – *Die Somogyvár Kultur*, în *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 125-132

Becker, B. – Billamboz, A. – Egger, H. – Gassman, P. – Orcel, A. – Ruoff, V., 1985 – *Dendrochronologie in der Uhr – unf Frühgeschichte. Die absolute Datierung der Pfahlbansiedlungen nördlich der Alpen im Jahrringkalender Mitteleuropas*, *Antiqua*, II, Basel, 1985

Benkovski – Pivovarová, Z., 1972 – *Zur Problematik der Litenkeramik in Österreich*, în *PZ*, 47, 1972, p. 198 – 212.

Benkovski – Pivovarová, Z., 1981 – *Zum neuesten Firschungsstand über die Litzenkeramik in Österreich*, în *Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten*, Mitteil. d. Arch. Inst., Beiheft 2, Budapest, 1981, p. 29-38

Benkovski – Pivovarová, Z., 1982 – *Zur frage der Beziehungen der Litzenkeramik und der Belegiš-Kultur*, în *Internationales Symposium über das Spätneolithikum und die Frühbronzezeit*, Novi Sad – Vrdnik, Oktober 1982

Benkovski – Pivovarová, Z., 1992 – *Zum Beginn der Belegiš-Kultur*, în *Balcanica*, XXIII (Hommage ŕ Nikola Tasić), Beograd, 1992, p. 341-346

Berciu, D., 1961a – *Die Verbicioara – Kultur, Vorbericht über eine neue in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur*, în *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 123-161

Berciu, D., 1961b – *Câteva probleme ale culturii Verbicioara*, în *SCIV*, 12, 1961, p. 227-240

Berciu, D., 1966 – *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966

Berciu, D – Roman, P., 1984 – *Mormintele tumulare de la Verbiţa (jud. Dolj)*, în *Thraco-Dacica*, 5, 1984, p. 15-21

Bogdanović, M., 1986 – *Ljuljaci – naselje protovatinske i vatinske kulture*, Kragujevac, 1986.

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Bogdanović, M., 1996 – *Mittelserbien in der Bronzezeit und die Vattina – Kultur*, în *SympVršac*, Belgrade – Vršac, 1996, p. 97-108

Bóna, I., 1965 – *The Peoples of southern origin of the Early Bronze Age in Hungary*, în *Alba Regia*, 4-5, 1963-1964 (1965), p. 17-63

Boroffka, N., 1994a – *Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumänien*, în *Symp.Alba Iulia*, 1994, p. 7-23

Boroffka, N., 1994b – *Die Wietenberg – Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, I-II, Bonn, 1994

Boroneanț, V., 1971 – *Gornea-Vodneac, un nou aspect al epocii bronzului descoperit în Zona Porților de Fier*, în *RevMuz*, 8, 1971, p. 5-12

Boroneanț, V., 1976 – *Descoperiri aparținând culturii Verbicioara din regiunea Porților de Fier*, în *Drobeta*, II, 1976, p. 14-29

Bozu, O., 1982 – *Depozitul de bronzuri de la Fizeș (jud. Caraș-Severin)*, în *StComC*, 4, 1982, p. 137-153

Brukner, B. – Jovanović, B. – Tasić, N., 1974 – *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974

Ciugudean, H., 1986 – *Grupul tumular Bedeleu și câteva considerații privind epoca timpurie a bronzului în vestul Transilvaniei*, în *Apulum*, 23, 1986, p. 67-82

Ciugudean, H., 1991 – *Zur frühen Bronzezeit in Siebenburgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoița, jud. Alba*, în *PZ*, 66, 1991, p. 78-118

Ciugudean, H., 1992 – *Chronological and Cultural Relations between Transylvania and the Balkan area in the IIIrd millenium B.C.*, în *Symp.Thrac*, 9, 1992, p. 94

Ciugudean, H., 1994a – *Câteva considerații privind cronologia unor manifestări culturale aparținând Bronzului timpuriu transilvănean*, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993 (1994), p. 117-119

Ciugudean, H., 1994b – *The Hallstatt A Period in Central Transylvania*, în *Symp.Alba Iulia*, 1994, p. 25-40

Chicideanu, I., 1986 – *Die Frühtrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien*, în *Dacia*, N.S., XXX, 1986, 1-2, p. 7-47

Chronologie, 1986 – *Chronologie. Archäologische Daten der Schweiz – Datation archéologique en Suisse*, Antiqua, 15, Basel, 1986

Dumitrescu, Vl., 1974 – *Arta preistorică în România*, București, 1974

Dumitrescu, Vl. – Stratan, I., 1967 – *Necropola de incinerație din epoca bronzului de la Visag (r. Lugoj, reg. Banat)*, în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 71-81

Dumitrescu, Vl. – Vulpe, A., 1988 – *Dacia înainte de Dromihete*, București, 1988

Durman, A. – Obelić, B, 1989 – *Radiocarbon dating of the Vucedol culture complex*. 13th International Radiocarbon Conference, June 20-25, 1988, Dubrovnik, Yugoslavia, în *Radiocarbon*, 31.3, 1989, p. 1003-1009

Ecsedy, I., 1975 – *Die Grubengrabkurgane und Elemente von Steppenursprung in der ungarischen Frühbronzezeit*, în *ActaArchHung*, 27, 1975, p. 277-284

BCU LIBRARY

Ecsedy, I., 1979 – *Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien*, în *JPMÉ*, 23, 1978 (1979), p. 97-136

Emödi, I., 1985 – *Asupra începutului epocii bronzului în Bihor*, în *Thraco-Dacica*, 6, 1985, p. 123-144

Foltiny, St., 1967 – *Neue Angaben zur Kenntnis der Urnenfelder zeitliche Keramik in südlichen Teile des Karpatenbeckens*, în *Apulum*, 6, 1967, p. 49-71

Foltiny, St., 1968 – *Zum Problem der sogenannten "Pseudo-Protovillanovaurnen"*, în *Origini*, 2, 1968, p. 333-356

Foltiny, St., 1983 – *Zwei inkrustierte Gefässe im RGZM und die Problematik des mittelbronzezeitlichen Typus Széremle*, în *JRGZM*, 30, 1983, p. 161-173

Foltiny, St., 1985 – *Bemerkungen zur Frage der mittleren Bronzezeit in Ungarn und in Zentralen Europa*, în *Studien*, 3, 1985, p. 236-265

Foltiny, St., 1987 – *Ein Beitrag zur Frage der transdanubischen inkrustierten Keramik in Nordost-Jugoslawien*, în *PZ*, 61, 1, 1987, p. 78-86

Forenbaher, S., 1994 -*The "Belegiš II" group in eastern Slavonia*, în *SympAlba Iulia*, 1994, p. 49-62

Garašanin, M., 1973 – *Praistorija na tlu SR Srbije*, II, Beograd, 1973

Garašanin, M., 1983a – *Vatinska grupa*, în *PJZ*, IV, 1983, p. 504-519

Garašanin, M., 1983b – *Dubovacko-Zutobrdska grupa*, în *PJZ*, IV, 1983, p. 520-535

Garašanin, M., 1994 – *Pastoralisme semi-nomade et nomade dans la Péninsule balkanique ŕ l'énéolithique et au debut de l'Age du bronze*, în *Balcanica*, XXV-1, Belgrade, 1994, p. 7-8

Girić, M., 1971 – *Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba*, Diss. Et Monogr. 11, Beograd, 1971

Girić, M., 1982 – *Uber die Erforschung der Grabhügel in der Wojwodina*, în *Atti del X Simposio Internationale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'Etŕ del Bronzo, in Europa*, Verona, 1982, p. 99-105

Girić, M., 1984 – *Die Maros (Moriš, Mureş)-Kultur*, în *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbecken und Nordbalkans (Hrsg. N. Tasic)*, Beograd, 1984, p. 33 – 58

Girić, M., 1987 – *Naselja Moriske kulture*, în *RVM*, 30, 1986-1987, p. 71-83

Gogâltan, F., 1993a – *Foeni, eine frühbronzezeitliche Siedlung aus dem Südwesten Rumäniens. Vorläufiger Bericht*, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1993, p. 51-64

Gogâltan, F., 1993b -*Materiale arheologice aparţinând culturii Cruceni-Belegiš*, în *Tibiscum*, 1993, p. 63-73

Gogâltan, F., 1995 – *Die Frühe Bronzezeit im Südwesten Rumäniens. Stand der Forschung*, în *Thraco-Dacica*,

Gogâltan, F., 1996 – *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în. *Symp Vršac*, Belgrade – Vršac, 1996, p. 43-67

BCU CENTRALA UNIVERSITARĂ LIBRARY

Grcki-Stanimirov, S., 1996 – *Pancevo – "Donja varoš – Horizont der ersten Siedlungen der frühen Bronzezeit im südlichen Banat*, în *Symp.Vršac*, Belgrade – Vršac, p. 69-80

Gumă, M., 1977 – *Cercetări arheologice pe "Stenca" Liubcovei (judeţul Caraş-Severin)*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 69-104

Gumă, M., 1993 – *Civilizatia primei epoci a fierului în sud-vestul României*, *Bibliotheca Thracologica*, IV, Bucureşti, 1993

Gumă, M., 1995 – *The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review*, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1995, 1-2, p. 99-137

Gumă, M. – Gumă, N., 1977 – *Săpături de salvare la Valea Timişului (judeţul Caraş-Severin)*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 45-67

Gumă, M. – Popescu, O., 1992 – *Un nou depozit de bronzuri descoperit în zona Caransebeşului*, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1992, p. 53-58

Gumă, M. – Săcărin, C., 1981 – *Descoperiri Coţofeni inedite de la Bocşa Montană – "Colţan" (judeţul Caraş-Severin"*, în *Banatica*, VI, 1981, 59-85

Hampel, J., 1886a – *Catalogue du I-ćre exposition préhistorique des Musées de province*, Budapest, 1886

Hampel, J., 1886b – *Trouvailles de l'âge du bronze en Hongrie*, Budapest, 1886

Hampel, J., 1892 – *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, II, 1892

Hampel, J., 1896 – *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, III, 1896

Harding, A.F., 1980 – *Radiocarbon calibration and the chronology of the European Bronze Age*, în *Arch.Rozhledy*, 32, 1980, p. 178-186

Hänsel, B., 1968 – *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, I – II, Bonn, 1968

Hänsel, B., 1982 – *Die bronzezeitliche Besiedlung und ihre Funde (Feudvar)*, în *72 BerRGK*, 1991, (Mainz, 1992), p. 71-83

Hänsel, B. – Medović, P. et al., 1992 – *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986 – 1990. Bronzezeit – Vorromische Eisenzeit*, în *72 BerRGK*, 1991 (Mainz am Rhein, 1992), p. 45 – 204 şi il.

Hänsel, B. – Roman, P., 1984 – *Siedlungsfunde der bronzezeitlichen Gîrla Mare – Gruppe bei Ostrovul Corbului östlich des Eisernen Tores*, în *PZ*, 59, 1984, 2, p. 188-229

Horedt, H., 1967 – *Problemele ceramicii din perioada Bronzului evoluat în Transilvania*, în *St Com S*, 13, 1967, p. 137-156

Iaroslavschi, E. – Lazarovici, G., 1979 – *Vestigii arheologice în bazinul Caraşului*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 447 – 464

Jovanović, B, 1985 – *Tumuli stepske kulture grobova – jama u Podunavlju*, în *Starinar*, N.S., 26, 1975, p. 12 şi urm.

Kacsó, C., 1972 – *Contribuţii la problema începuturilor epocii bronzului în nord-vestul României*, în *SCIVA*, 23, 1, 1972, p. 31-44

Kacsó, C., 1992 – *Descoperirile din epoca bronzului de la Felnac, Contribuţii la cunoaşterea culturii tumulare în Banat*, în *Symp.Thrac.*, 9, Bucureşti, 1992, p. 97-98

Kacsó, C., 1995 – *Der Hortfunde von Arpăşel, Kr. Bihor*, în *Bronzefunde au Rumänien* (Bearbeitet von T. Soroceanu), Berlin, 1995, p. 81-130

Kákucs, L., 1977 – *Unele informaţii de arhive privind cercetările arheologice în Banat între 1872 – 1918*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 471 şi urm.

Kalicz, N., 1984a – *Die Makó – Kultur*, în *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 93-108

Kalicz, N., 1984b – *Die Nyirség – Kultur*, în *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 109 – 124

Kalmar, Z. – Tatu, H., 1987 – *Contribuţiii la cunoaşterea unui grup cultural din epoca bronzului în Banat, răspândit şi în sud-vestul Transilvaniei (I)*, în *Sargetia*, XX, Deva, 1986-1987, p. 35-44

Krause, R. – Becker, B. – Kromer, B., 1989 – *Zur absolute Chronologie der Frühen Bronzezeit*, în *Germania*, 67, 1989, p. 421-442

László, A., 1989 – *Les groupes régionaux anciens du Hallstatt ŕ l'est des Carpathes. La Moldavie aux XIIe – VIIe siécles av.n.e.*, în *La civilisation de Hallstatt, bilan d'une recontre (Ličge, 1987), Recherces Archéologiques de l'Université de Ličge*, 36, 1989, p. 111-129

László, A., 1994 – *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi*, *Bibliotheca Thracologica*, VI, Bucureşti, 1994

Lazarovici, G., 1977 – *Gornea. Preistorie*, Caiete Banatica – arheologie, 5, Reşita, 1977

Lazarovici, G., 1978 – *Civilizatiile preistorice de la Porţile de Fier*, în *Comori arheologice în regiunea Porţile de Fier* (Tresors archéologiques dans la region de Porţile de Fier), 1978

Lazarovici, G. – Maxim, Z. – Ţeicu, D. – Oprinescu, A., 1993 – *şantierul arheologic Gornea, 1989*, în *Banatica*, 12 -1, 1993, p. 300 şi urm.

Lazarovici, G. – Săcărin, C., 1979 – *Epoca bronzului în "Clisura Dunării"*, în *Banatica*, V, 1979, p. 71-105

Lazarovici, G. – Sfetcu, O., 1990 – *Descoperirile arheologice de la Silagiu – Buziaş*, în *Banatica*, 10, 1990, p. 45-57

Leviţki, O., 1994 – *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi*, *Bibliotheca Thracologica*, VII, Bucureşti, 1994

Medeleţ, F., 1995 – *Câmpurile de urne funerare din Banat. Unele probleme ale ritului şi ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului (Les champs des urnes funéraires)*, în *ActaMN*, 32 -I, 1995, p. 289-302

Medeleț, F., 1996 – *Die Urnengräberfelder im Banat*, în *Symp.Vršac*, Beograd – Vršac, 1996, p. 231-245

Medeleț, F. – Bugilan, I., 1974 – *Câteva puncte arheologice în județul Timiș*, în *Tibiscus*, Ist. – Arh., III, 1974, p. 81-92

Medeleț, F. – Bugilan, I., 1987 – *Contribuții la problema și repertoriul movilelor de pământ din Banat*, în *Banatica*, IX, 1987, p. 87-198

Medovic, P., 1996 – *Die inkrustierte Keramik der Mittlerebronzezeit in der Vojvodina*, în *Symp.Vršac*, Beograd – Vršac, 1996, p. 163-183

Medovic, P. – Hänsel, B., 1989 – *Feudvar kod Mošorina – naselje gvozdenog i bronzanog doba*, în *RVM*, 31, 1988-1989, Novi Sad, 1989, p. 21-36

Milleker, B., 1883 – *Ujabb délmagyarorszagi östelepek. I Verseczi "nagyréti" leletek. II A Varadiai östelep. III östelep Podporanjom*, *TRÉ*, 1883

Milleker, B., 1891 – *Del-Magyarország öskori régiségleletei*, *TRÉT*, VII, 1891

Milleker, B., 1897 – *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás elötti idökböl*, I, Temesvár, 1897

Milleker, B., 1898 – *Délmagyarország régiségleletei*, II, Temesvár, 1898

Milleker, B., 1904 – *A tolvadiai es dubováczi urnatemetö*, *TRÉ*, 1904

Milleker, B., 1906 – *Délmagyarország régiségleletei*, III, Temesvár, 1906

Milleker, B., 1908 – *Délmagyarország régiségleletei*, III-1, Temesvár, 1908

Milleker, F., 1937 – *Vorgeschichte des Banats*, I, în *Starinar*, C, XII, Beograd, 1937, p. 3 și urm.

Moga, M., 1943 – *Depozitul de bronz de la Berzasca*, în *AISC*, IV, 1941-1942 (1943), p. 262 și urm.

Moga, M., 1962 – *Observations sur un champ d'urnes funéraires de l'Âge du Bronze*, în *Atti del VI Congresso Internazionale delle scienze preistoriche e protoistoriche*, Roma, 2, 1962, p. 450

Moga, M., 1964 – *Muăeul Regional al Banatului*, în *RevMuz*, 3, 1964, p. 294-296

Morintz, S., 1978 – *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, Biblioteca de Arheologie, XXXIV, București, 1978

Moroz, M. – Pop, M., 1983 – *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților din județul Timiș, din paleolitic și până în Evul Mediu*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 469-490

Mózsolics, A., 1973 – *Bronze – und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Fóro und Opályi*, Budapest, 1973

Németi, I., 1979 – *Morminte de la începutul epocii bronzului descoperite la Pișcolt (jud. Satu Mare)*, în *SCIVA*, 30, 1979, 4, p. 527-536

Nestor, I., 1933 – *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *22 BerRGK*, 1932 (1933)

Nica, M., 1980 – *Contributions ŕ la connaissance de la civilisation de Verbicioara en Olténie*, în *Actes du IIe Congres International de Thracologie* (Bucarest, 4-10 Septembrie 1976), I, București, 1980, p. 89-93

Nica, M., 1987 – *Locuinţe de tip Gârla Mare şi hallstattian descoperite în aşezarea de la Ghidici (jud. Dolj)*, în *Thraco-Dacica*, 8, 1987, p. 16-38

Nica, M., 1996 – *Date noi cu privire la geneza şi evoluţia culturii Verbicioara*, în *Drobeta*, VII, Drobeta-Turnu Severin, 1996, p. 18-34

Oprinescu, A., 1990 – *Depozitul de bronzuri de la Pojejena (jud. Caraş-Severin)*, în *Banatica*, 10, 1990, p. 83-87

Ordentlich, I., 1963 – *Poselenija v Otomani v svete poslednih raskopok*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 115-138

Ordentlich, I., 1970a – *Die innere Periodeneinteilung der Otomanikultur in Rumänien*, în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhist. et Protohist.*, Prague, 21-27 auot 1966, vol.1 (Prague, 1970), p. 619-622, fig. 21

Ordentlich, I., 1970b – *Der chronologische Gliederung der Otomanikultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale*, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 83-97

Ordentlich, I., 1972 – *Contribuţia săpăturilor arheologice de pe "Dealul Vida" (comuna Sălacea, judeţul Bihor) la cunoaşterea culturii Otomani* (I), în *Satu Mare*, 2, 1972, p. 63-84, Taf. 11-18

O'Shea, J., 1992 – *A radiocarbon-based chronology for the Maroš group of southeast Hungary*, Antiquity, 66, nr. 250, 1992, p. 97-102

Pădureanu, E.D., 1973 – *Noi descoperiri neolitice şi din epoca bronzului în judeţul Arad*, în *Banatica*, II, 1973, p. 399 şi urm.

Pădureanu, E.D., 1985 – *Contribuţii la repertoriul arheologic de pe Valea Mureşului Inferior şi a Crişului Alb*, în *Crisia*, 15, 1985, p. 27-51

Pârvan, V., 1926 – *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926

Petre-Govora, Gh. I., 1988 – *Descoperiri arheologice din Oltenia privind epoca timpurie a bronzului*, în *Thraco-Dacica*, IX, 1-2, 1988, p. 137-148

Petrescu-Dîmbovita, M., 1977 – *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977

Petrescu-Dîmbovita, 1978a – *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iaşi, 1978

Petrescu-Dîmbovita, 1978b – *Die Sicheln in Rumänien; mit Corpus der jung – und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, PBF, XVIII/1, 1978

Petrescu, S.M., 1986 – *Descoperirile din epoca bronzului de la Ictar-Budinţi (com. Topolovăţu Mare, jud. Timiş)*, în *Tibiscum*, VI, 1986, p. 211-218

Petrescu, S.M., 1988 – *Ceramica din aşezarea din epoca bronzului de la Ciuta (com. Obreja, jud. Caraş-Severin)*, în *Tibiscum*, VII, 1988, p. 135 şi urm.

Petrescu, S.M., 1995 – *Aşezarea din epoca bronzului de la Ciuta (com. Obreja, jud. Caraş – Severin)*, în *ActaMN*, 32 -1, 1995, p. 589-617

Petrescu, S.M. – Popescu, O., 1990 – *Cercetări de arheologie speologică în Valea Cernei* (I), în *Banatica*, 10, 1990, p. 59-80

BCU CENTRU UNIVERSITAR LIBRARY

Petrescu, S.M. – Popescu, O., 1993 – *Cercetări de arheologie speologică în Valea Cernei* (II), în *Tibiscum*, VIII, 1993, p. 5-26

Petrovszky, R., 1973 – *Contribuţii la repertoriul arheologic al localităţilor judeţului Caraş – Severin, din paleolitic pînă în secolul al V-lea î.e.n.* (I), în *Banatica*, II, 1973, p. 385-394

Petrovszky, R., 1975 – *Contribuţii la repertoriul arheologic al localităţilor judeţului Caraş – Severin, din paleolitic pînă în secolul al V-lea î.e.n.* (II), în *Banatica*, III, 1975, p. 365-378

Petrovszky, R., 1977 – *Contribuţii la repertoriul arheologic al localităţilor judeţului Caraş – Severin, din paleolitic pînă în secolul al V-lea î.e.n.* (III), în *Banatica*, IV, 1977, p. 437-461

Petrovszky, R. – Gumă, M., 1979 – *Un nou grup cultural al epocii bronzului în sud-vestul României – descoperirile de tip Balta Sărată*, în *StComC*, III, 1979, p. 53-110

Petrovszky, R. – Munteanu, I., ş.a., 1979 – *Noi descoperiri arheologice în judeţul Caraş-Severin* (I), în *StComC*, III, 1979

Petrovszky, R. – Rogozea, P., ş.a., 1982 – *Noi descoperiri arheologice în judeţul Caraş-Severin*, StComC, IV, 1982, p. 323-329

Popescu, D., 1944 – *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, Bucureşti, 1944

Popescu, D., 1956a – *Cercetări arheologice în Transilvania. Sondajele de la Socodor – 1948*, în *MCA*, II, 1956, p. 43-88

Popescu, D., 1956b – *Cercetări arheologice în Transilvania (IV). Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în *MCA*, II, 1956, p. 196-250

Popescu, D., 1965a – *Asupra începuturilor epocii bronzului în România (partea I)*, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 196-148

Popescu, D., 1965b – *Asupra începuturilor epocii bronzului în România (partea a II-a)*, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 323-340

Popescu, D., 1965c – *Asupra începuturilor epocii bronzului în România (partea a III-a)*, în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 775-790

Popescu, D., 1966 – *Asupra începuturilor epocii bronzului în România (partea a IV-a)*, în *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 157-170

Popescu, D., 1975 – *Tezaurele de aur de la Sacoşu Mare şi Căuaş*, în *Tibiscus*, Ist.-Arh., IV, 1975, p. 41-74

Popović, P. – Vukmanović, M. – Radojcić, N., 1986 – *Fouilles de sondage sur la localité Vajuga – Pesak*, în *Đerdapske sveske* (Cahiers des Portes de Fer), III, Beograd, 1986, p. 168-183

Praistorijske ostave, 1975 – *Praistorijske ostave u Srbiji I Vojvodini*, I, Fontes Archaeologiae Serbie I/1, Beograd, 1975

Praistorijske ostave, 1994 – *Praistorijske ostave u Srbiji I Vojvodini*, II, Fontes Archaeologiae Serbie I/2, Beograd, 1994

Radu, O., 1970 – *Asupra unui mormânt de incinerare de la Cruceni*, în *Tibiscus*, I, 1970, p. 19-32

Radu, O., 1972a – *Contribuţii la cunoasterea culturii Vatina. Săpăturile de la Corneşti, jud. Timiş*, în *SCIV*, 23, 1972, 2, p. 271-283

Radu, O., 1972b – *Cultura "Vatina" în aşezarea de epoca bronzului de la Corneşti, jud. Timiş*, în *Tibiscus*, II, 1972, p. 35-38

Radu, O., 1973 – *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiş)*, în *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 503-520

Reizner, J., 1904 – *Ó-Béba*, în *AÉ*, XXIV, 1904, p. 82 şi urm.

Rogozea, P., 1987 – *Cercetări arheologice în endocarstul din sud-vestul României*, în *Banatica*, IX, 1987, p. 347-362

Rogozea, P., 1992a – *Grupul cultural Balta Sărată în contextul epocii bronzului din judeţul Caraş-Severin*, în *Symp.Thrac.*, 9, 1992, p. 23-25

Rogozea, P., 1992b – *Elemente inedite din plastica grupului Balta Sărată*, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1992, 1-2, p. 49-51

Rogozea, P., 1994a – *Cronologia grupului cultural Balta Sărată*, în *An.Ban.* (s.n.), III, 1994, p. 179-183

Rogozea, P., 1994b – *New archaeological finds in the cave from Românești, Timiş county*, în *Symp.Alba Iulia*, 1994, p. 155-166

Rogozea, P., 1995a – *Balta Sărată cultural group ceramics. Ceramic artifacts decoration and shapes typology*, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1995, 1-2, p. 81-86

Rogozea, P., 1995b – *Cercetările arheologice din anul 1994 de la Sacu, jud. Caraş-Severin*, în *Cercetări arheologice*, I, Bucureşti, 1995, p. 189-198

Roman, P., 1974 – *Das Problem der "schnurverzierten" Keramik in Südosteuropas*, în *Jschr.mitteldt.Vorgesch.*, 58, 1974, p. 157-174

Roman, P., 1976a – *Cultura Coţofeni*, Bucureşti, 1976

Roman, P., 1976b – *Kontakte der Coţofeni-Kultur mit den Baden – Kostolac – und Vucedol – Kulturen im western Rumäniens*, în *Istrazivanja*, 5, Novi Sad, 1976, p. 143-148

Roman, P., 1977 – *Notiunea de "cultura Kostolac"*, în *SCIVA*, 28, 1977, 3, p. 419-429

Roman, P., 1980 – *Substratul cultural al Bronzului tracic*, în *Acta Hargitensia*, Miercurea Ciuc, 1980, p. 13-21

Roman, P., 1981 – *Zur Rumänischen Frühbronzezeit*, Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten, Internationales Symposium 1977, în *Mitt.Arch.Inst.*, Beih. 2, Budapest, 1981, p. 157-169, 307-313 (Taf. 1-7)

Roman, P., 1982 – *Constituirea noilor grupe etno-culturale de la începutul epocii bronzului*, în *Carpica*, XIV, Bacău, 1982, p. 39-49

Roman, P., 1985 – *Cercetări la Govora Sat – "Runcuri" în 1977*, în *SCIV*, 36, 1985, p. 279 şi urm.

BCU CLUJ UNIVERSITY LIBRARY

Roman, P., 1986 – *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, în *SCIVA*, 37, 1986, 1, p. 29-55

Roman, P., 1987 – *Despre istoricul cercetărilor şi stratigrafia unor asezări din Ostrovul Corbului*, în *SCIVA*, 38, 1987, 4, p. 335-365

Roman, P., 1988a – *Ostrovul Corbului (Rumänien) und Malé Kosihy (Tschehoslowakei)*, în *Slov.Arch.*, XXXVI -1, 1988, p. 217-224

Roman, P., 1988b – *Asezările epocii bronzului de la Ostrovul Corbului (judeţul Mehedinţi)*, în *Symp.Thrac.*, 6, Piatra Neamt, 1988, p. 40-43

Roman, P., 1996 – *Ostrovul Corbului. Istoricul cercetării. Săpăturile arheologice şi stratigrafia*, în *Ostrovul Corbului*, I/1a, Bucureşti, 1996

Roman, P. – Németi, I., 1978 – *Cultura Baden în România*, Bucureşti, 1978

Roman, P. – Németi, I., 1986 – *Descoperiri din perioada timpurie (pre-Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României*, în *SCIVA*, 37, 1986, 3, p. 198-232

Roska, M., 1911 – *Ásatás a perjámosi Sanc-halmon*, în *Földrajzi Közlemények*, XXXIX, 1911

Roska, M., 1913 – *Ásatás a perjámosi Sanc-halmon*, în *Múzeumi és könivtári Érteşitö*, VII, 1913

Roska, M., 1923a – *Săpăturile arheologice de la Periamos – Banat*, în *Gemina*, 1, 1923

Roska, M., 1923b – *Despre importanţa cercetărilor preistorice în Banat*, în *Arhivele Olteniei*, 2, 1923, p. 466-469

Roska, M., 1942 – *Erdélyi régészeti repertoriuma. I Öskor*, Kolosvár, 1942

Roska, M., 1956 – *A fajszi tipusú rezbaltak*, în *Folia Archaeologica*, VIII, 1956, p. 43-46

Rotea, M., 1993 – *Contribuţii privind Bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei*, în *Thraco – Dacica*, XIV, 1-2, 1993, p. 65-86

Rusu, M., 1963 – *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsylvanien von Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 177-210

Rusu, M., 1972 – *Consideraţii asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D şi Hallstatt A*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 29-57

Săcărin, C., 1977 – *Trei celturi de la Pescari (judeţul Caraş-Severin)*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 111-116

Săcărin, C., 1979 – *Depozitul de bronzuri de la Cozla (jud. Caraş-Severin)*, în *Banatica*, V, 1979, p. 107-114

Săcărin, C., 1981 – *Depozitul de bronzuri de la Ticvaniul Mare (judeţul Caraş-Severin)*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 97-106

Săcărin, C., 1983 – *O nouă descoperire din epoca bronzului în Clisura Dunării*, în *Banatica*, VII, 1983, p. 59-64

Săcărin, C., 1985 – *Depozitul de bronzuri de la Liubcova – "Ţiglărie"*, în *Banatica*, VIII, 1985, p. 91-105

Săcărin, C., 1993 – *Descoperiri Gârla Mare în zona Porţilor de Fier*, în *Banatica*, 12 -1, 1993, p. 75-83

Schreiber-Kalicz, R., 1984 – *Komplex der Nagyrév-Kultur*, în *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 133-190

Schuster, Chr., 1995 – *Zu den Fußschalen der Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit und der Frühbronzezeit aus Rumänien*, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1995, 1-2, p. 45-53

Schuster, Chr., 1996 – *Consideraţii privind aşezările culturii Glina*, în *Drobeta*, VII, 1996, p. 12-17

Simu, Tr., 1943 – *Indicatorul obiectelor mai importante păstrate în muzeul judeţean Severin*, Lugoj, 1943

Soroceanu, T., 1975 – *Die Bedeutung des Gräberfelders von Mokrin für die relative Chronologie der frühen Bronzezeit in Banat*, în *PZ*, 50, 1975

Soroceanu, T., 1977a – *Însemnătatea stratigrafiei de la Pecica pentru epoca bronzului carpato – danubian*, în *StComC*, II, 1977, p. 241-250

Soroceanu, T., 1977b – *Beiträge zur Bronzezeit am Unterlauf des Mureş*, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 55-110

Soroceanu, T., 1977c – *Consideraţii preliminare asupra ceramicii de tip Mureş*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 105-110

Soroceanu, T., 1978 – *Cultura Mureş* (rezumatul tezei de doctorat), Cluj-Napoca, 1978

Soroceanu, T., 1984 – *Die Periodisierung der Mureş-Kultur*, în *Acta Arch. Carpatica*, 23, 1984, p. 43-78

Soroceanu, T., 1991 – *Studien zur Mureş-Kultur*, Internationale Archäologie 7, Erlbach, 1991

Soroceanu, T. – Radu, O., 1975 – *Santierul arheologic Cornești (jud. Timiș). Săpăturile din 1973 și 1974*, în *Tibiscus*, IV, p. 33-40

Stratan, I., 1964 – *O nouă descoperire hallstattiană din Banat*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 523-528

Stratan, I., 1974 – *Un mormînt cu ocru de la Bodo (com. Balint, jud. Timiș)*, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 71-74

Stratan, I. – Vulpe, A., 1977 – *Der Hügel von Susani*, în *PZ*, 52, 1977, 1, p. 28-60

Szentkláray, J., 1900 – *Krassó – vármegye története*, Temesvar, 1900

Tasić, N., 1984a – *Die Vinkovci-Kultur*, în *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 15-32

Tasić, N., 1984b – *Die Vatin-Kultur*, în *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 59-82

Tasić, N., 1984c – *Die Verbicioara-Kultur*, în *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, p. 83-92

Tasić, N., 1988 – *Bronze – und ältere Eisenzeit aus Gomolava*, în *Gomolava Symposium*, Novi Sad, 1988, p. 47-58

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Tasić, N., 1995 – *Eneolithic cultures of central and West Balkans*, Belgrade, 1995

Tasić, N., 1996 – *Das Problem der Funde von Szeremle im Banat und ihre Chronologie*, în *Symp.Vršac*, Beograd – Vršac, 1996, p. 147-162

Uzelac, J., 1996 – *Bronze Age of the South Yugoslavian Banat – History and present state of Research*, în *Symp.Vršac*, Beograd – Vršac, 1996, p. 23-42

Uzum, I. – Lazarovici, G. – Dragomir, I., 1973 – *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea şi Sichevita*, în *Banatica*, II, 1973, p. 403 – 416

Vasić, R., 1994 – *Die Sicheln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien)*, PBF, XVIII/5, Stuttgart, 1994

Vulpe, A., 1970 – *Äxte und Beile in Rumänien*, I, PBF, IX/2, München, 1970

Vulpe, A., 1990 – *Die Kurzschwerte, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF, VI/9, München, 1990

Waterbolk, H.T., 1988 – C_{14} – *Datierung von Gomolava*, în *Gomolava Symposium*, Novi Sad, 1988, p. 117-122.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ABREVIERI

a.Chr. – înainte de Christos

Acta Arch. Carpatica – Acta Archaeologica Carphatica, Kraków

Acta Arch. Hung. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

Acta MN – Acta Musei Napocensis

Arch. Rozhledy – Archeologické Rozhledy, Praha

AÉ – Arheologiai Értesitö, Budapest

AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca

An. Ban. (s.n.) – Analele Banatului (serie nouă), Timişoara

BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen archäologischen Instituts, Frankfurt am Main – Berlin

Cercetări arheologice – Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, Bucureşti, 1995

Gomolava Symposium – Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Internationales Symposium Ruma 1986, Novi Sad, 1988

JPMÉ – A János Pannonius Múzeum Evkönyveböl, Pecs

JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz

MCA – Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti

Mitt. Arch. Instit. – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Wissenschaften, Budapest

PBF – Prähistorische Bronzefunde, München

PJZ – Praistorija Jugoslovenskom Zemalja, Sarajevo

PZ – Prähistorische Zeitschrift, Berlin

RevMuz – Revista Muzeelor, Bucureşti

RVM – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad

SCIV(A) – Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Symp. Alba Iulia – The Early Hallstatt period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe, Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia (10-12 June, 1993), Alba Iulia, 1994

Symp.Thrac. – Symposia Thracologica

Symp. Vršac – The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring regions in the 2nd Millenium B.C. (Symposium, Vršac, October 11-14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996

StComC (Tibiscum) – Studii şi Comunicări. Etnografie – Istorie, Caransebeş (Tibiscum)

StComS – Studii şi comunicări, Muzeul Bruckenthal, Sibiu

TRÉ – Történeti es Régésszeti Értesitö a délmagyarországi és rég. Múzeum Társulat, Temesvár – Timişoara)

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ILUSTRAȚII / PLATES

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

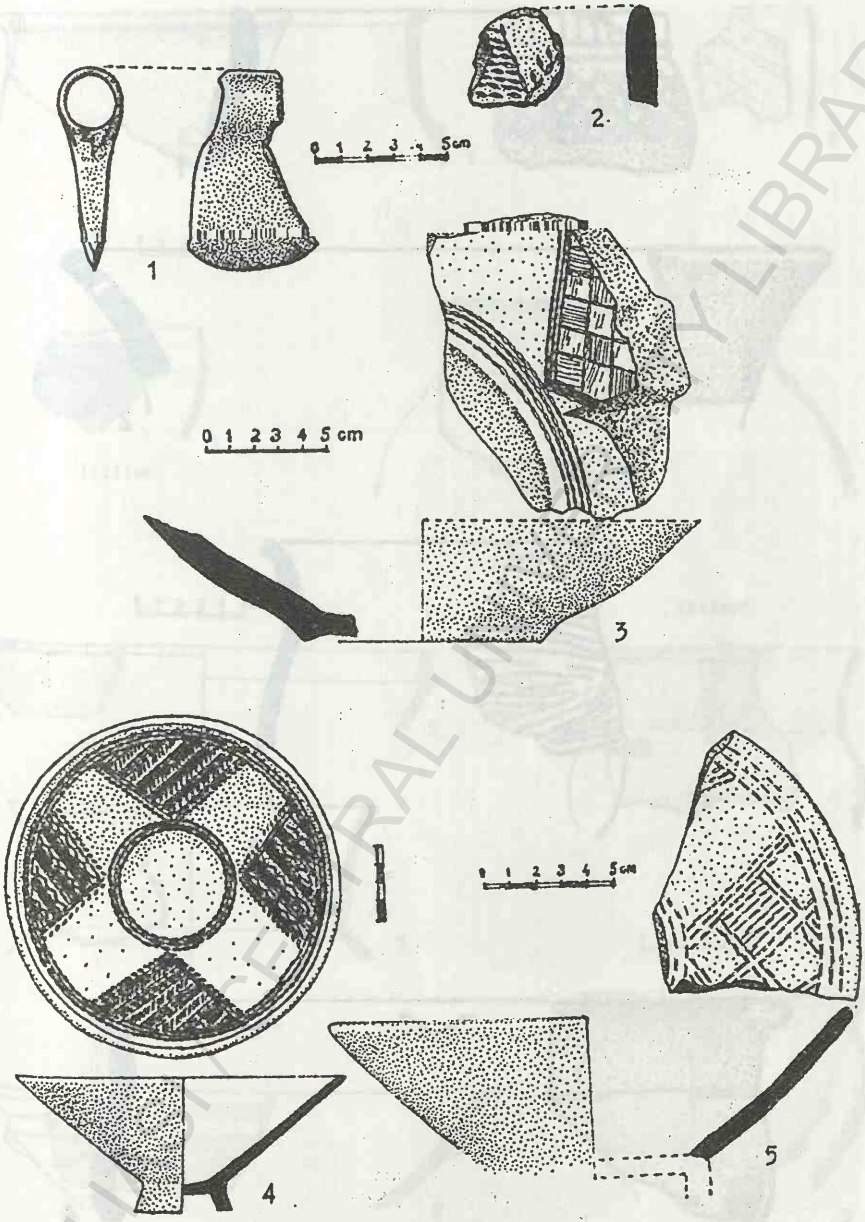

Planşa I / Plate I.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. 1. - Topor de tip Fajus de la Lipova / Fajus type axe from Lipova. Descoperiri de tip Makó din Banatul românesc / Makó type finds from Romanian Banat; 2. - Foeni- "*Cimitirul ortodox*"; 3. - Periam; 4. - Parţa. Scări diferite / Different scales. Bronz/ Bronze (1); ceramică / ceramics (2 - 5). După / According to Fl. Gogâltan (1-3, 5), Chr. Schuster (4).

BABEŞ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

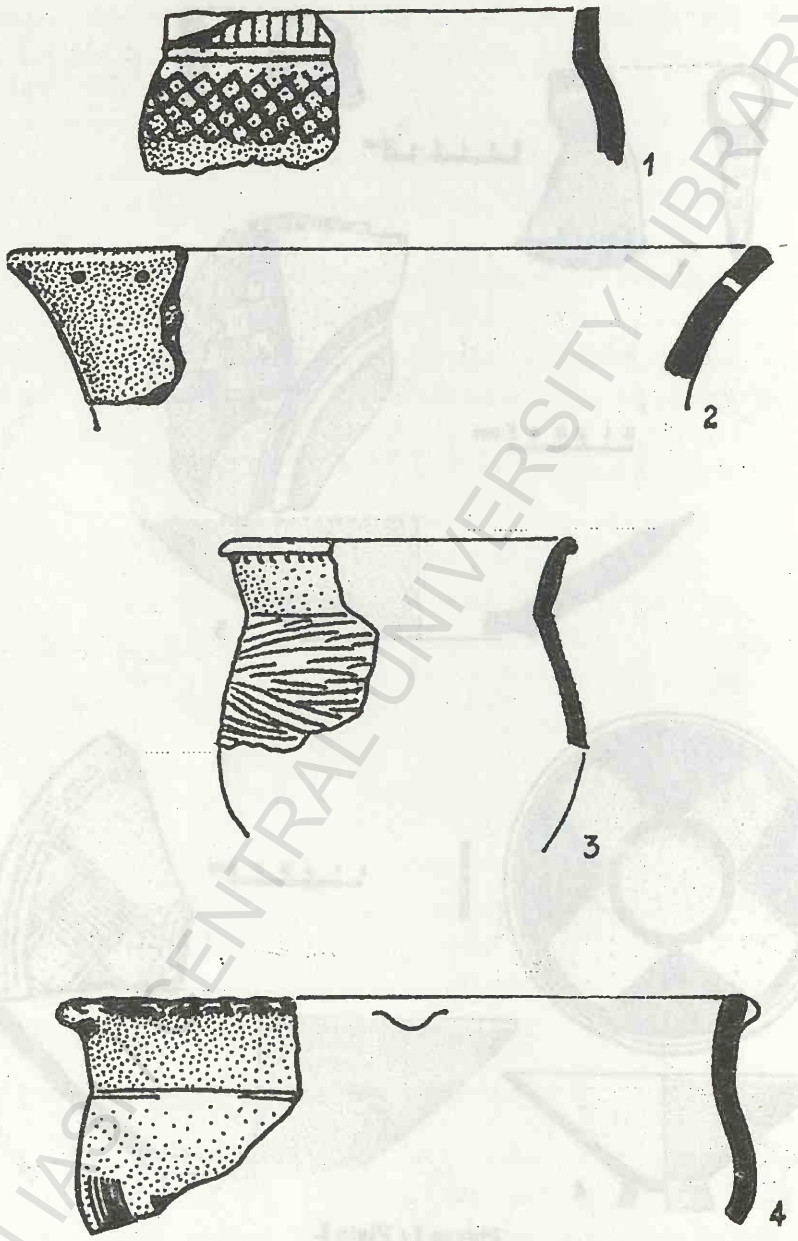

Planşa II / Plate II.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Silagiu- "*Pârpora*" (1-4) / Ceramics from Silagiu- "*Pârpora*" (1-4). Scări diferite / Different scales. După / According to Gh. Lazarovici şi / and O. Sfetcu.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITY LIBRARY

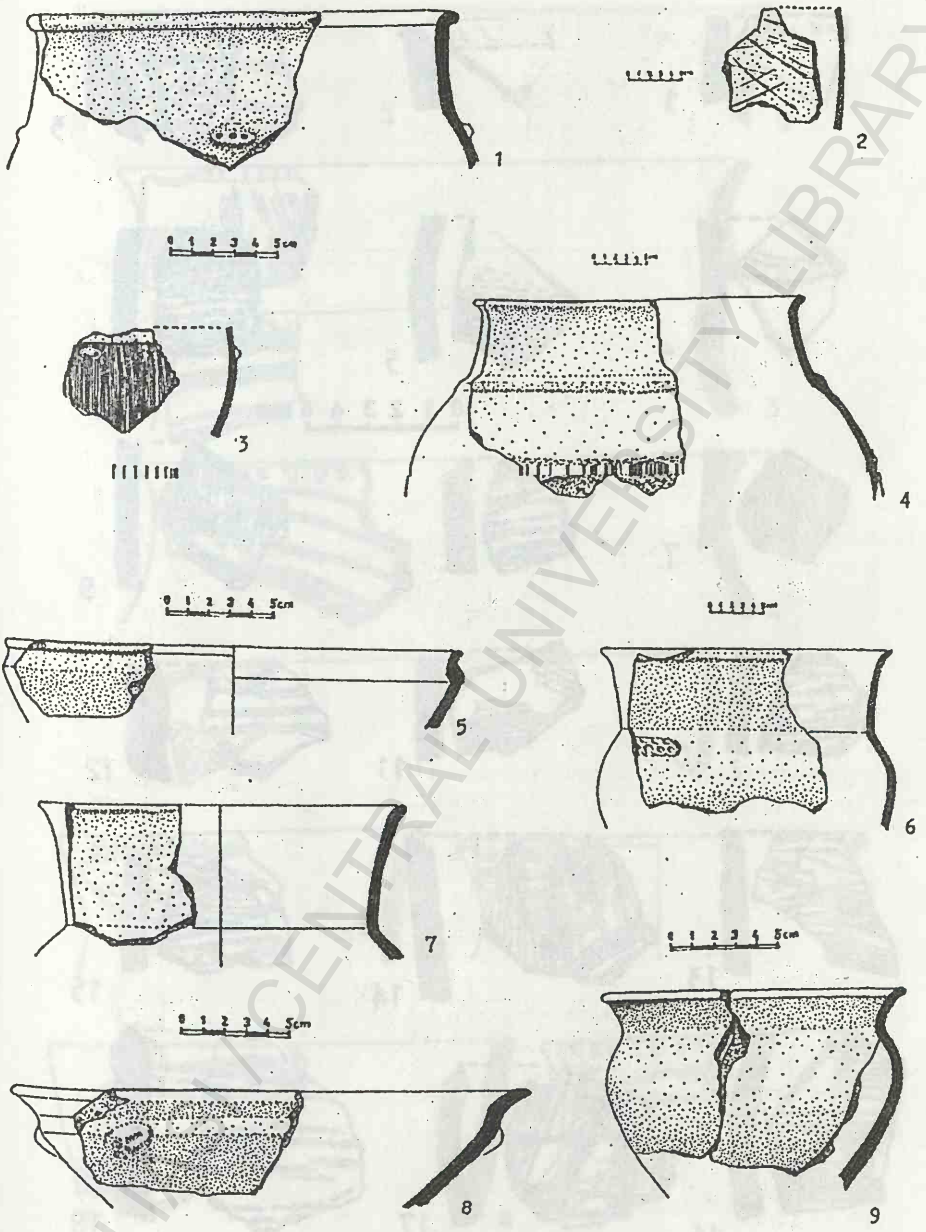

Planşa III / Plate III.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Descoperiri de la Sânpetru German (1-9) / Finds from Sânpetru German (1-9). Scări diferite / Different scales. Toate ceramică / All ceramics. După / According to Fl. Gogâltan.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ LIBRARY

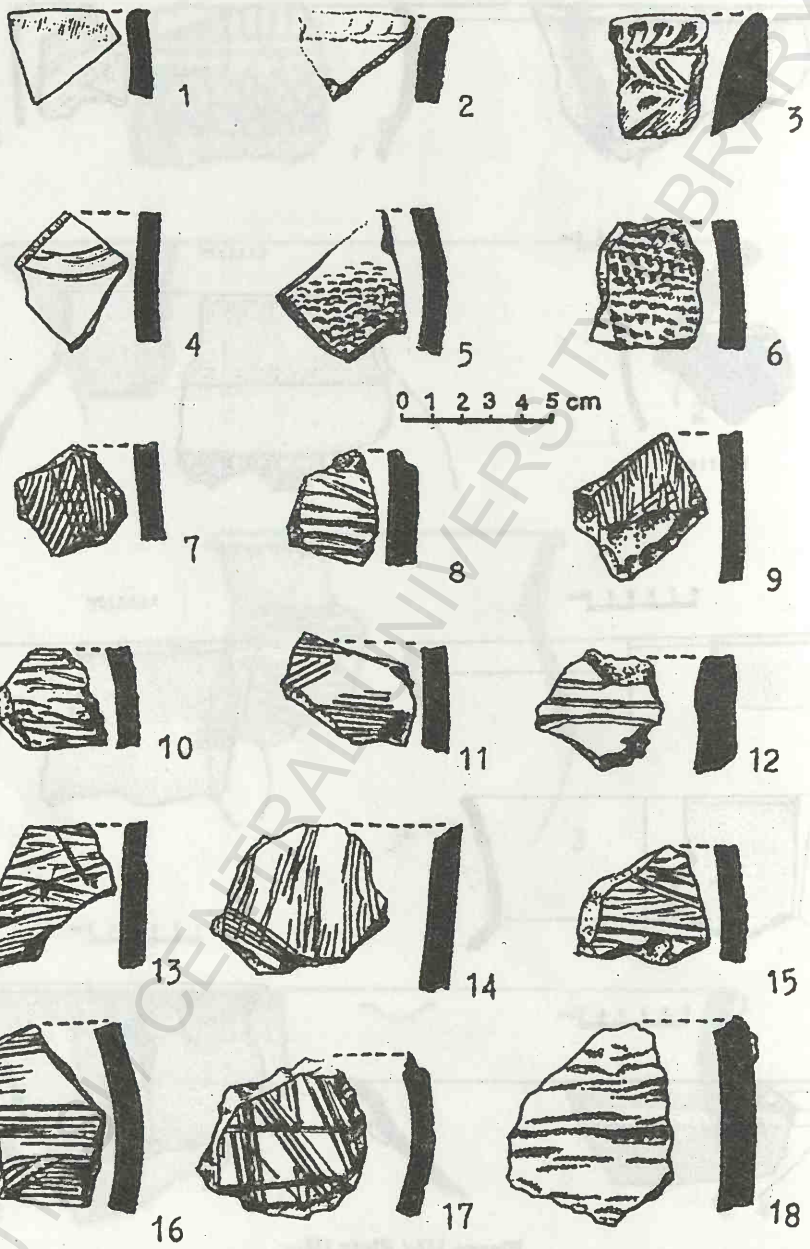

Planşa IV / Plate IV.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Giroc- "*Mescal*" (1-18) / Ceramics from Giroc- "*Mescal*" (1-18). După / According to Fl. Gogâltan.

BCU "LUCIAN BLAGA" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

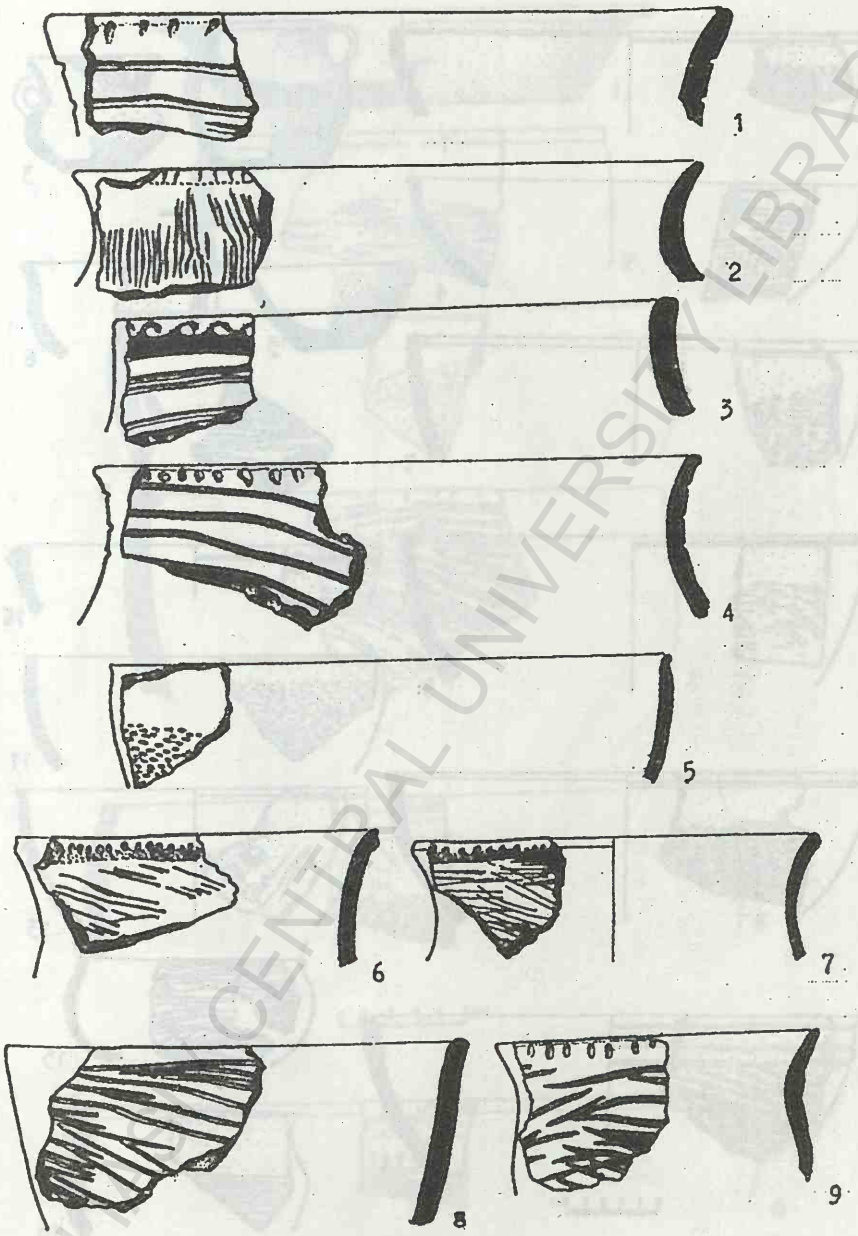

Planşa V / Plate V.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Foeni- *"Cimitirul ortodox"* (1-9) / Ceramics from Foeni- *"Cimitirul ortodox"*(1-9). Scări diferite / Different scales. După / According to Fl. Gogâltan.

BUCHAREST CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

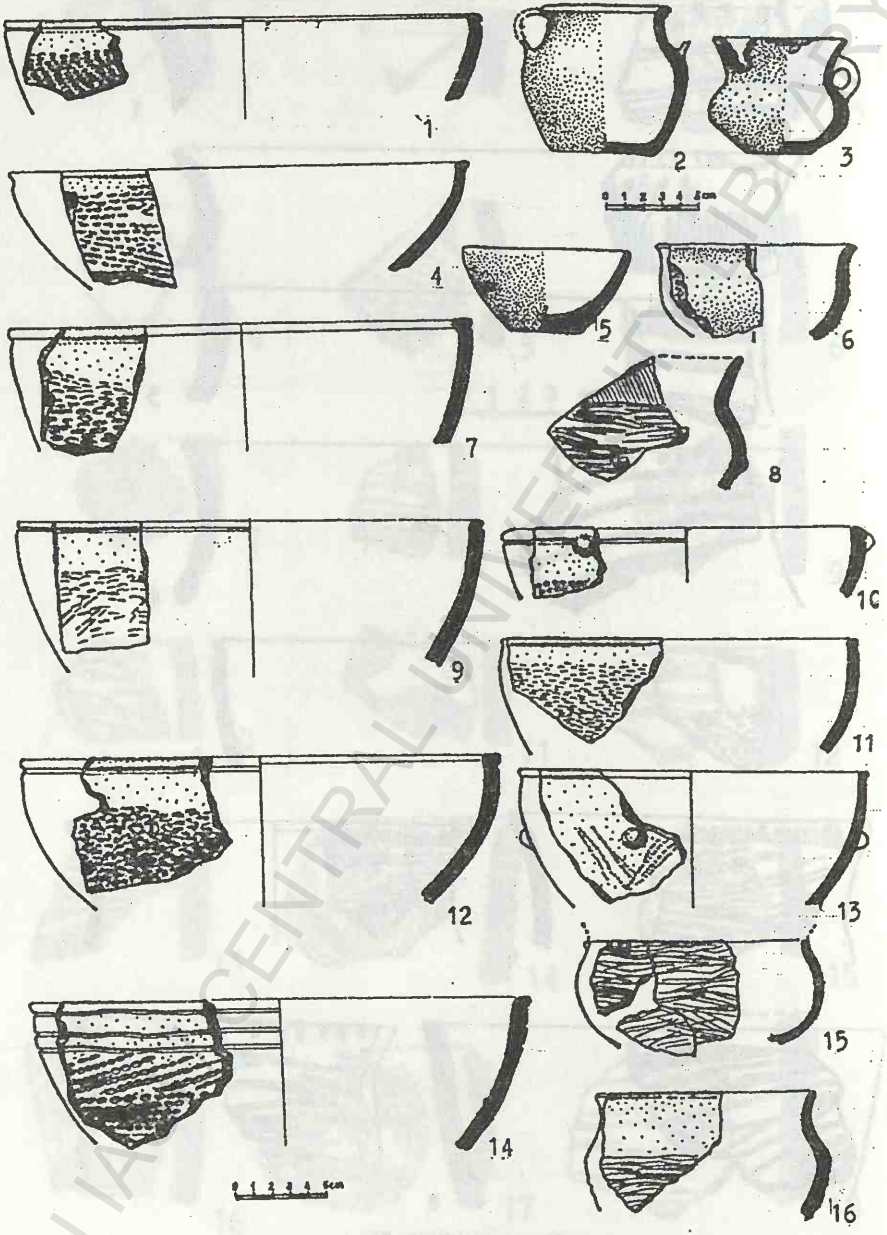

Planşa VI / Plate VI.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Foeni- *"Cimitirul ortodox"* (1-16) / Ceramics from Foeni- *"Cimitirul ortodox"*(1-16). Scări diferite / Different scales. După / According to Fl. Gogâltan.

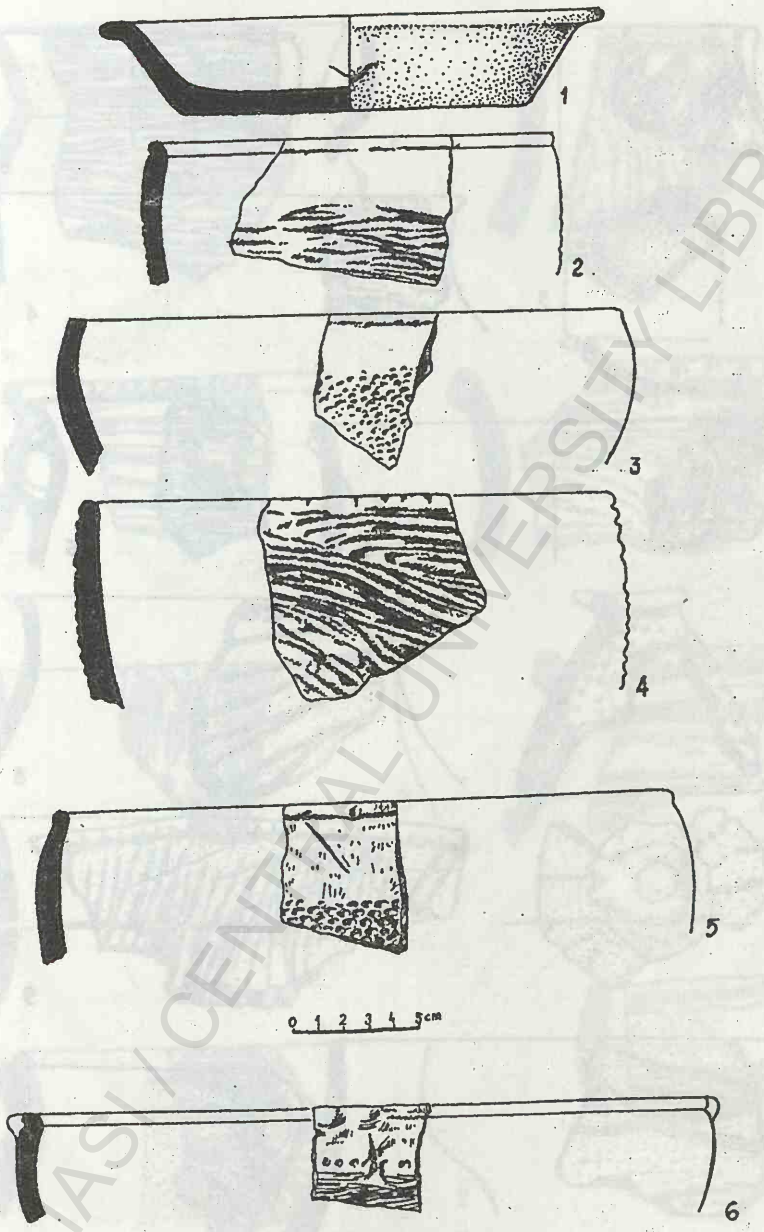

Planşa VII / Plate VII.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Foeni- *"Cimitirul ortodox"* (1-6) / Ceramics from Foeni- *"Cimitirul ortodox"*(1-6). Scări diferite / Different scales. După / According to Fl. Gogâltan.

BUJIASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

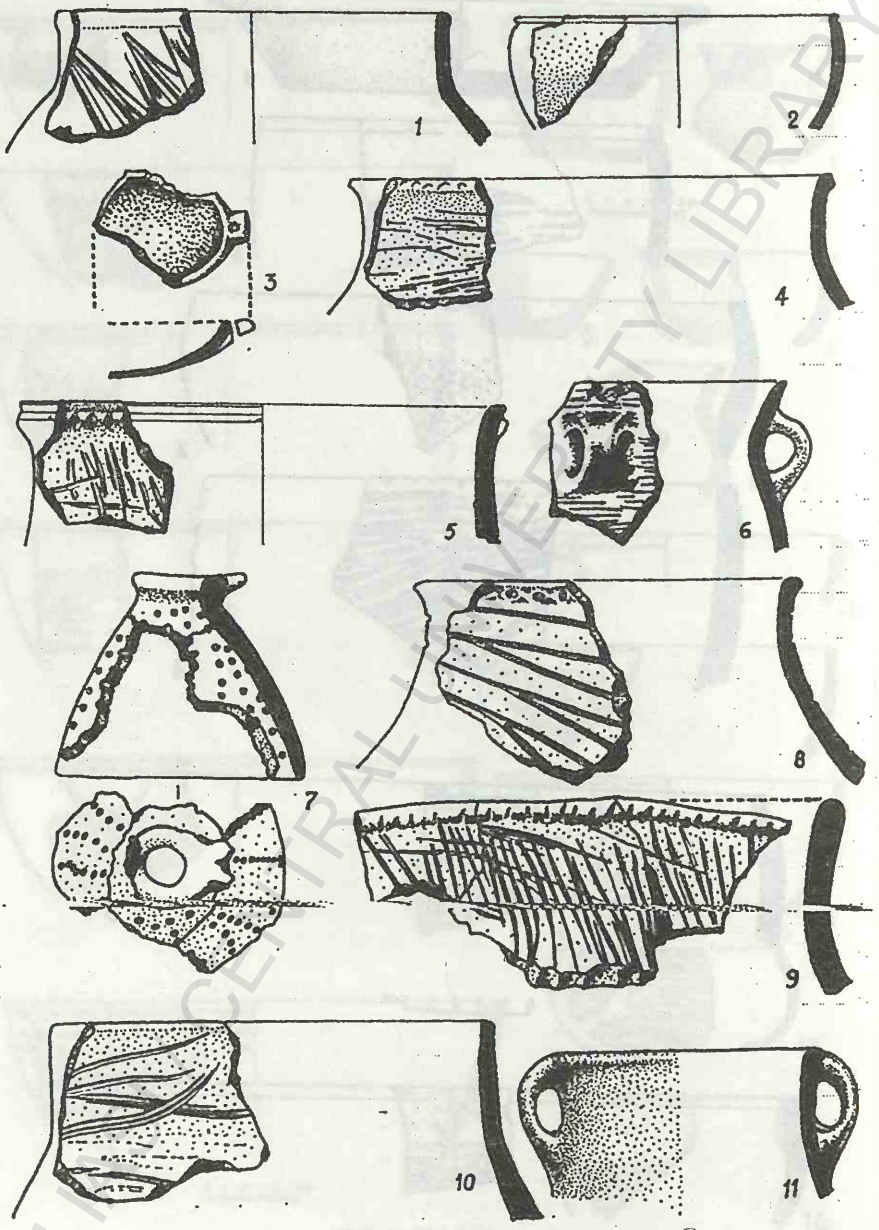

Planşa VIII / Plate VIII.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Foeni- *"Cimitirul ortodox"* (1-11) / Ceramics from Foeni- *"Cimitirul ortodox"*(1-11). Scări diferite / Different scales. După / According to Fl. Gogâltan.

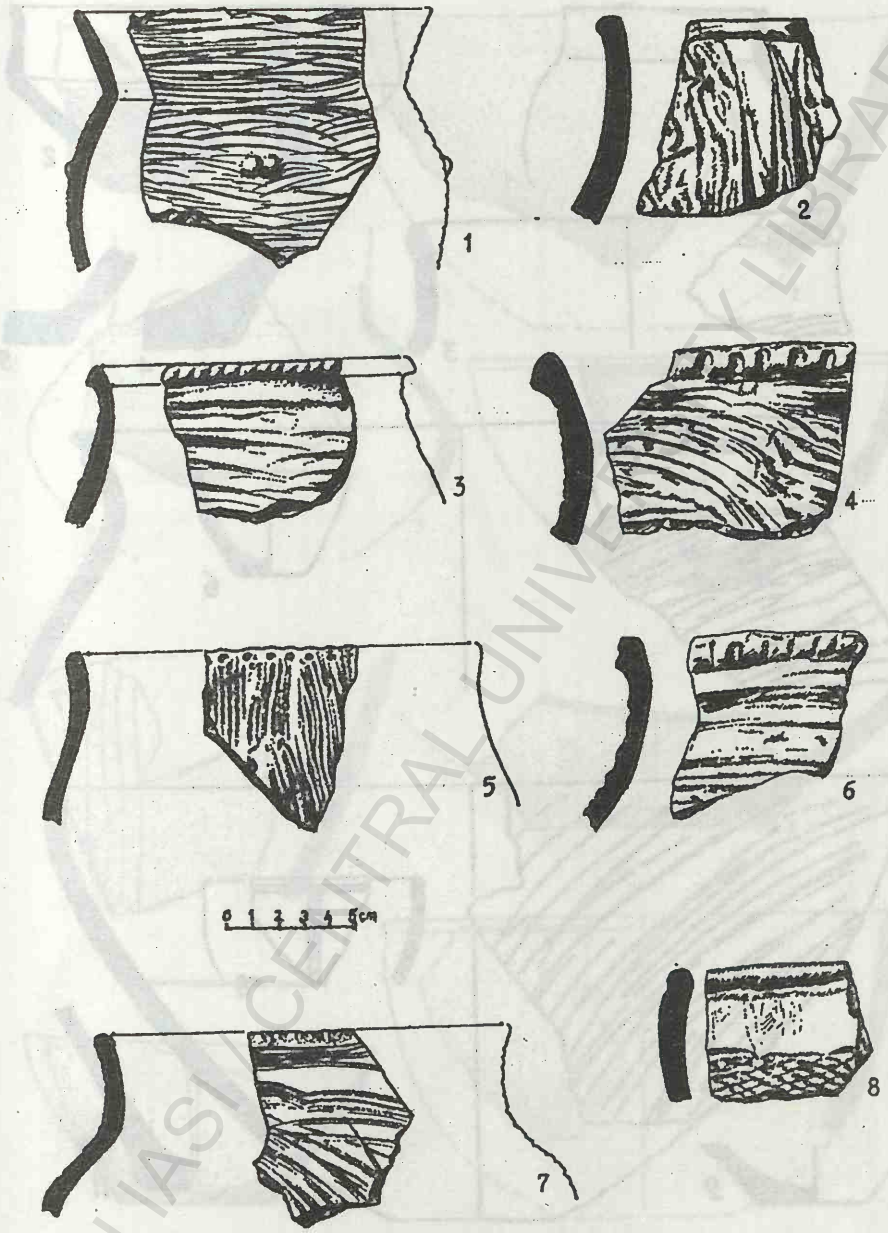

Planşa IX / Plate IX.
Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Foeni- *"Cimitirul ortodox"* (1-8) / Ceramics from Foeni- *"Cimitirul ortodox"*(1-8). Scări diferite / Different scales. După / According to Fl. Gogâltan.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ LIBRARY

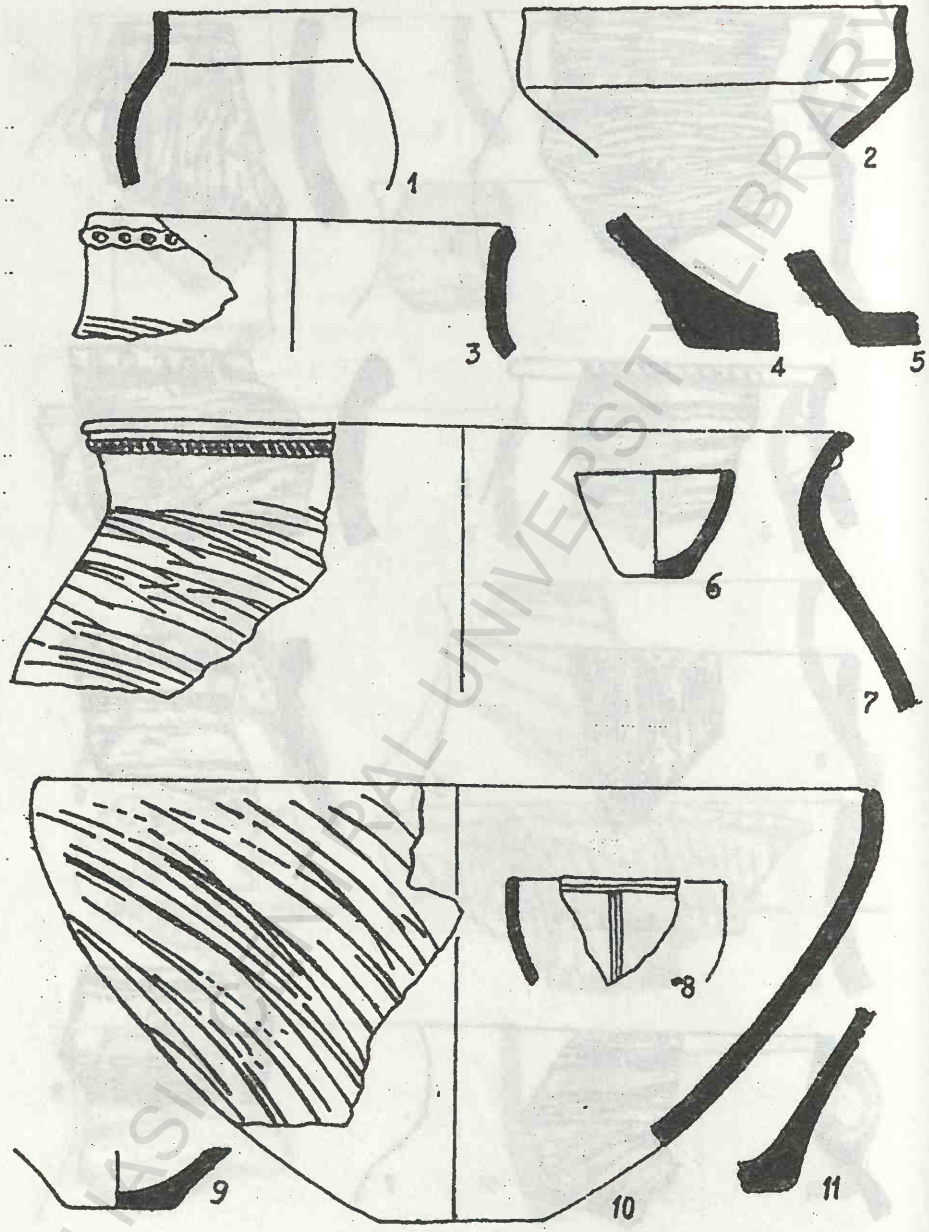

Planşa X / Plate X.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Gornea- "*Vodneac*" (1-10) / Ceramics de la Gornea- "*Vodneac*" (1-10). Scări diferite / Different scales. După / According to Gh. Lazarovici şi / C. Săcărin.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

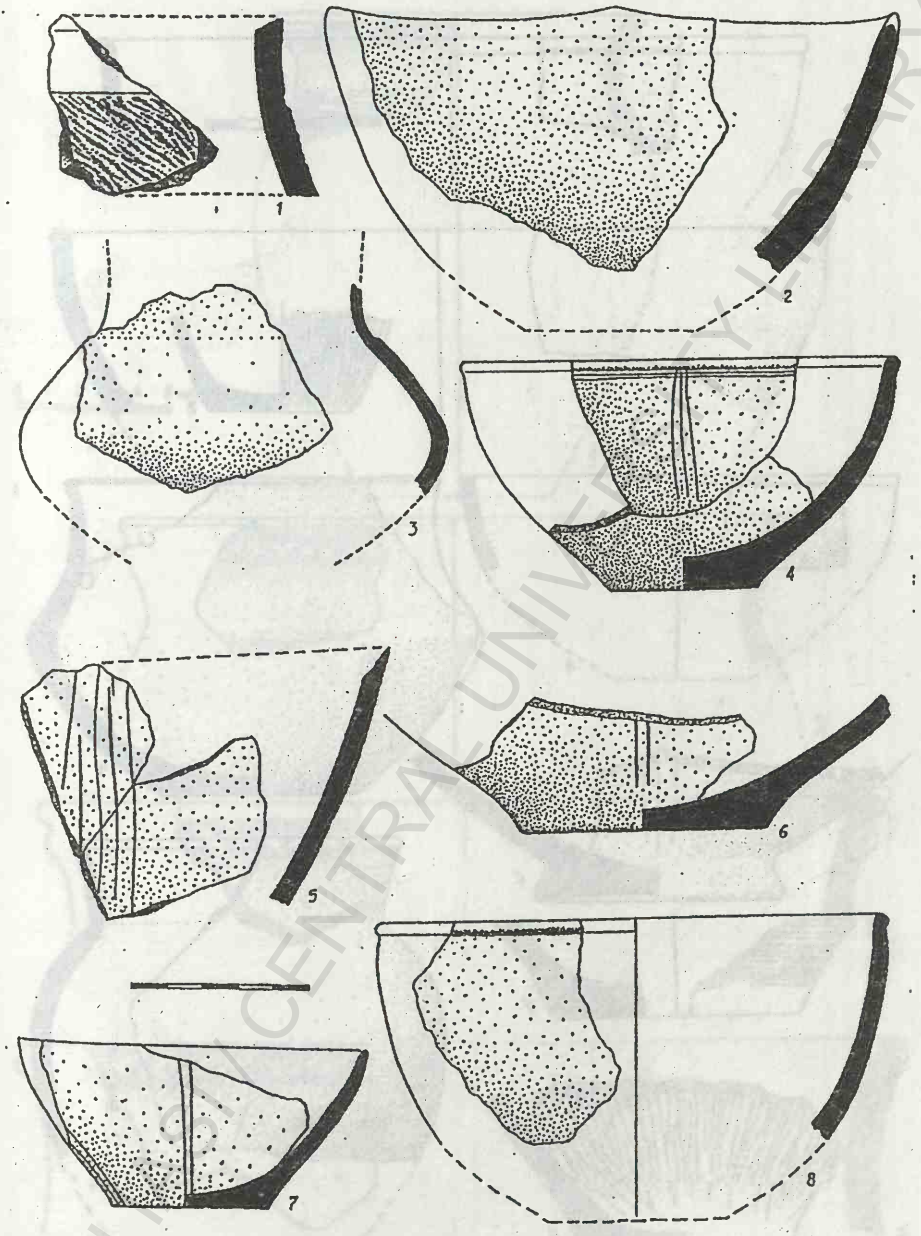

Planşa XI / Plate XI.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Gornea- "*Vodneac*" (1-8) / Ceramics de la Gornea- "*Vodneac*" (1-8). Scări diferite / Different scales.

Planşa XII / Plate XII.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Gornea- "*Vodneac*" (1-9) / Ceramics de la Gornea- "*Vodneac*" (1-9). Scări diferite / Different scales.

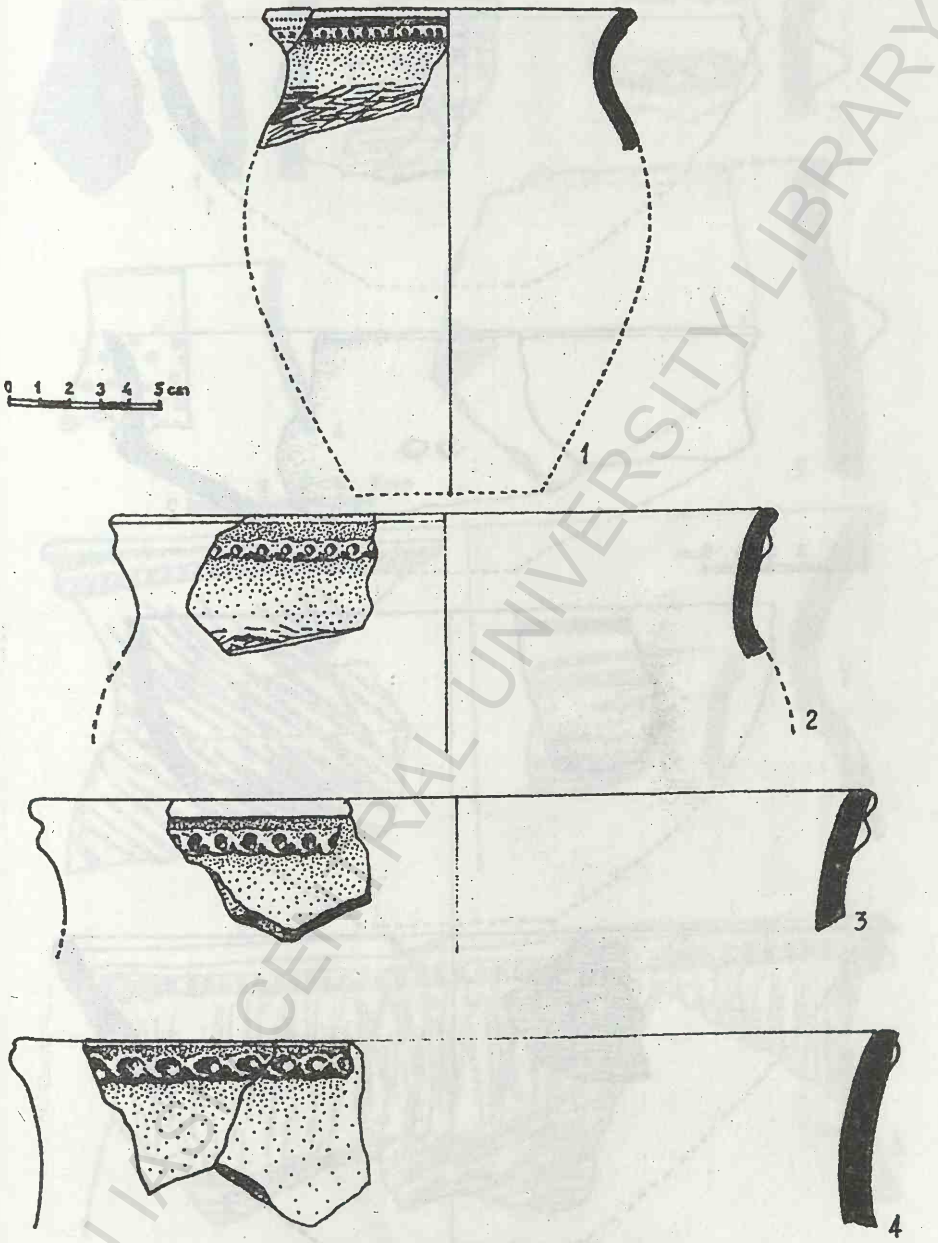

Planşa XIII / Plate XIII.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Gornea- "*Vodneac*" (1-4) / Ceramics de la Gornea- "*Vodneac*" (1-4). Scări diferite / Different scales. După / According to Fl. Gogâltan.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

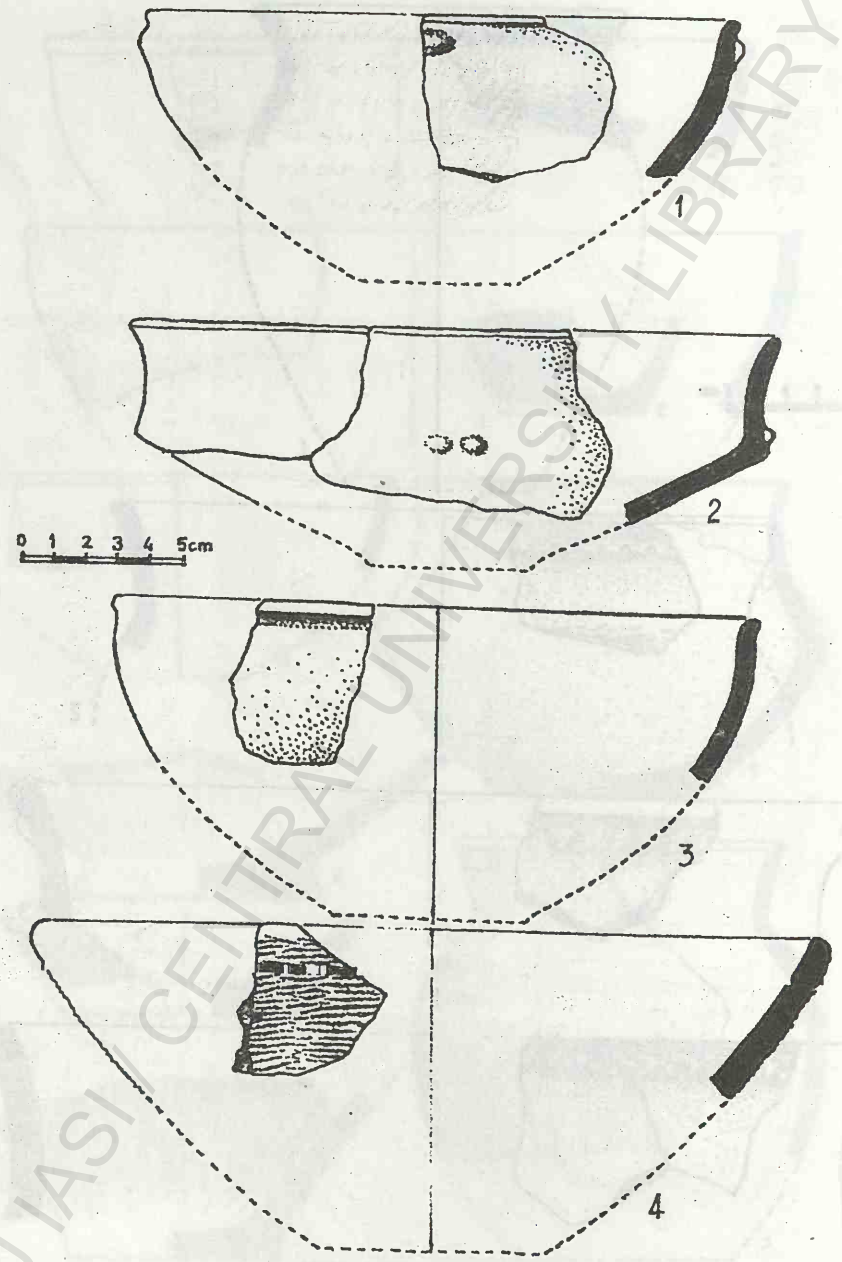

Planșa XIV / Plate XIV.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de la Gornea- "*Vodneac*" (1-4) / Ceramics de la Gornea- "*Vodneac*" (1-4). După / According to Fl. Gogâltan.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ / LIBRARY

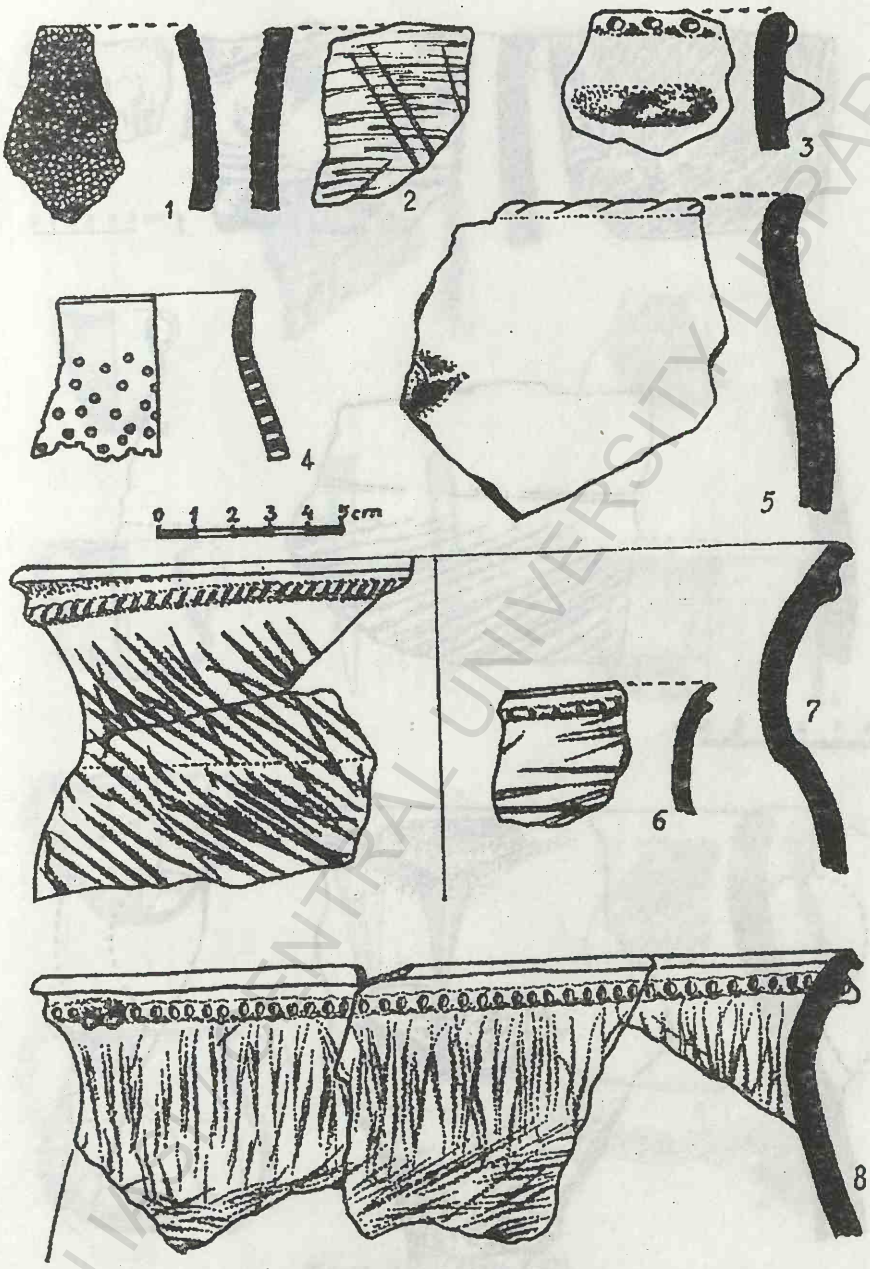

Planşa XV / Plate XV.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică din B_1 de la Valea Timişului- "*Rovină*" (1-8) / Ceramics from B_1, Valea Timişului- "*Rovină*" (1-8). Scări diferite / Different scales.

BUJ... CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

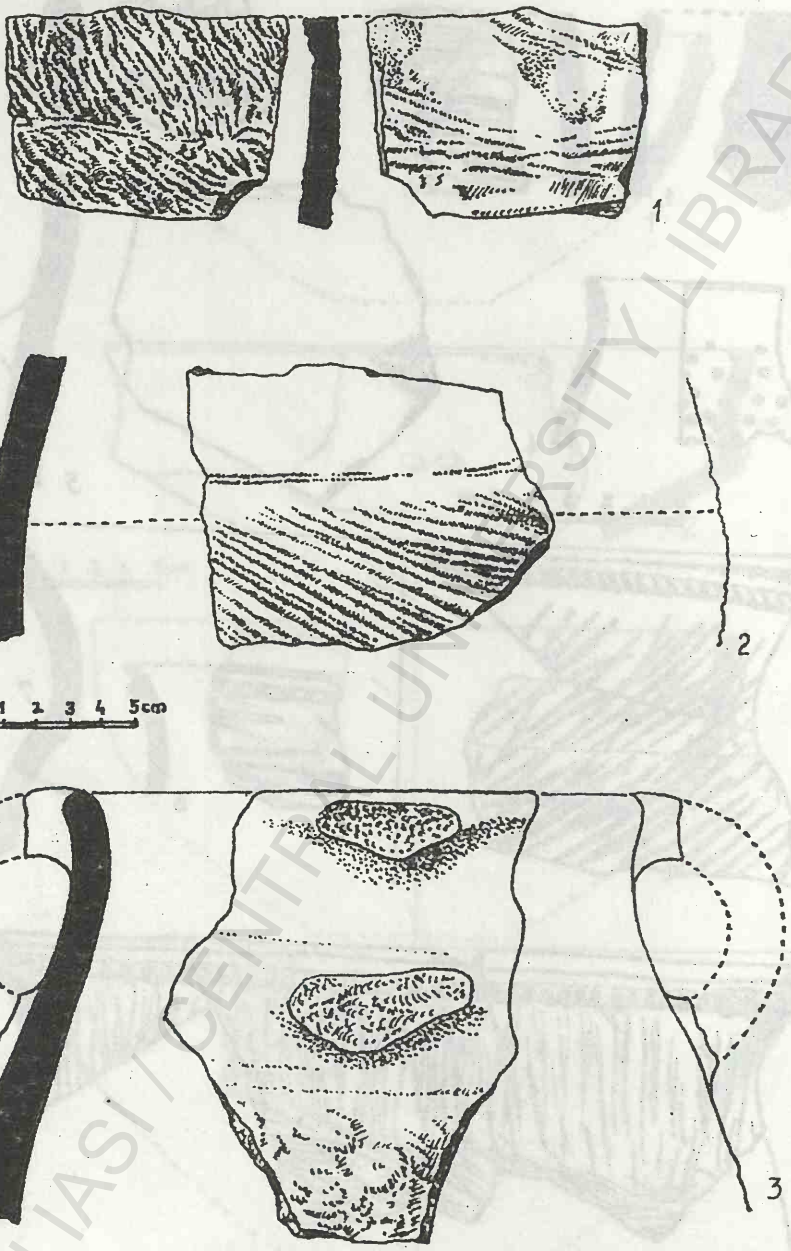

Planşa XVI / Plate XVI.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Ceramică de tip Mureş (?) de la Sânnicolaul Mare (1-3) / Ceramics of Mureş type (?) from Sânnicolaul Mare (1-3). După / According to Fl. Gogâltan.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

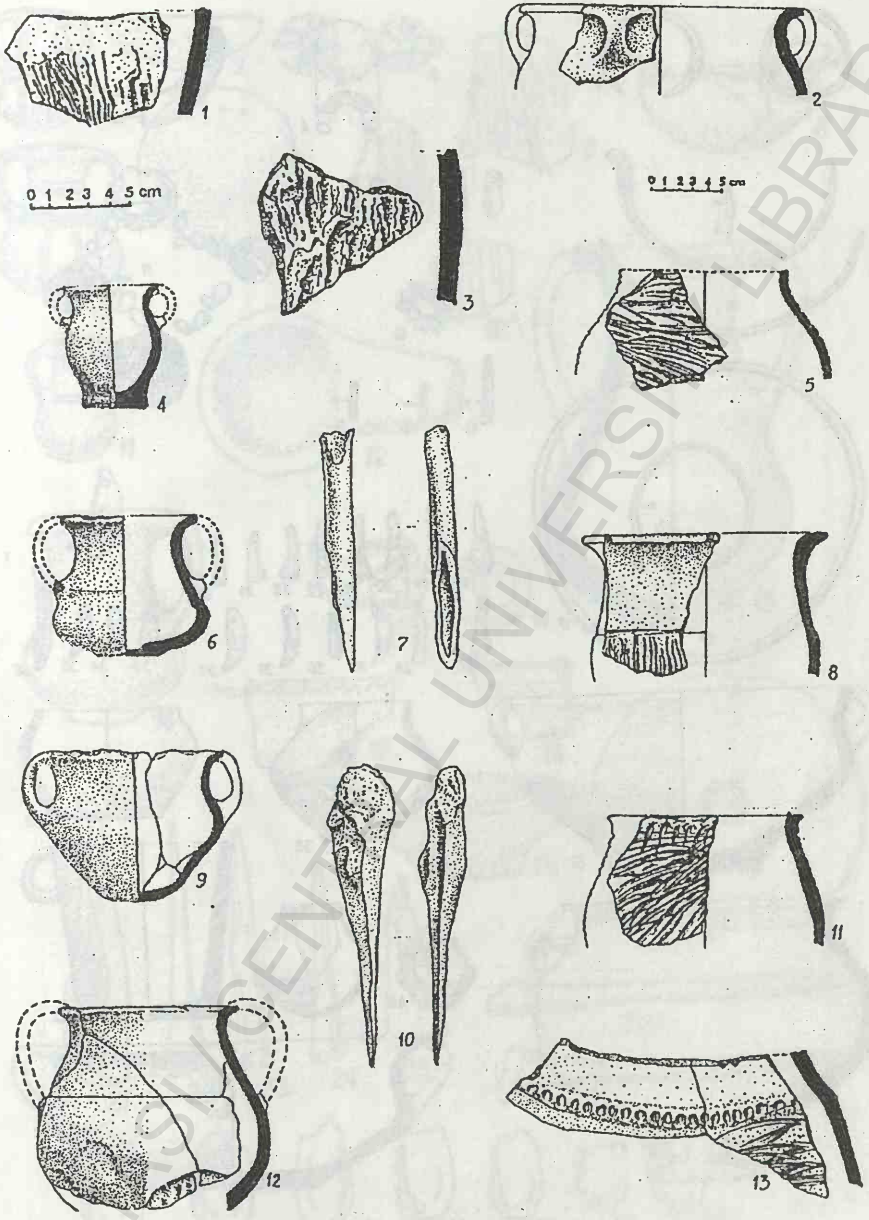

Planșa XVII/ Plate XVII.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Descoperiri de tip Mureș I de la Semlac (1-13) / Mureș I type finds from Semlac (1-13). Ceramică / ceramics (1-6, 8-9, 11-13) și / and os / bone (7, 10). Scări diferite / Different scales. După / According to Fl. Gogâltan.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ LIBRARY

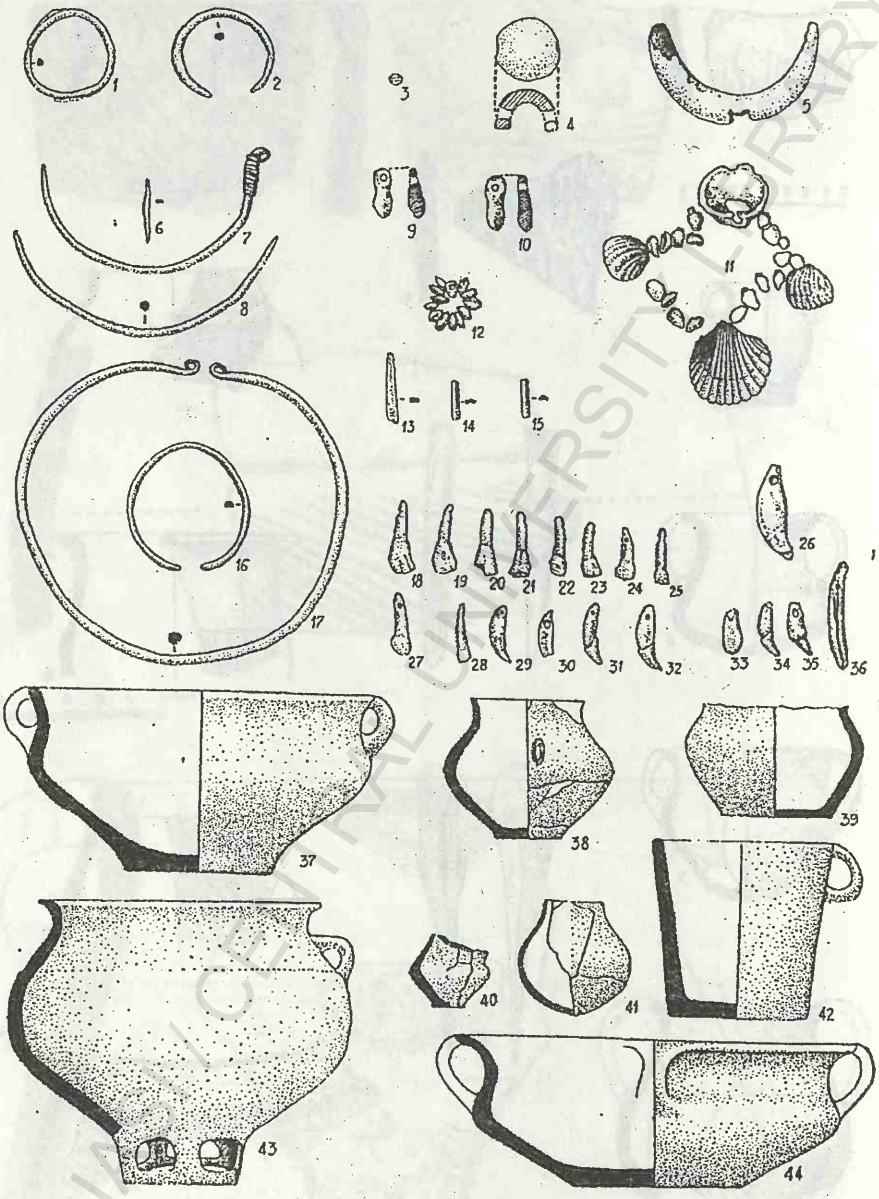

Planşa XVIII/ Plate XVIII.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Piese de inventar funerar din necropola de la Beba Veche (Mureş I) / Artifacts from the necropolis from Beba Veche (Mureş I). Bronz / Bronze (1-4, 6-17), os / bone (5, 18-36), scoici / shells (11), ceramică / ceramics (37-44). Scări diferite / Different scales. După / According to Fl. Gogâltan.

Planşa XIX / Plate XIX.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam I (Mureş I) / Finds from the Periam I (Mureş I) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

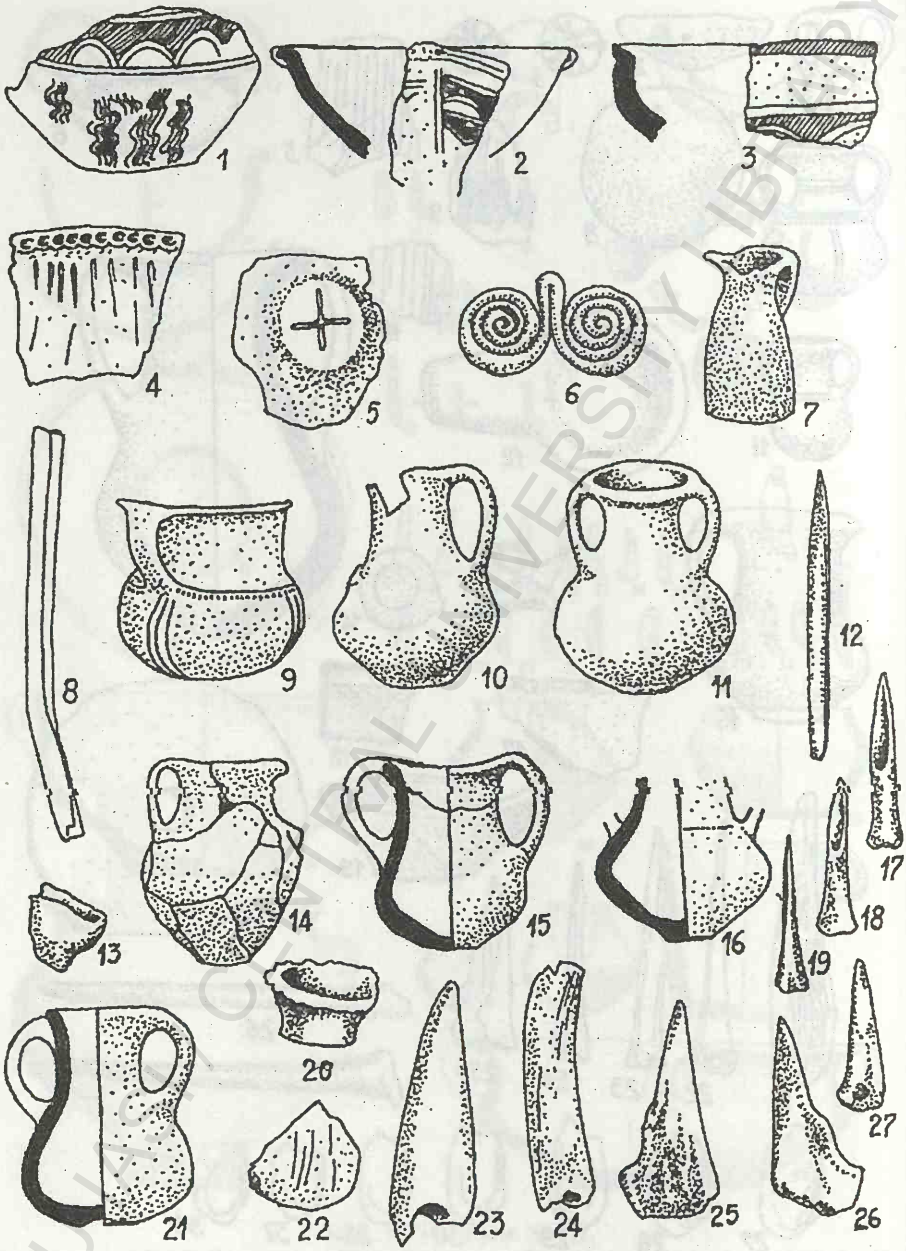

Planşa XX / Plate XX.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam II (Mureş I) / Finds from the Periam II (Mureş I) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

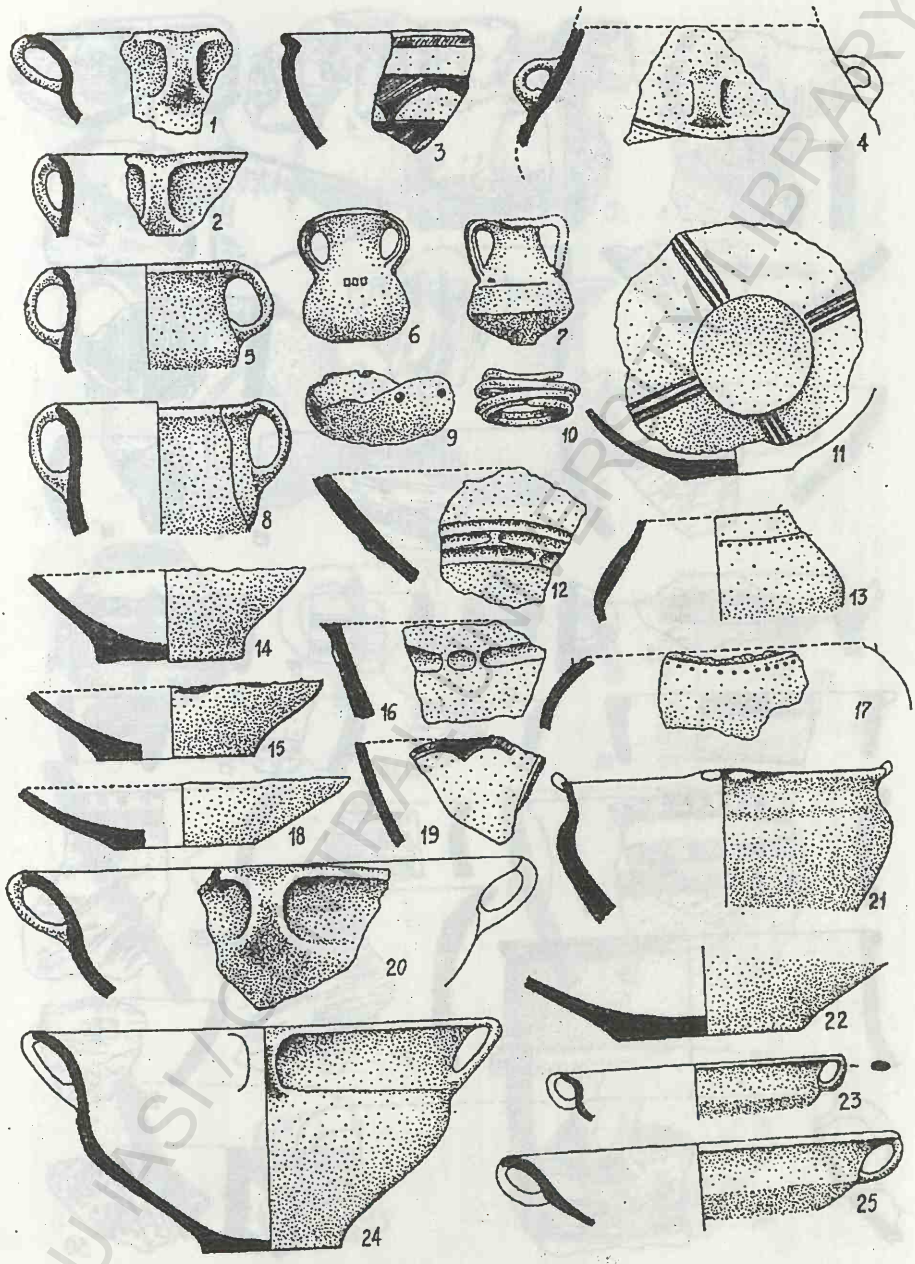

Planşa XXI / Plate XXI.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam II (Mureş I) / Finds from the Periam II (Mureş I) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

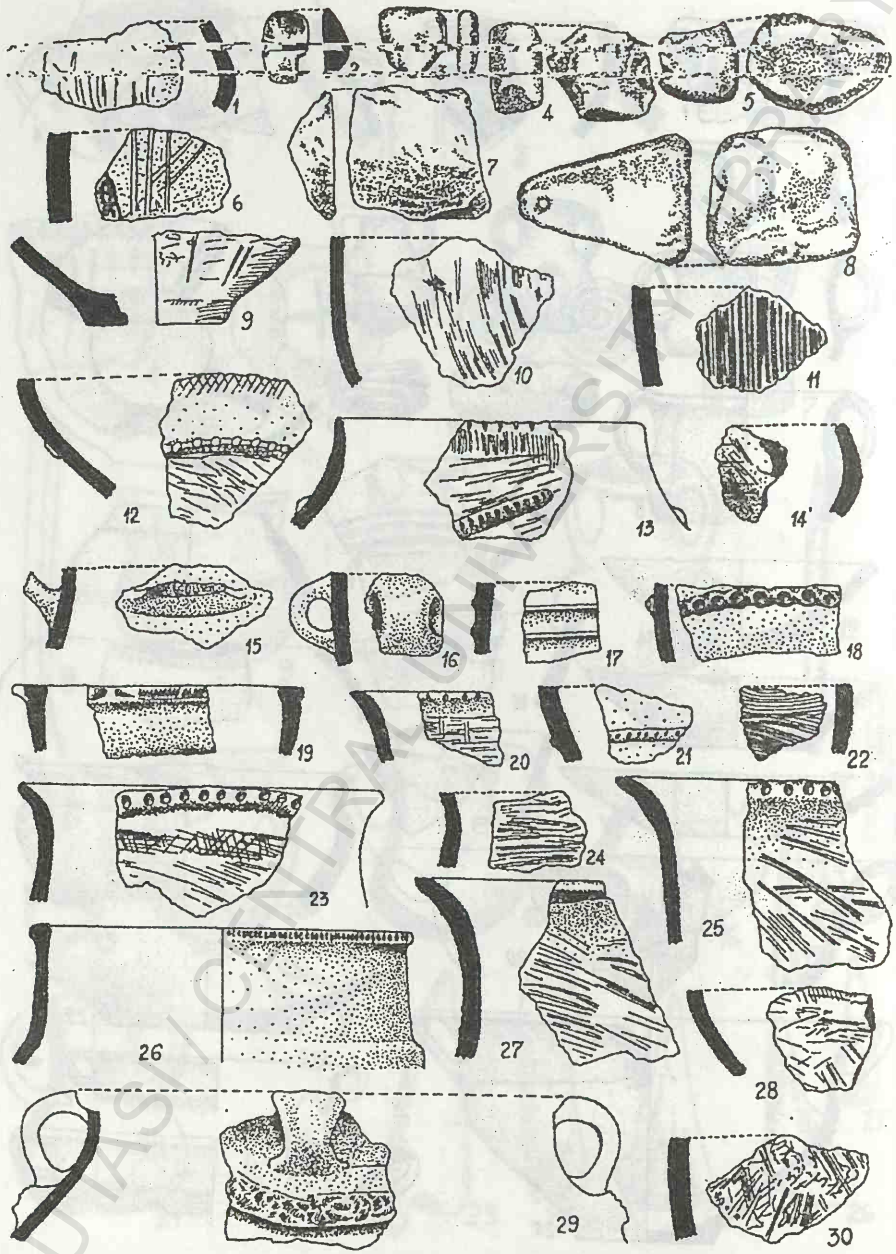

Planşa XXII/ Plate XXII.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam II (Mureş I) / Finds from the Periam II (Mureş I) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

Planşa XXIII / Plate XXIII.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam III (Mureş I) / Finds from the Periam III (Mureş I) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

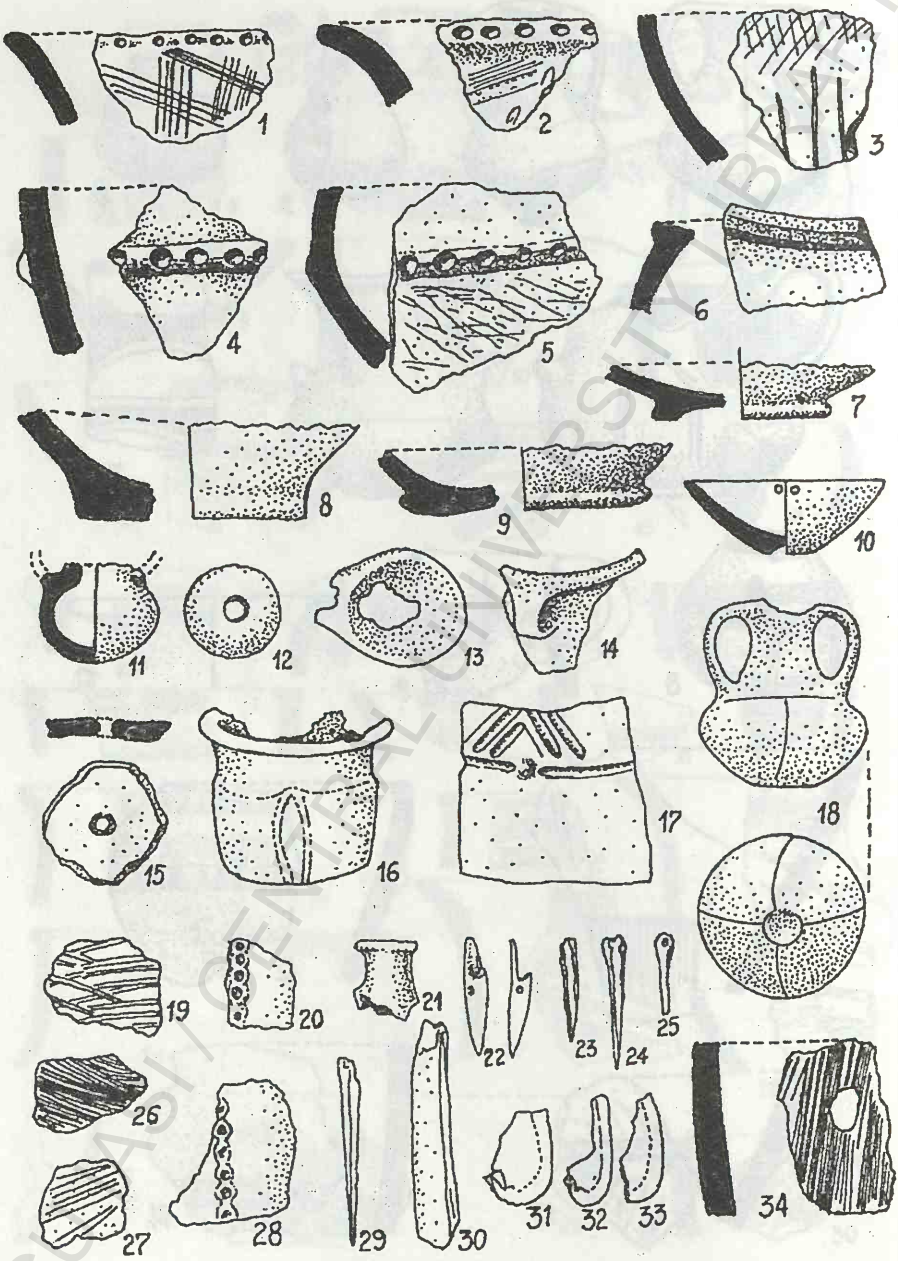

Planșa XXIV / Plate XXIV.

Bronz timpuriu / Early Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam IV (Mureș I) / Finds from the Periam IV (Mureș I) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

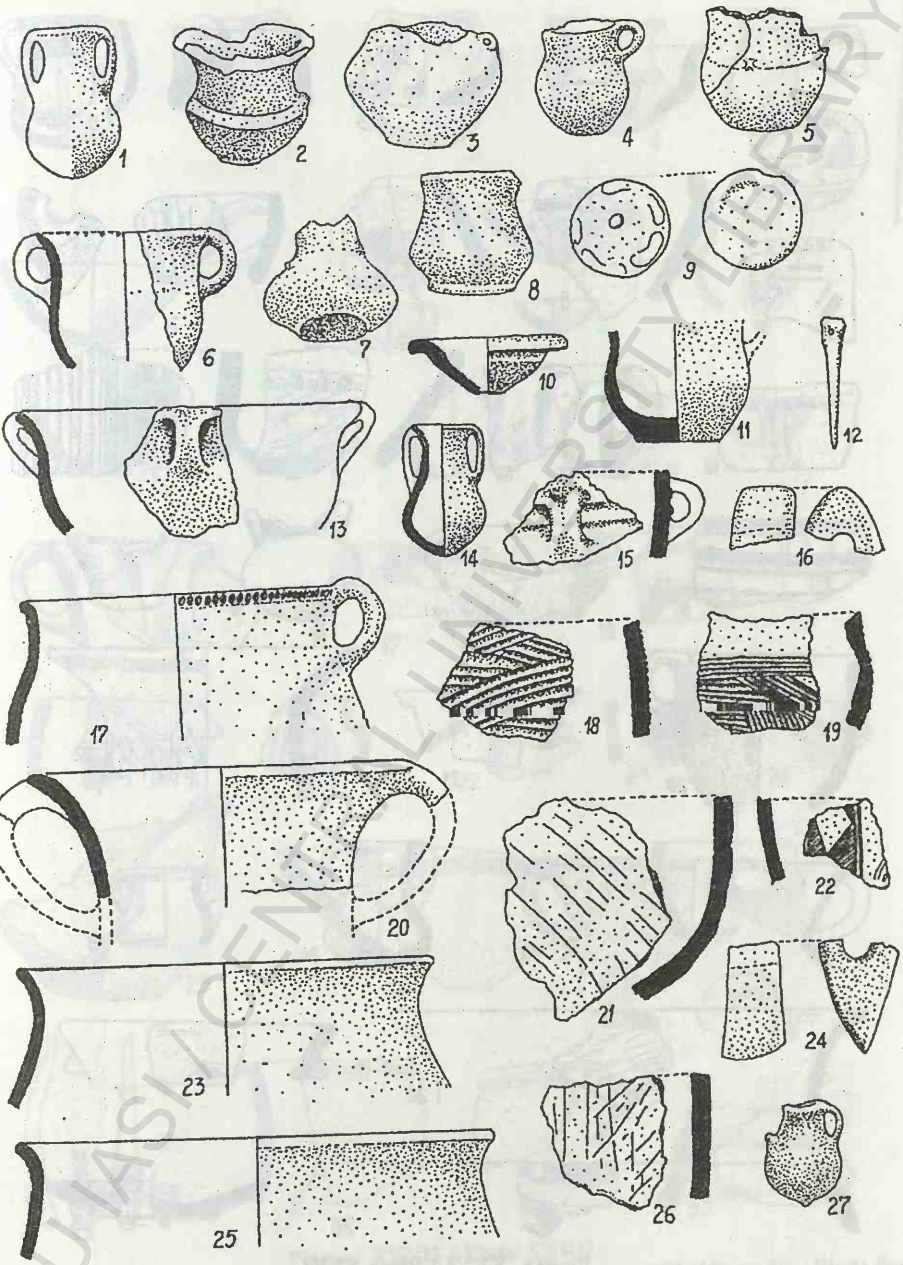

Planșa XXV / Plate XXV.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam V (Mureș II) / Finds from the Periam V (Mureș II) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

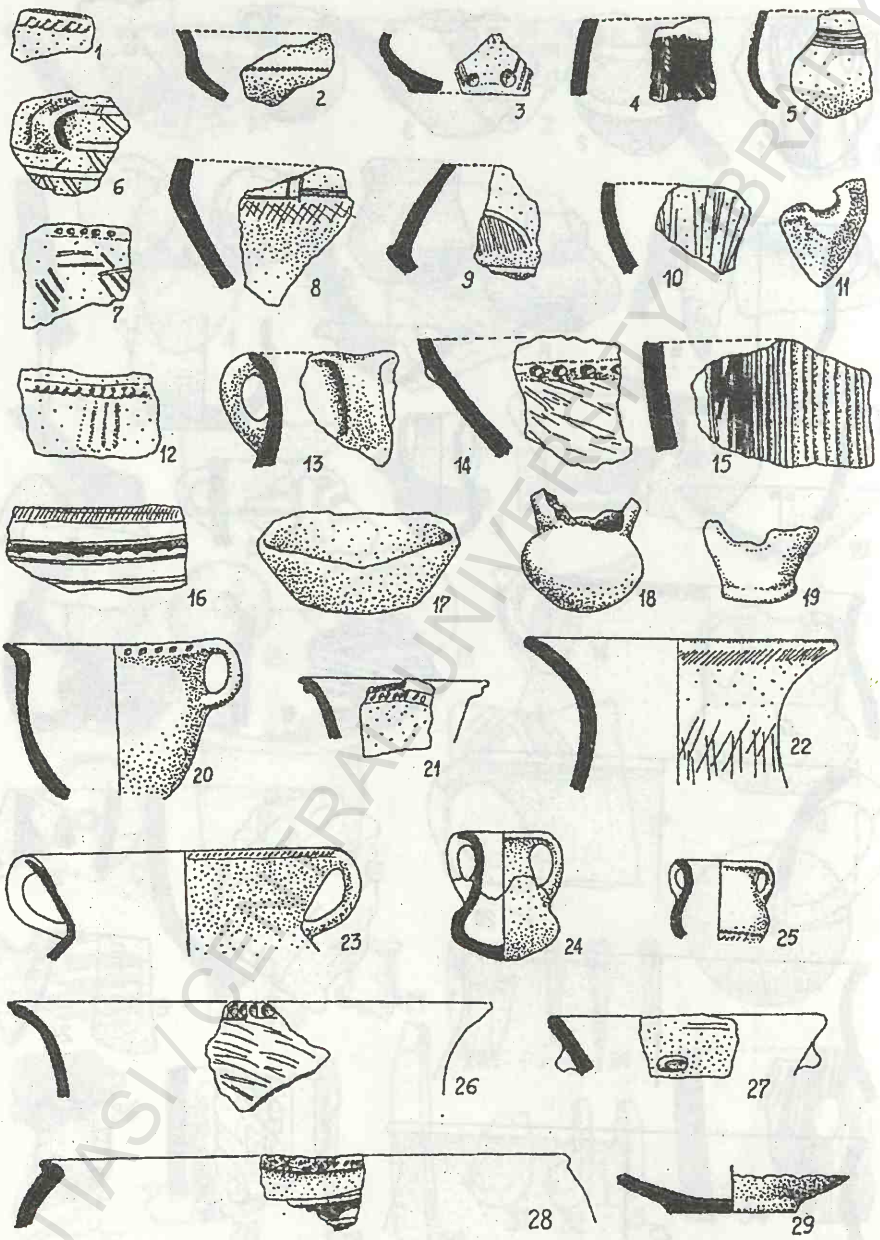

Planşa XXVI / Plate XXVI.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam VI (Mureş II) / Finds from the Periam VI (Mureş II) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

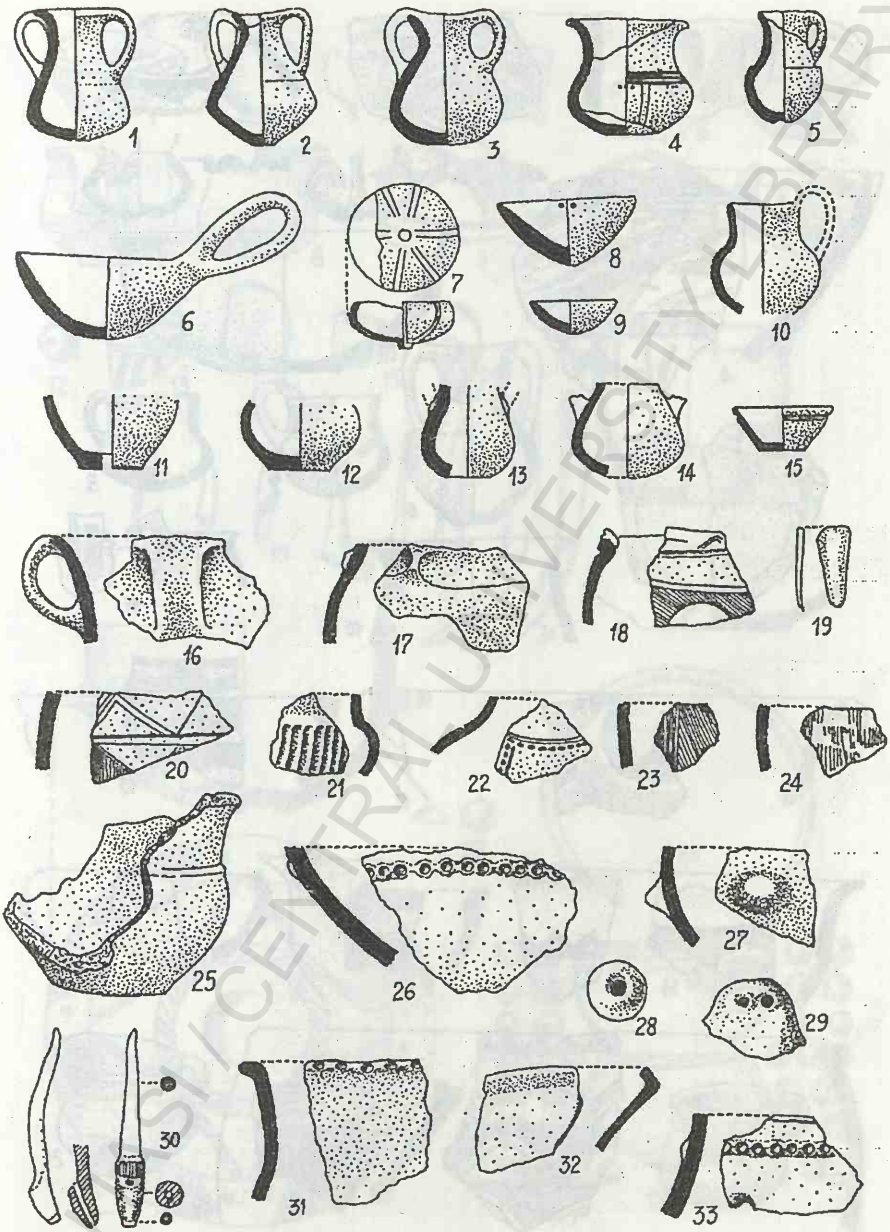

Planșa XXVII / Plate XXVII.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam VII (Mureș II) / Finds from the Periam VII (Mureș II) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

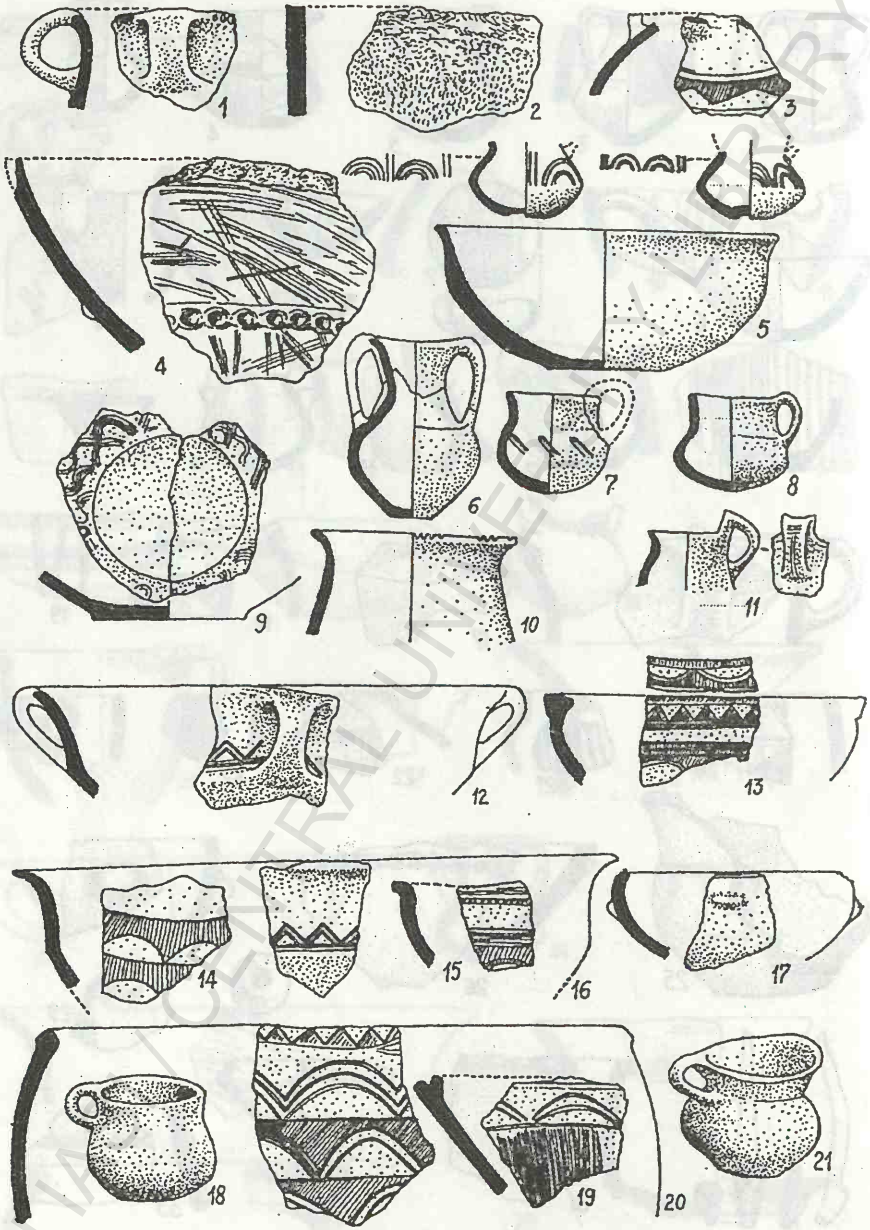

Planșa XXVIII / Plate XXVIII.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam VIII (Mureș II) / Finds from the Periam VIII (Mureș II) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

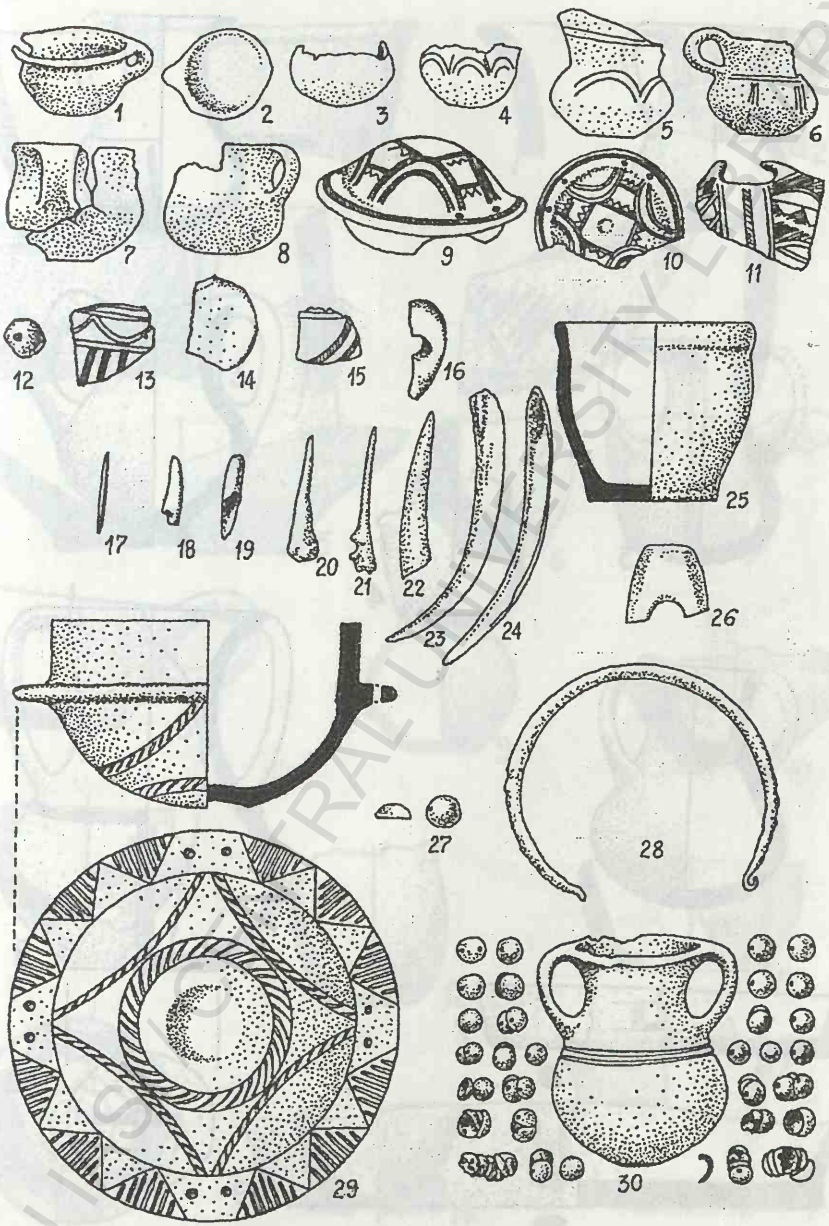

Planşa XXIX / Plate XXIX.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri din nivelul Periam IX (Mureş II) / Finds from the Periam IX (Mureş II) level. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

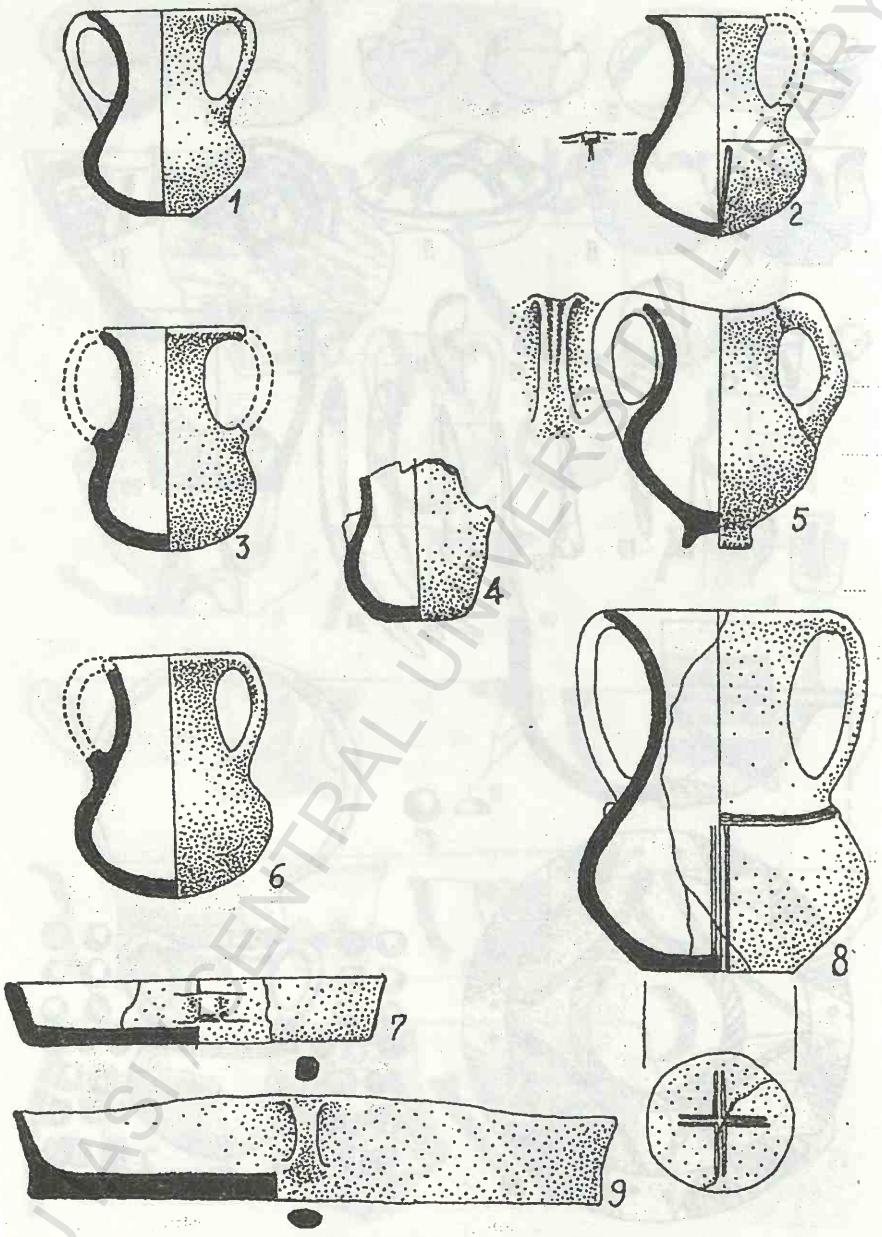

Planşa XXX / Plate XXX.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Mureş II de la / Mureş II type ceramics from: 1. - Dudeştii Vechi; 2, 8 - Cheglevici; 4-5, 9 - Satu Mare; 3, 6-7 - loc necunoscut din Banat / unknown location in Banat. Scări diferite / Different scales. După / According to T. Soroceanu.

BUCUREŞTI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

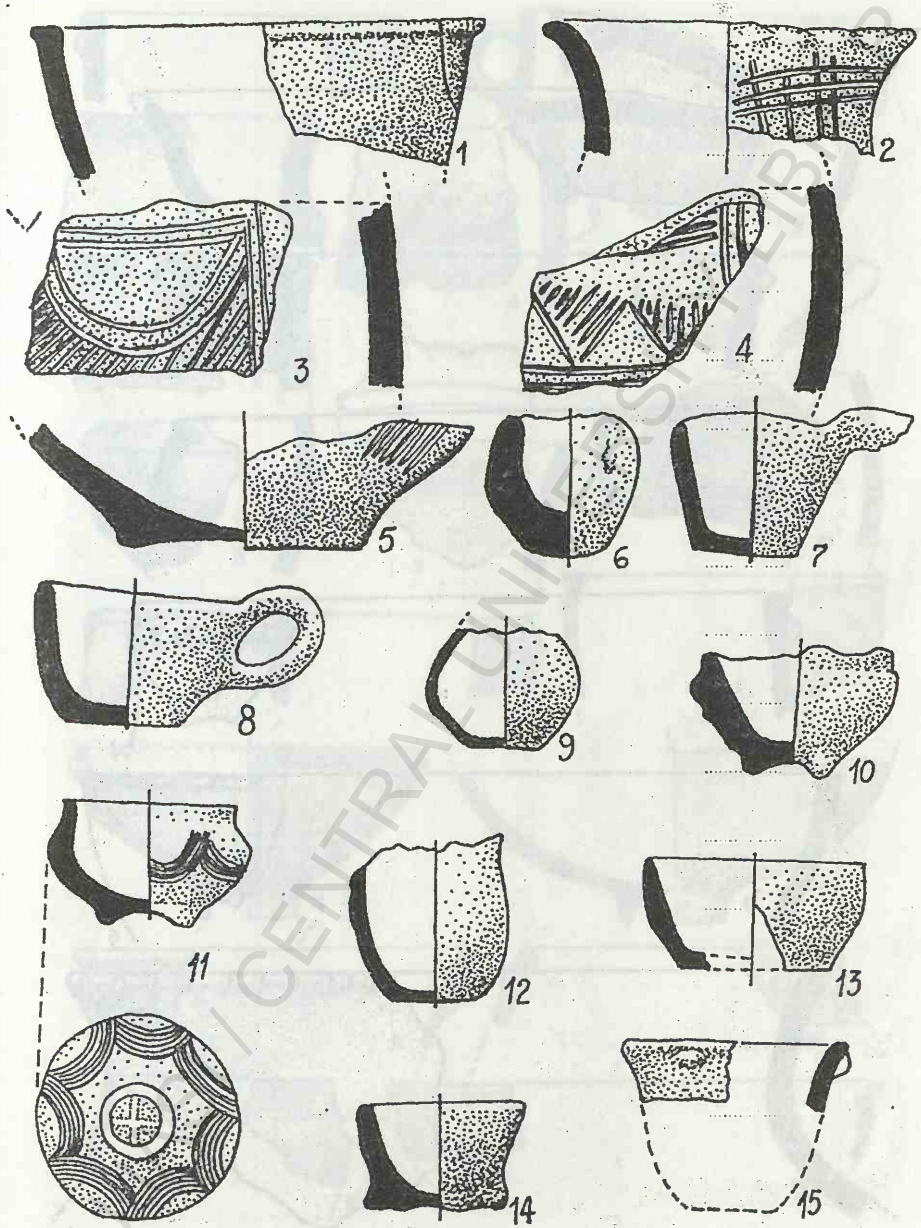

Planşa XXXI / Plate XXXI.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Corneşti - Crvenka de la / Corneşti - Crvenka type ceramics from: Ciuta- "*Cornu Dealului*" (1-15). Scări diferite / Different scales. După / According to M.S. Petrescu.

BCU / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

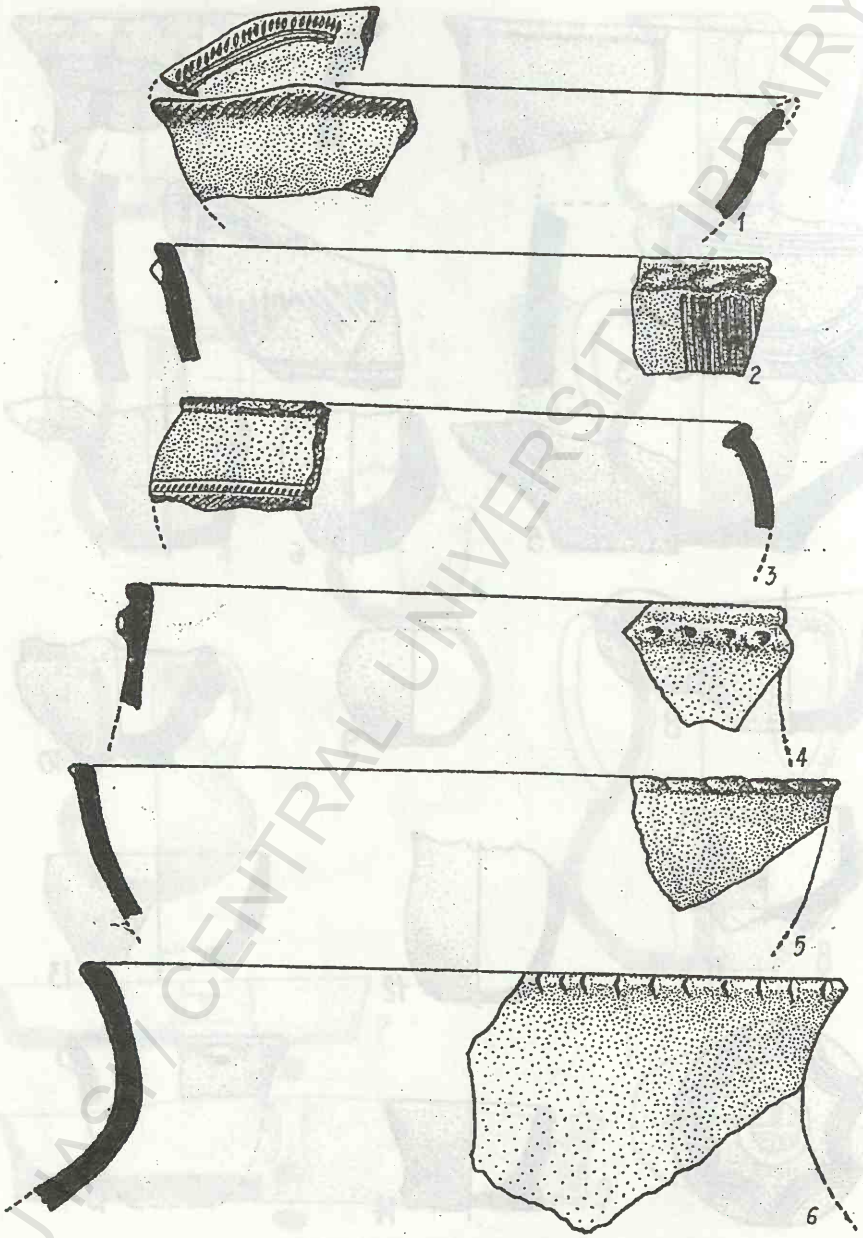

Planşa XXXII / Plate XXXII.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Cornești - Crvenka de la / Cornești - Crvenka type ceramics from: Ciuta- "*Cornu Dealului*" (1-6). Scări diferite / Different scales. După / According to M.S. Petrescu.

BCU Cluj / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

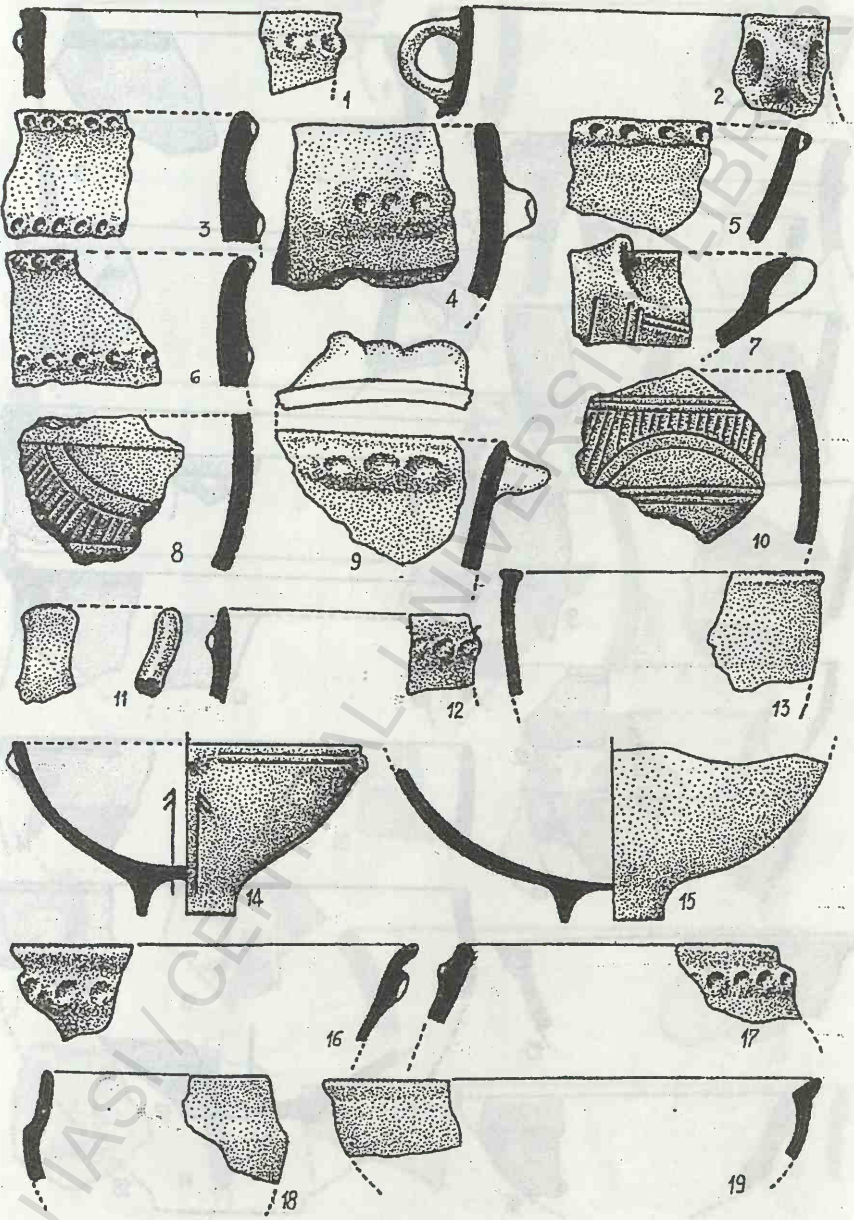

Planşa XXXIII / Plate XXXIII.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Corneşti - Crvenka de la / Corneşti - Crvenka type finds from: Ciuta- "*Cornu Dealului*". Scări diferite / Different scales. După / According to M.S. Petrescu.

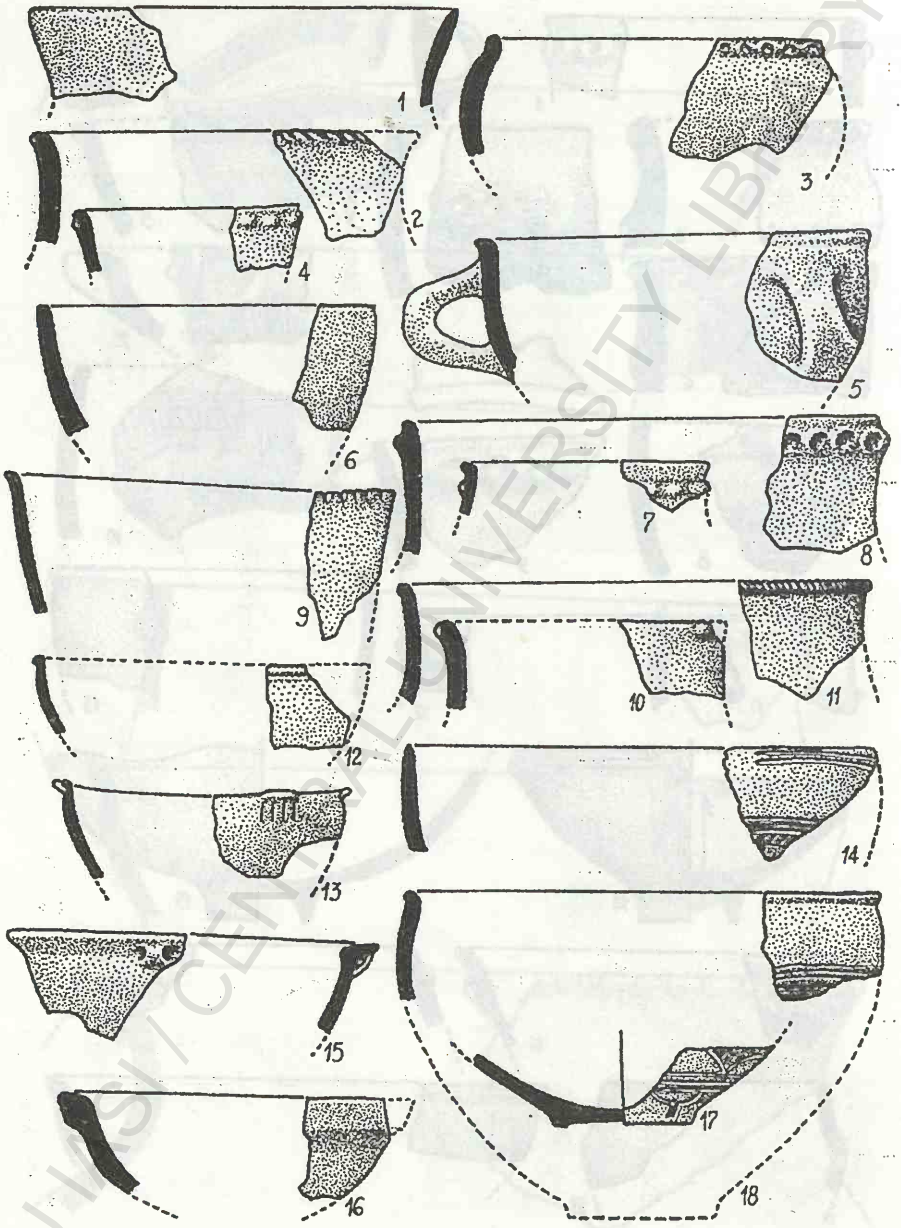

Planşa XXXIV / Plate XXXIV.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Corneşti - Crvenka de la / Corneşti - Crvenka type finds from: Ciuta- "*Cornu Dealului*". Scări diferite / Different scales. După / According to M.S. Petrescu.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

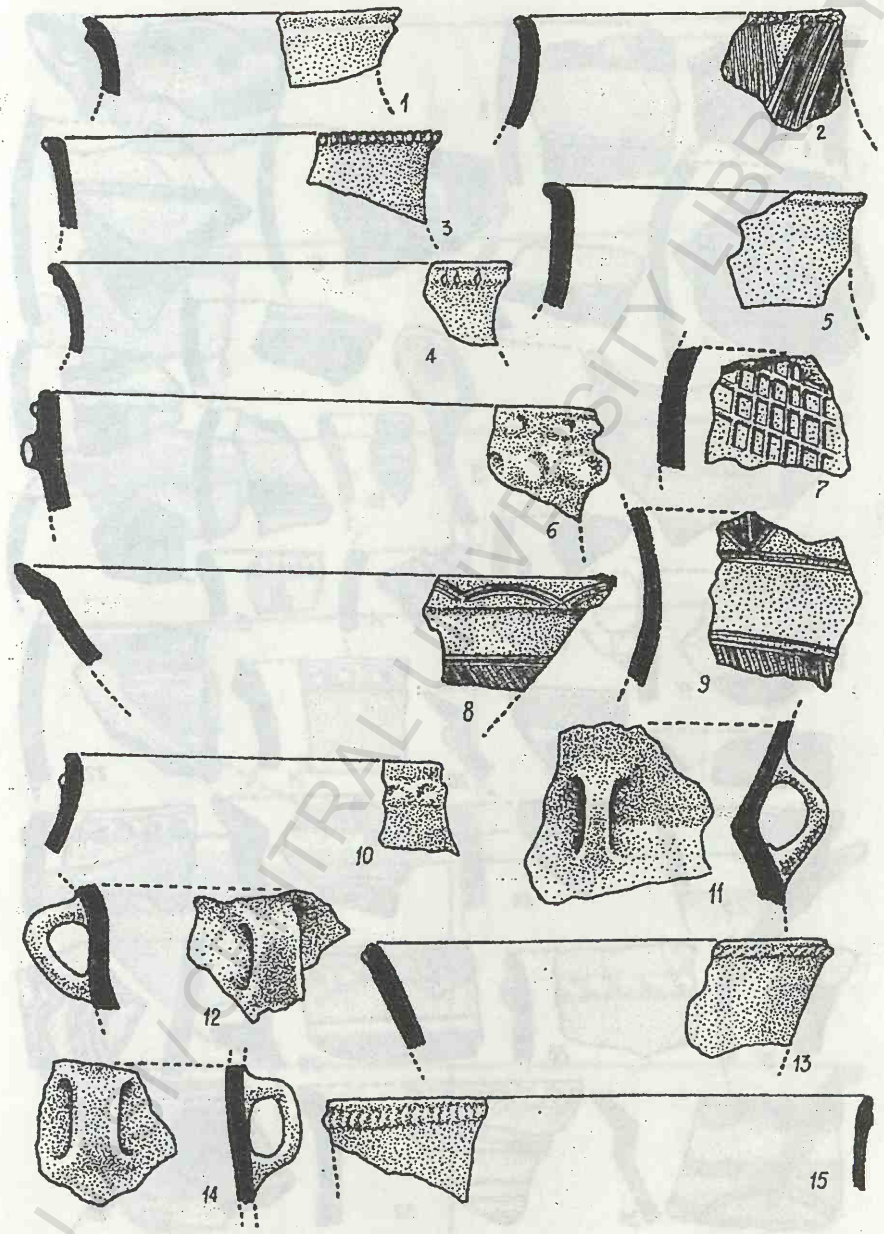

Planşa XXXV / Plate XXXV.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Corneşti - Crvenka de la / Corneşti - Crvenka type finds from: Ciuta- "*Cornu Dealului*". Scări diferite / Different scales. După / According to M.S. Petrescu.

BUCHAREST CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

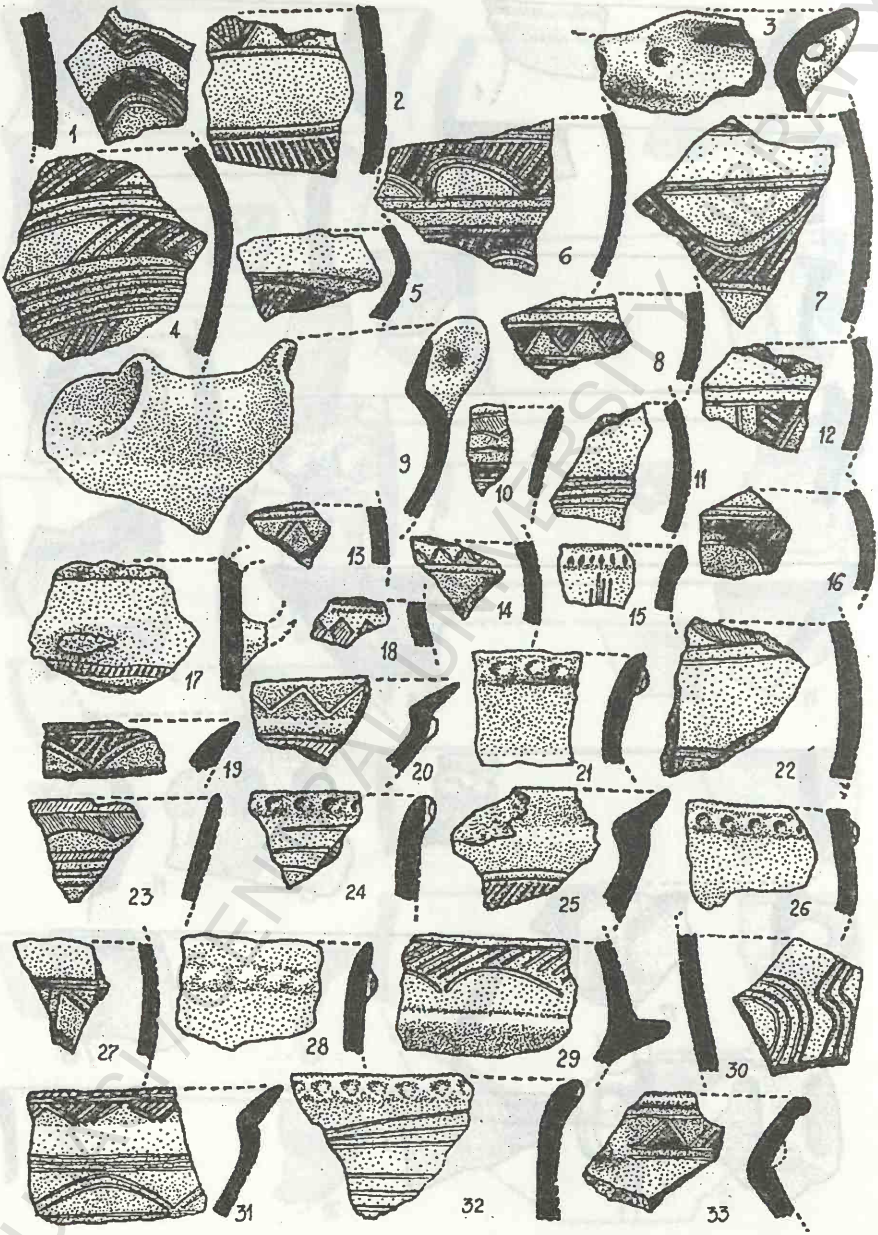

Planșa XXXVI / Plate XXXVI.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Cornești - Crvenka de la / Cornești - Crvenka type finds from: Ciuta- "*Cornu Dealului*". Scări diferite / Different scales. După / According to M.S. Petrescu.

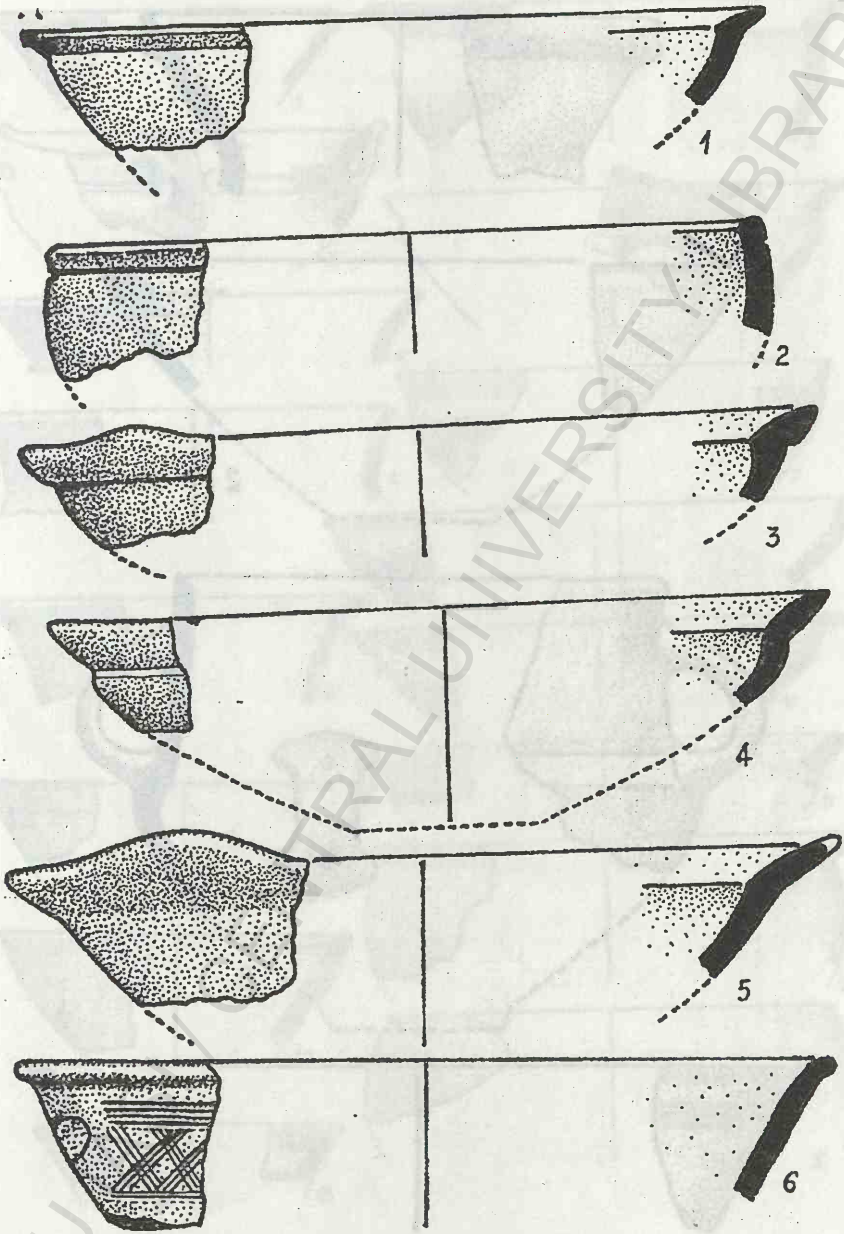

Planşa XXXVII / Plate XXXVII.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Corneşti - Crvenka de la / Corneşti - Crvenka type finds from: Gornea- "*Pod Păzărişte*". Scări diferite / Different scales. După / According to Gh. Lazarovici şi / and C. Săcărin.

CUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

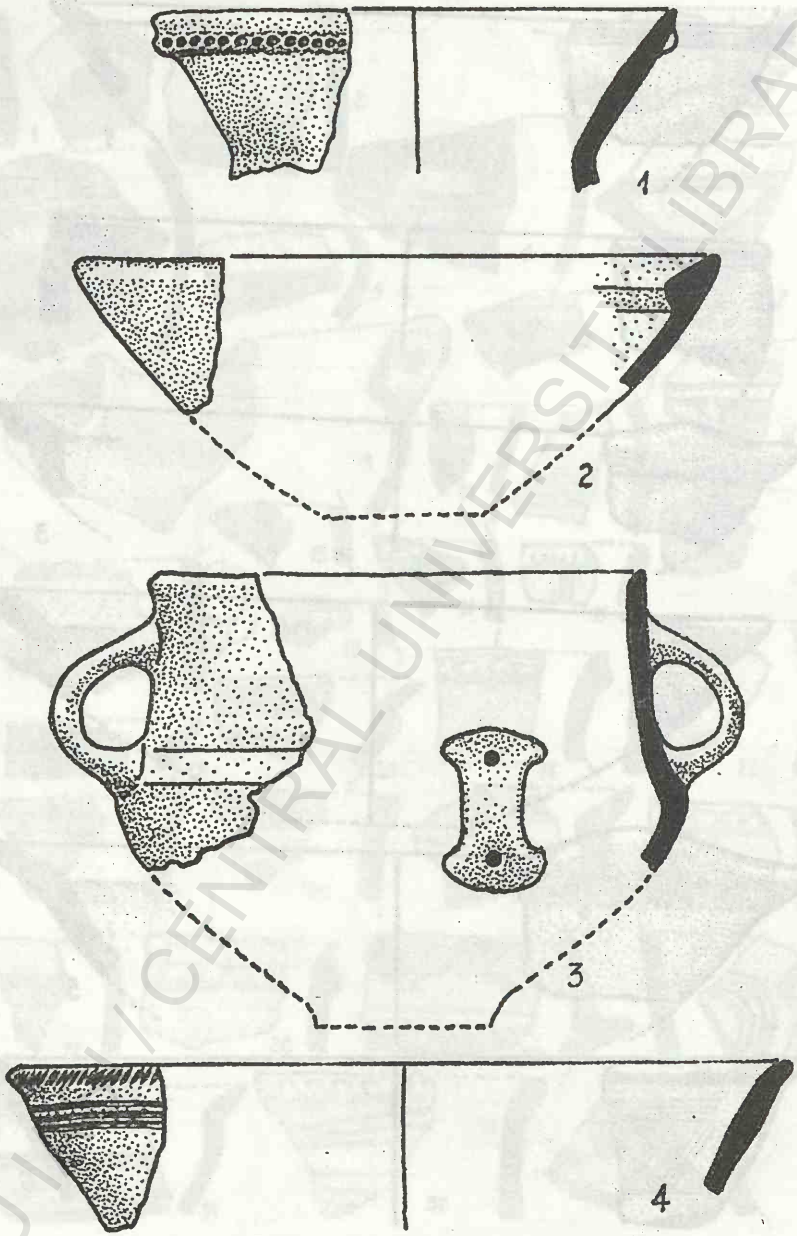

Planşa XXXVIII / Plate XXXVIII.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Corneşti - Crvenka de la / Corneşti - Crvenka type finds from: Gornea- "*Pod Păzărişte*". Scări diferite / Different scales. După / According to Gh. Lazarovici şi / and C. Săcărin.

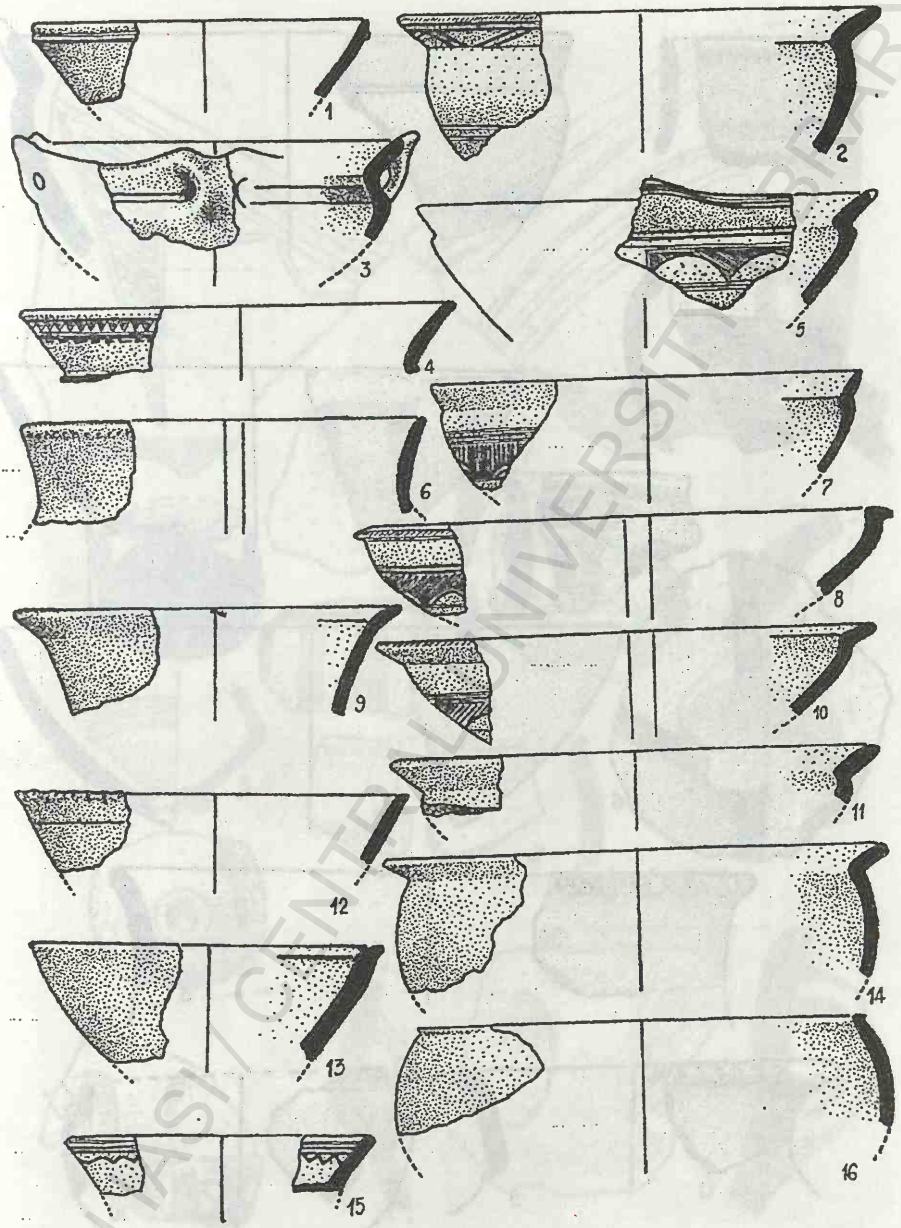

Planşa XXXIX / Plate XXXIX.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Corneşti - Crvenka de la / Corneşti - Crvenka type finds from: Gornea- "*Pod Păzărişte*". Scări diferite / Different scales. După / According to Gh. Lazarovici şi / and C. Săcărin.

CUIASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

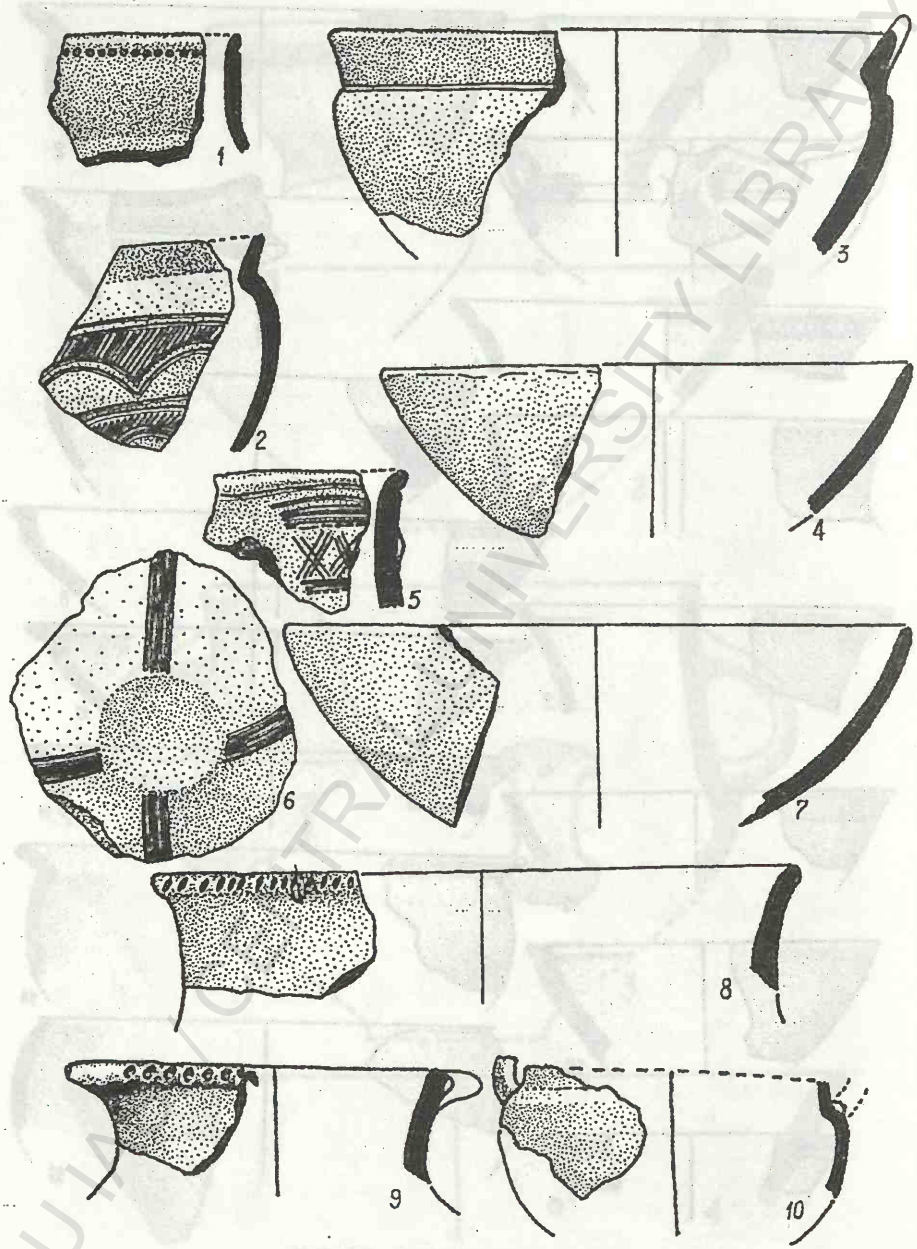

Planşa XL / Plate XL.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Corneşti - Crvenka de la / Corneşti - Crvenka type finds from: Gornea- "*Pod Păzărişte*". Scări diferite / Different scales. După / According to Gh. Lazarovici şi / and C. Săcărin.

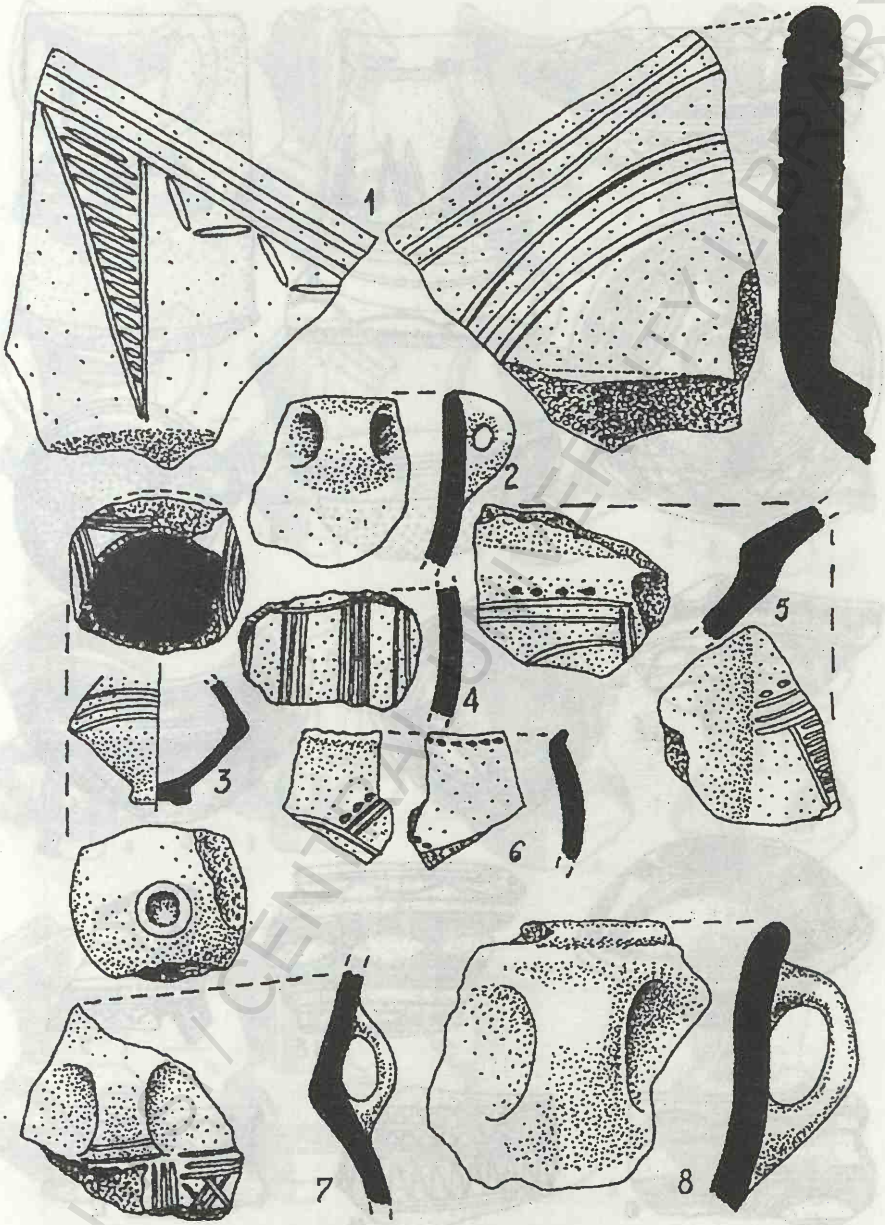

Planşa XLI / Plate XLI.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Cornești - Crvenka (sau Verbicioara) de la / Cornești - Crvenka (or Verbicioara) type finds from: Băile Herculane- "*Peștera Oilor*". Scări diferite / Different scales. După / According to M.S. Petrescu.

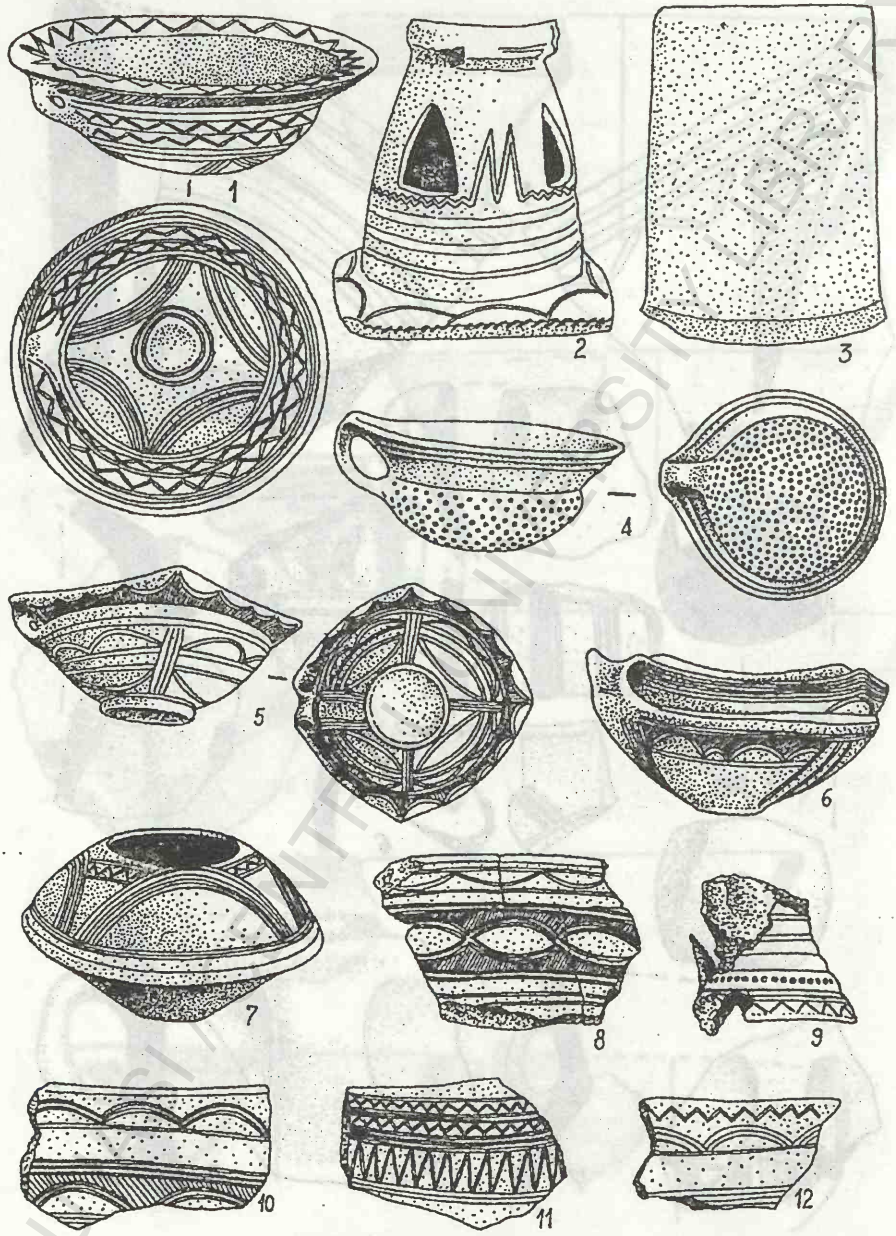

Planşa XLII / Plate XLII.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Corneşti - Crvenka de la / Corneşti - Crvenka type finds from: Corneşti- "*Cornet*". Ceramică / Ceramics (1-2, 4-12) şi / and bronz / bronze (3). Scări diferite / Different scales. După / According to O. Radu.

Planşa XLIII / Plate XLIII.

*Bronz mijlociu / Middle Bronze Age.*Ceramică ("amforete") de tip Corneşti - Crvenka de la / Corneşti - Crvenka type ceramics from: Corneşti- "*Cornet*" (1-9). Scări diferite / Different scales. După / According to O. Radu.

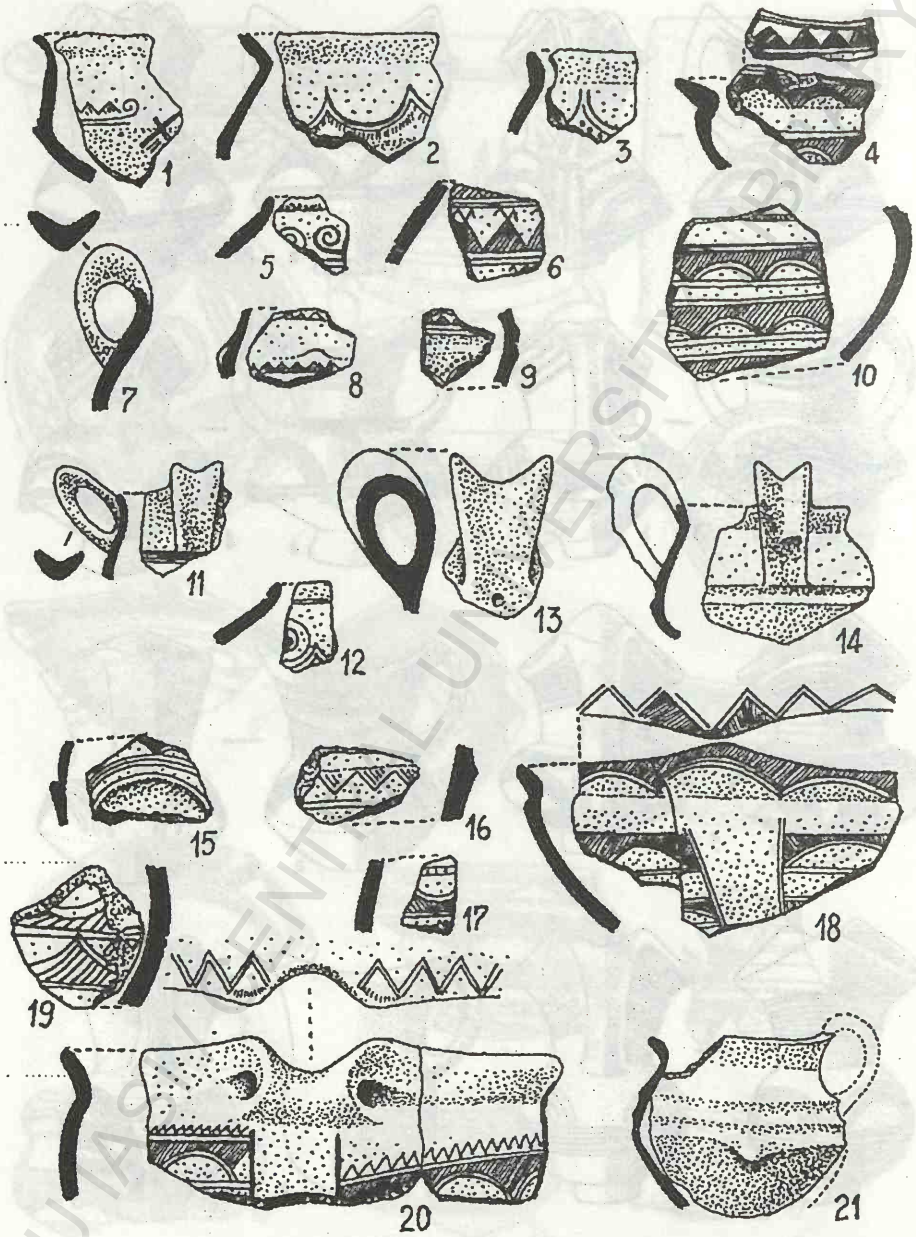

Planșa XLIV / Plate XLIV.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Cornești - Crvenka / Cornești-Crvenka type ceramics (4, 6, 10, 15-16, 17-20) și / and Vatina (1-3, 5, 7-9, 21) de la / from Moldova Veche - "*Ostrov*" ("*Spitz*"). Scări diferite / Different scales. După / According to S. Morintz.

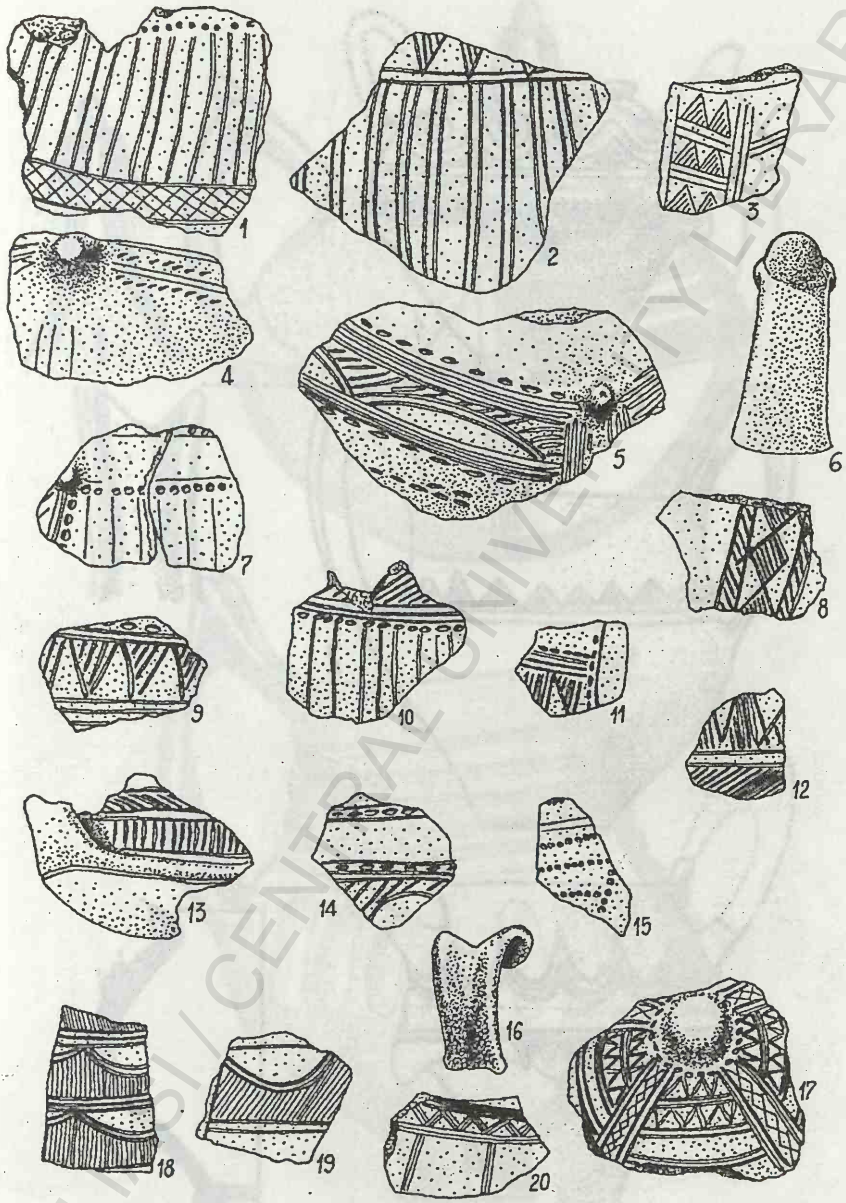

Planșa XLV / Plate XLV.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Cornești - Crvenka și Verbicioara de la / Cornești-Crvenka and Verbicioara type ceramics from: Dubova- "*Adăpostul lui Climente*" (2-16) și / and Gornea- "*Pod Păzăriște*" (17-20). Scări diferite / Different scales. După / According to V. Boroneanț.

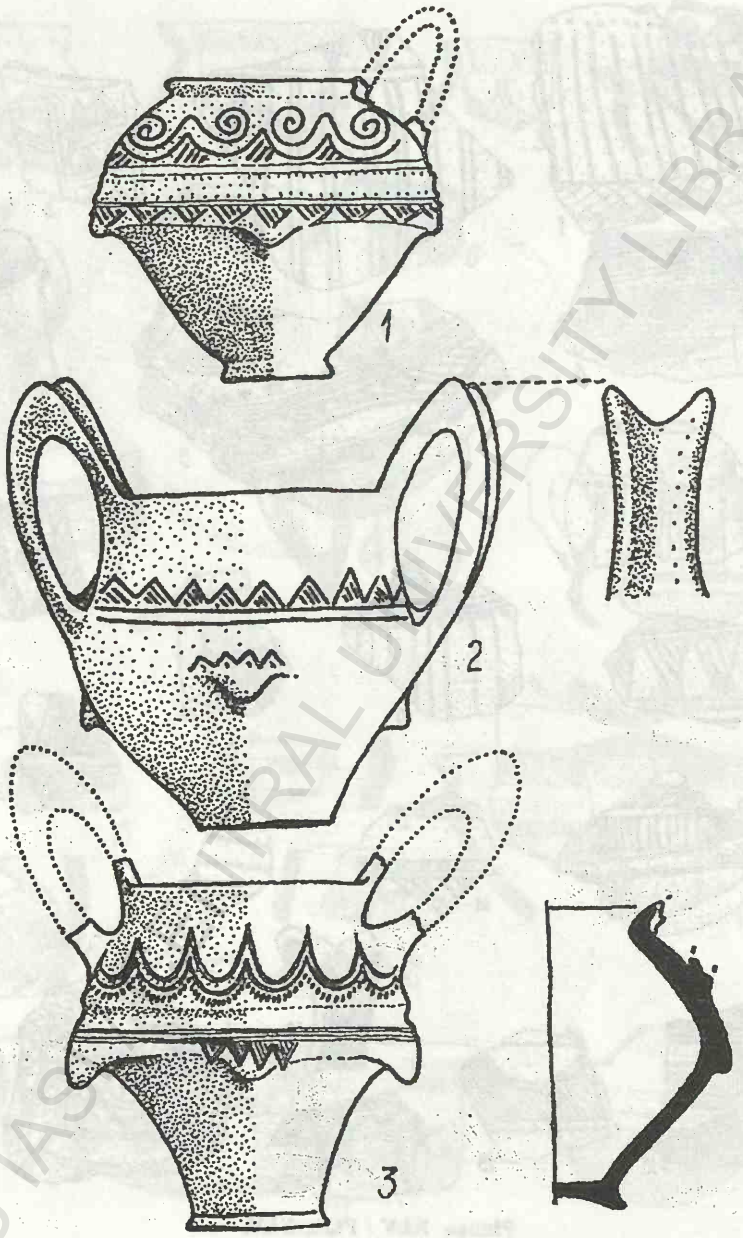

Planşa XLVI / Plate XLVI.

*Bronz mijlociu / Middle Bronze Age.*Ceramică de tip Vatina / Vatina type ceramics from: Moldova Veche-"*Ostrov*". Scări diferite / Different scales. După / According to Gh. Lazarovici şi / and C. Săcărin.

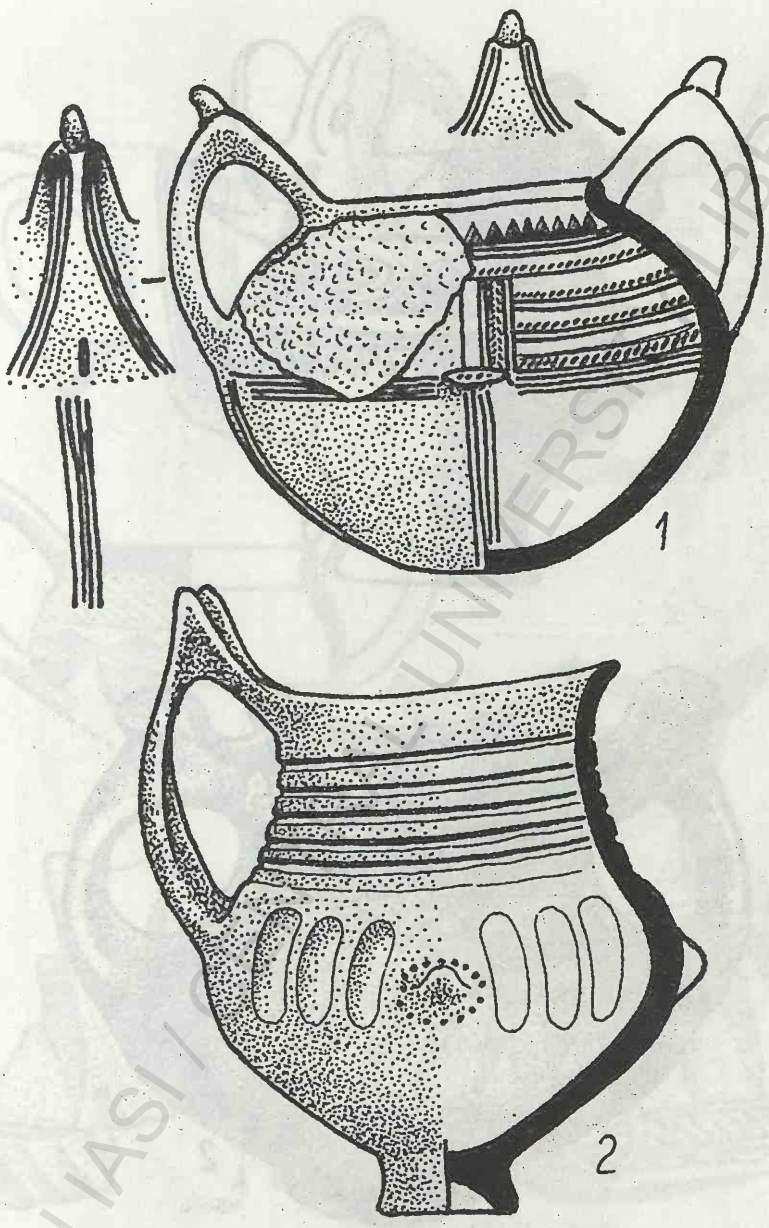

Planşa XLVII / Plate XLVII.

*Bronz mijlociu / Middle Bronze Age.*Ceramică de tip Vatina / Vatina type ceramics from: Moldova Veche-"*Ostrov*". Scări diferite / Different scales. După / According to Gh. Lazarovici şi / and C. Săcărin.

Planșa XLVIII / Plate XLVIII.

*Bronz mijlociu / Middle Bronze Age.*Ceramică de tip Vatina / Vatina type ceramics from: Moldova Veche-"*Ostrov*". Scări diferite / Different scales. După / According to Gh. Lazarovici și / and C. Săcărin.

Planșa XLIX / Plate XLIX.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Vatina / Vatina type ceramics from: Moldova Veche-"*Ostrov*". Scări diferite / Different scales. După / According to Gh. Lazarovici și / and C. Săcărin.

Planșa L / Plate L.

*Bronz mijlociu / Middle Bronze Age.*Ceramică de tip Vatina / Vatina type ceramics from: Liubcova- "*Stenca*". Scări diferite / Different scales.

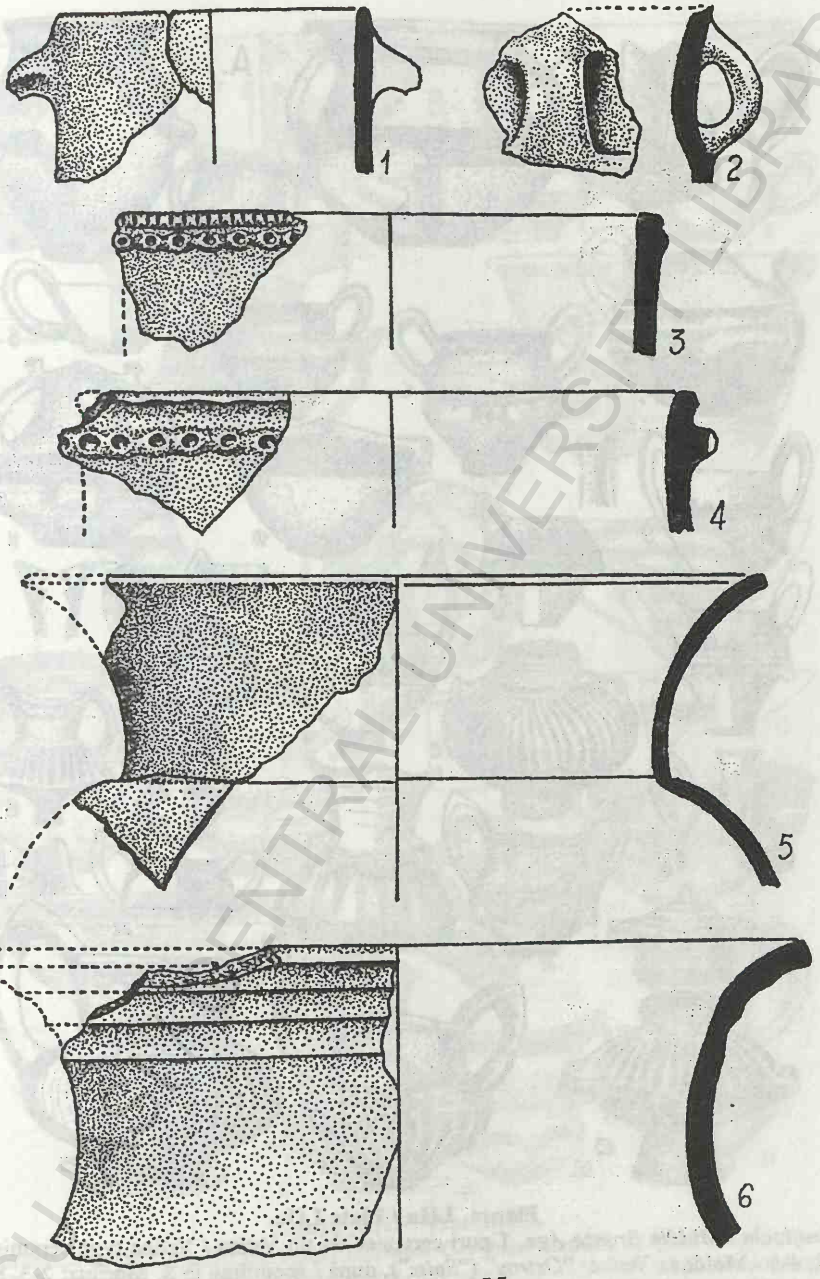

Planşa LI / Plate LI.

*Bronz mijlociu / Middle Bronze Age.*Ceramică de tip Vatina / Vatina type ceramics from: Liubcova- "*Stenca*". Scări diferite / Different scales.

CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Planşa LIIa / Plate LIIa.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Tipuri ceramice de tip Vatina / Vatina type ceramic shapes from: 1, 4-5 - Moldova Veche- "*Ostrov*" ("*Spitz*"), după / according to S. Morintz; 2-3, 8, 11, 13 - Feudvar - Mosorin, după / according to B. Hänsel, P. Medović; 9, 12, 14, 16 - Moldova Veche- "*Ostrov*", după / according Gh. Lazarovici, C. Săcărin; 19-22, 24-25 - Liubcova- "*Stenca*"; 6-7 - Vinca; 15 - Vatina; 10, 17-18, 23 - Zidovar, după / according to N. Tasić.

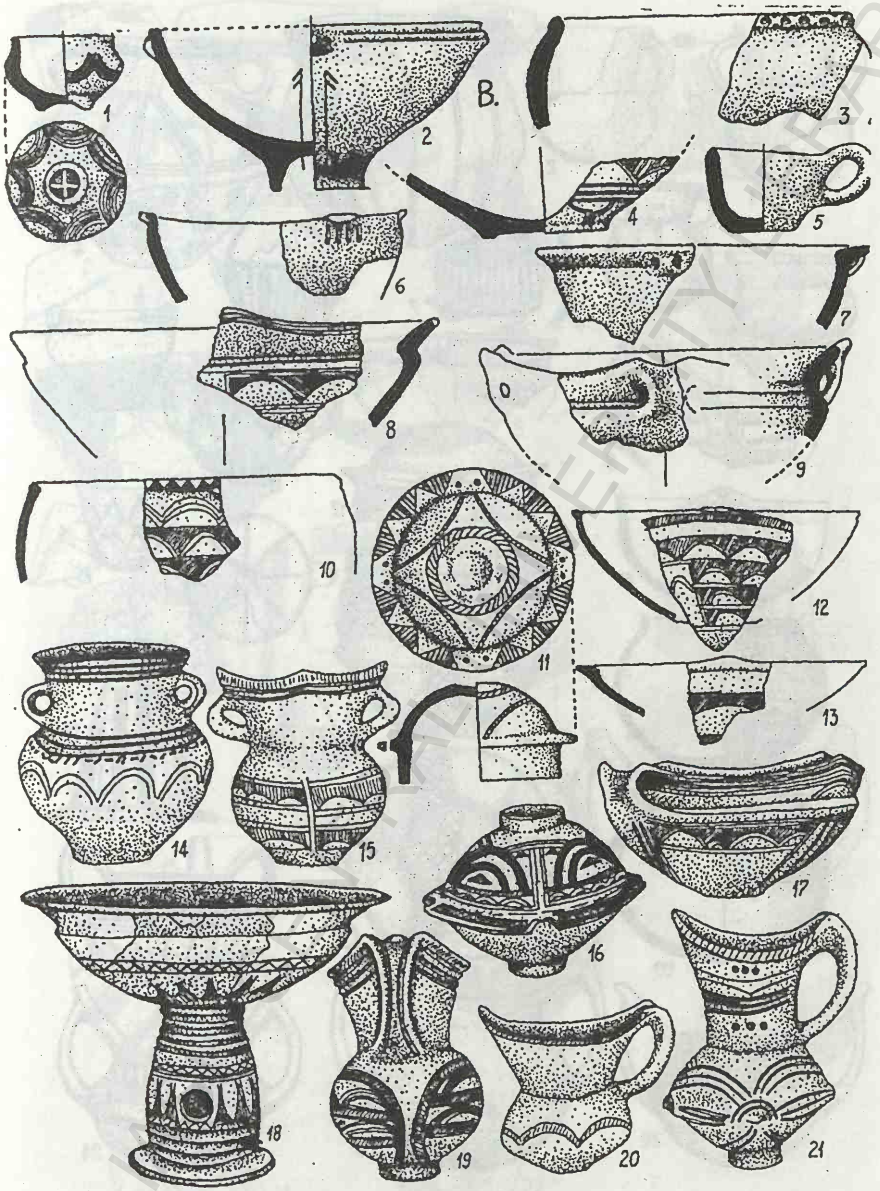

Planşa LIIb / Plate LIIb.

Tipuri ceramice de tip Cornești Crvenka / *Cornești-Crvenka* ceramic shapes: 1-7, Ciuta- "*Cornu Dealului*", după / according to M.S. Petrescu; 8-9, Gornea- "*Păzărişte*", după / according to Gh. Lazarovici şi / and C. Săcărin; 10-13, Periam, după /according to T. Soroceanu; 14-15, 20-21, Vršac-Crvenka, după /according to N. Tasić; 16-19, Cornești- "*Cornet*", după / according to O. Radu.

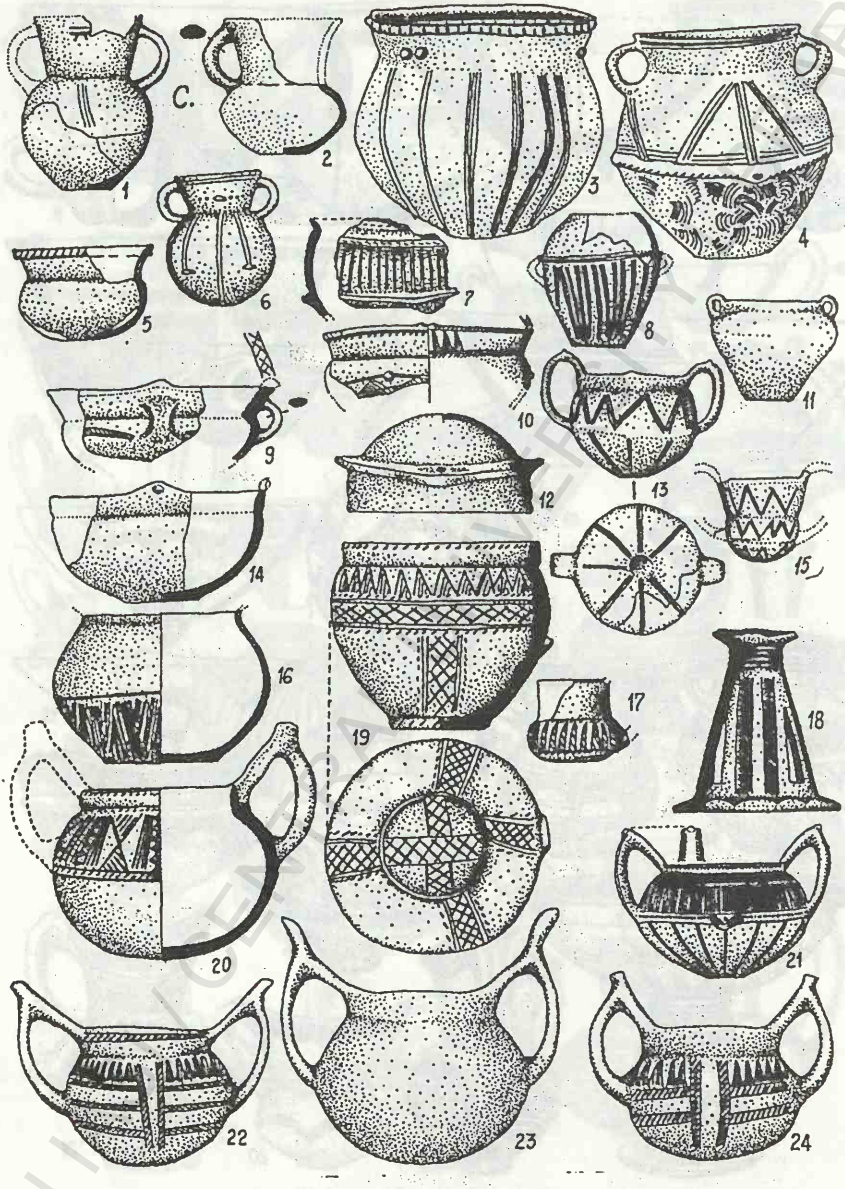

Planşa LIIc / Plate LIIc.

Tipuri ceramice de tip Verbicioara I-III de la / Verbicioara I-III ceramic shapes from: 1-2, 5 - Cârcea- "*Viaduct*", după / according to M. Nica; 3, 6, 13, 15, 18, 21-24 - Verbicioara, după / according to S. Morintz; 4 - Kladovo, după /according to N. Tasić; 7-8, 11-12, 16 - Mărăcine- "*Sălişte*", după / according to M. Nica; 9-10, 14, 17, 19 - Curmătura- "*Măgura*", după / according to M. Nica; 20 - Bârca, după / according to M. Nica. Scări diferite / Different scales.

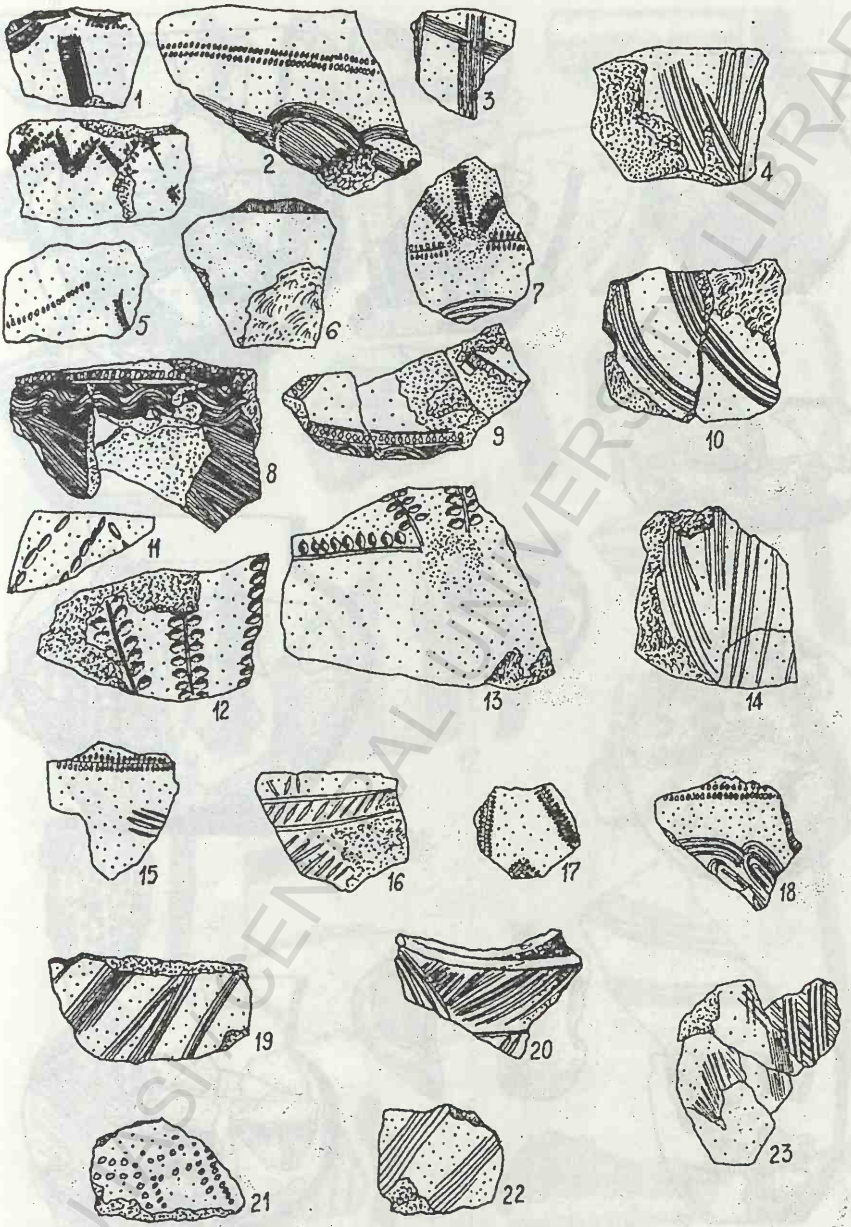

Planşa LIII / Plate LIII.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată I (?) de la / Balta Sărată I type ceramics (?) from: Visag (1-23). Scări diferite / Different scales. După /According to Vl. Dumitrescu şi / and I. Stratan.

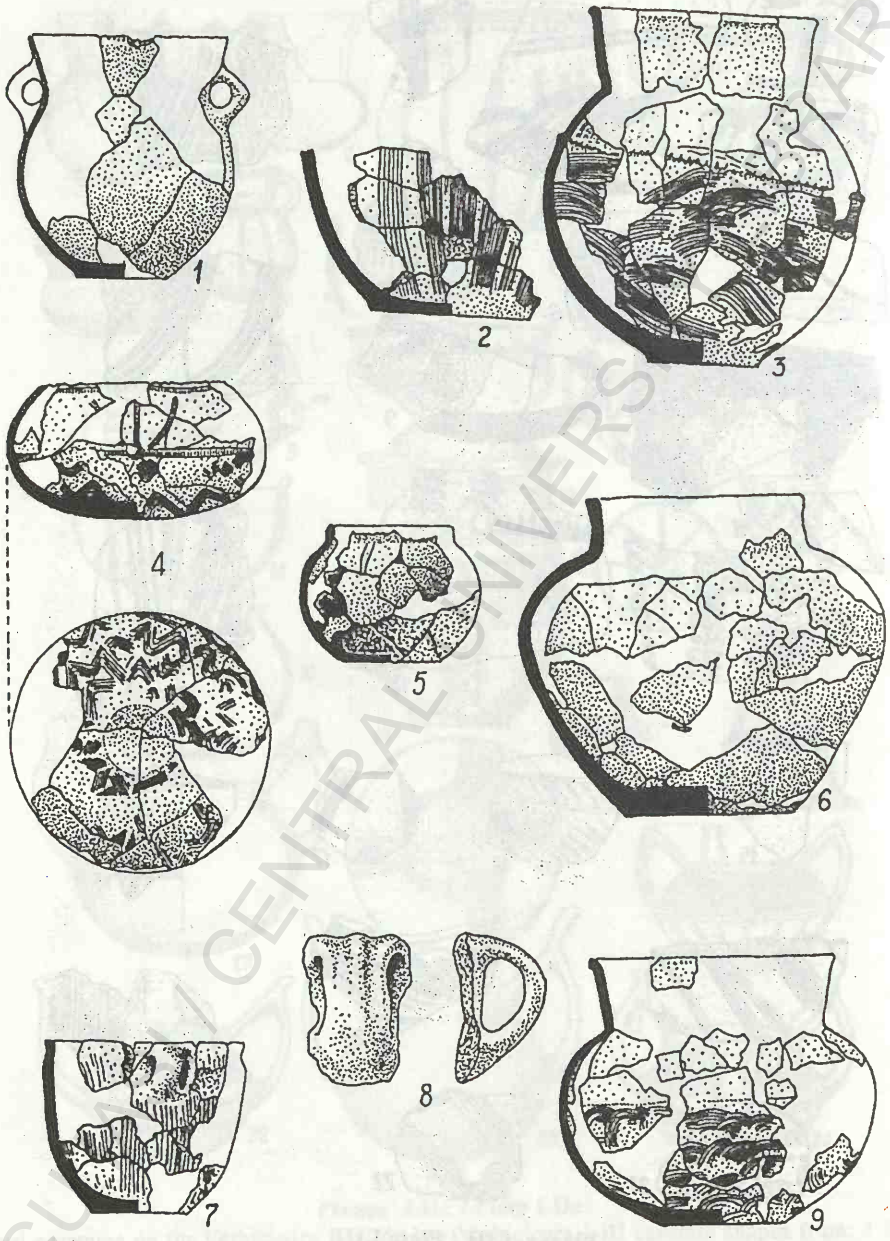

Planşa LIV / Plate LIV.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată I (?) de la / Balta Sărată I type ceramics (?) from: Visag (1-9). Scări diferite / Different scales. După /According to Vl. Dumitrescu şi / and I. Stratan.

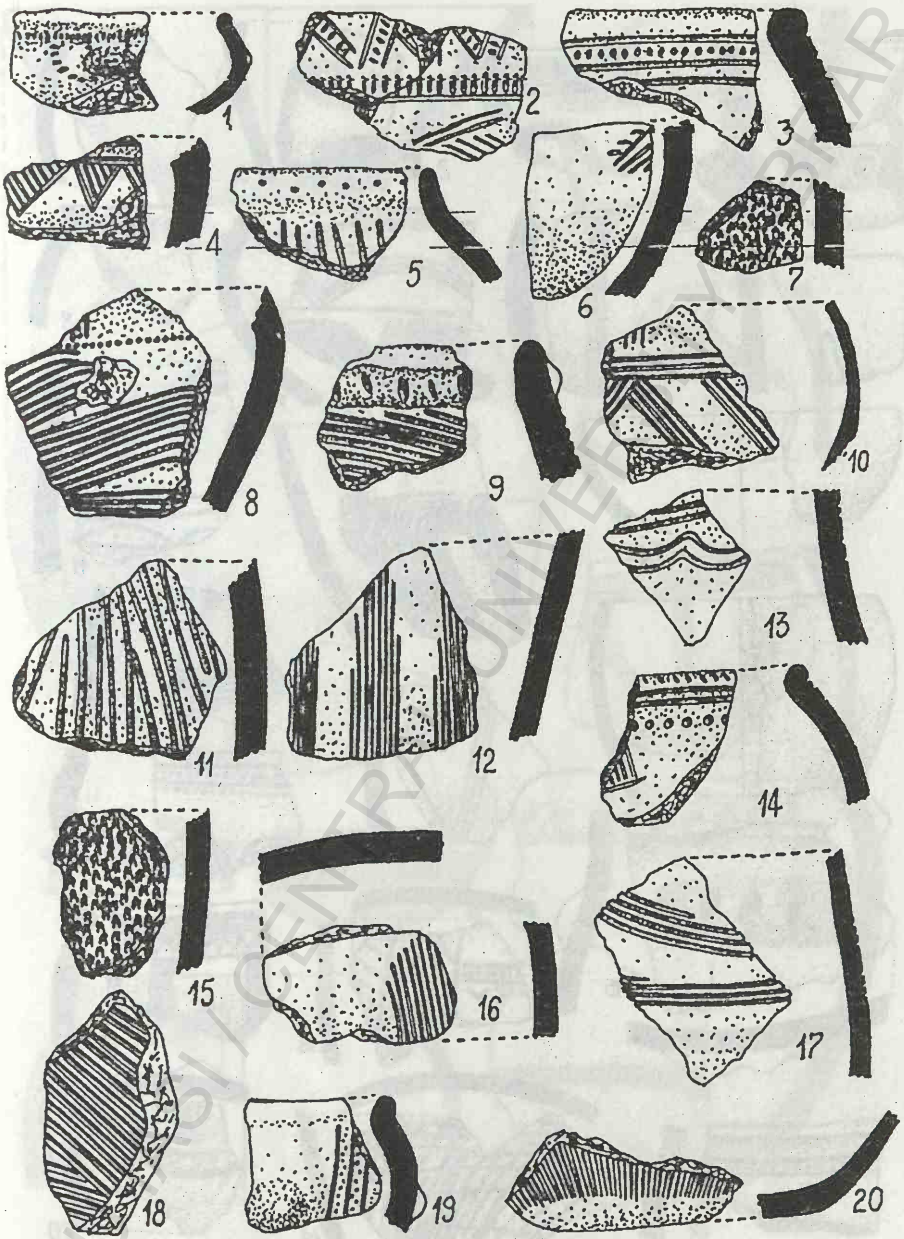

Planşa LV / Plate LV.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată I (?) de la / Balta Sărată I type ceramics (?) from: Iaz- "*Dâmb*". Scări diferite / Different scales. După / According toR. Petrovszky şi /and M. Gumă.

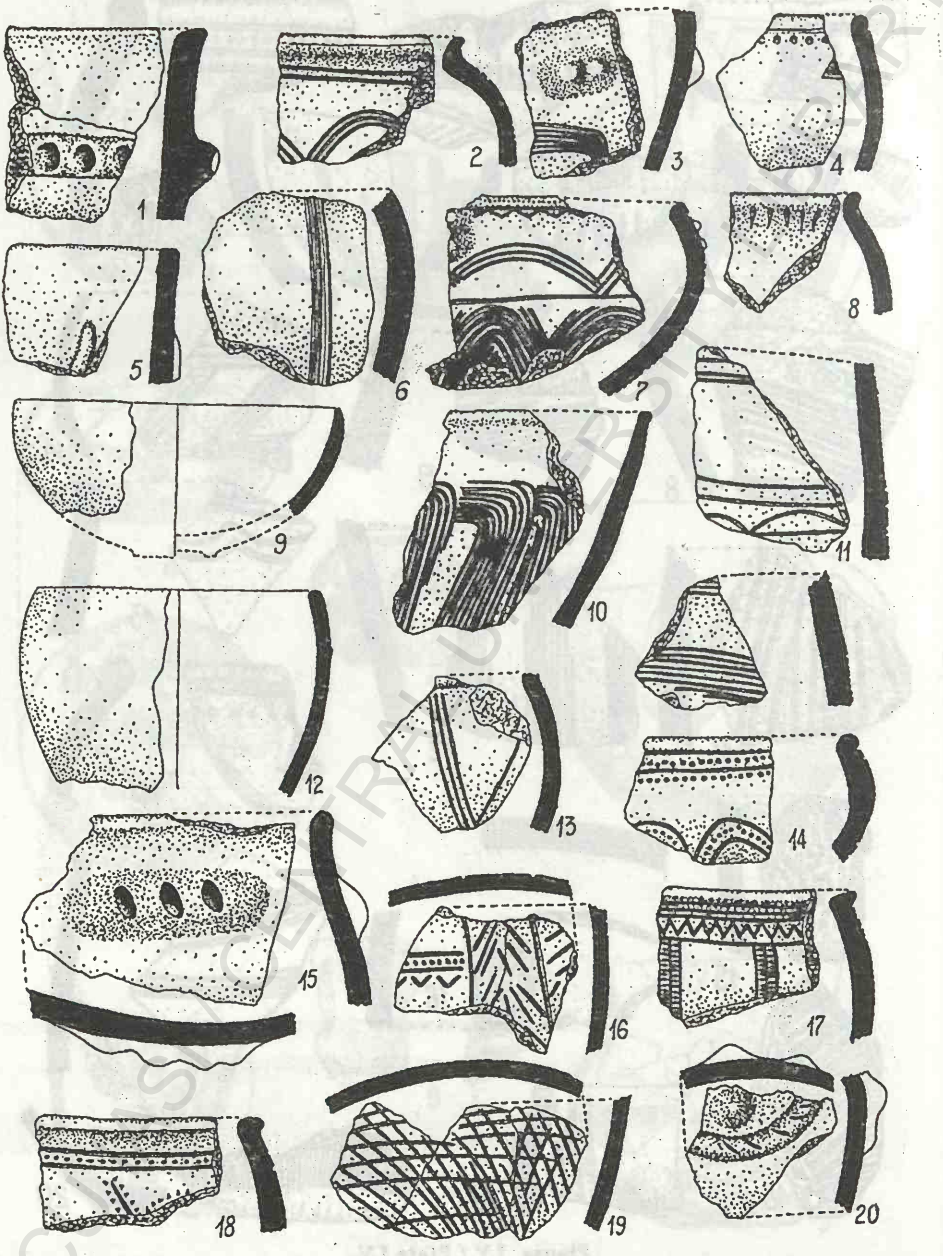

Planşa LVI / Plate LVI.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată I (?) de la / Balta Sărată I type ceramics (?) from: Iaz- "*Dâmb*". Scări diferite / Different scales. După / According to R. Petrovszky şi /and M. Gumă.

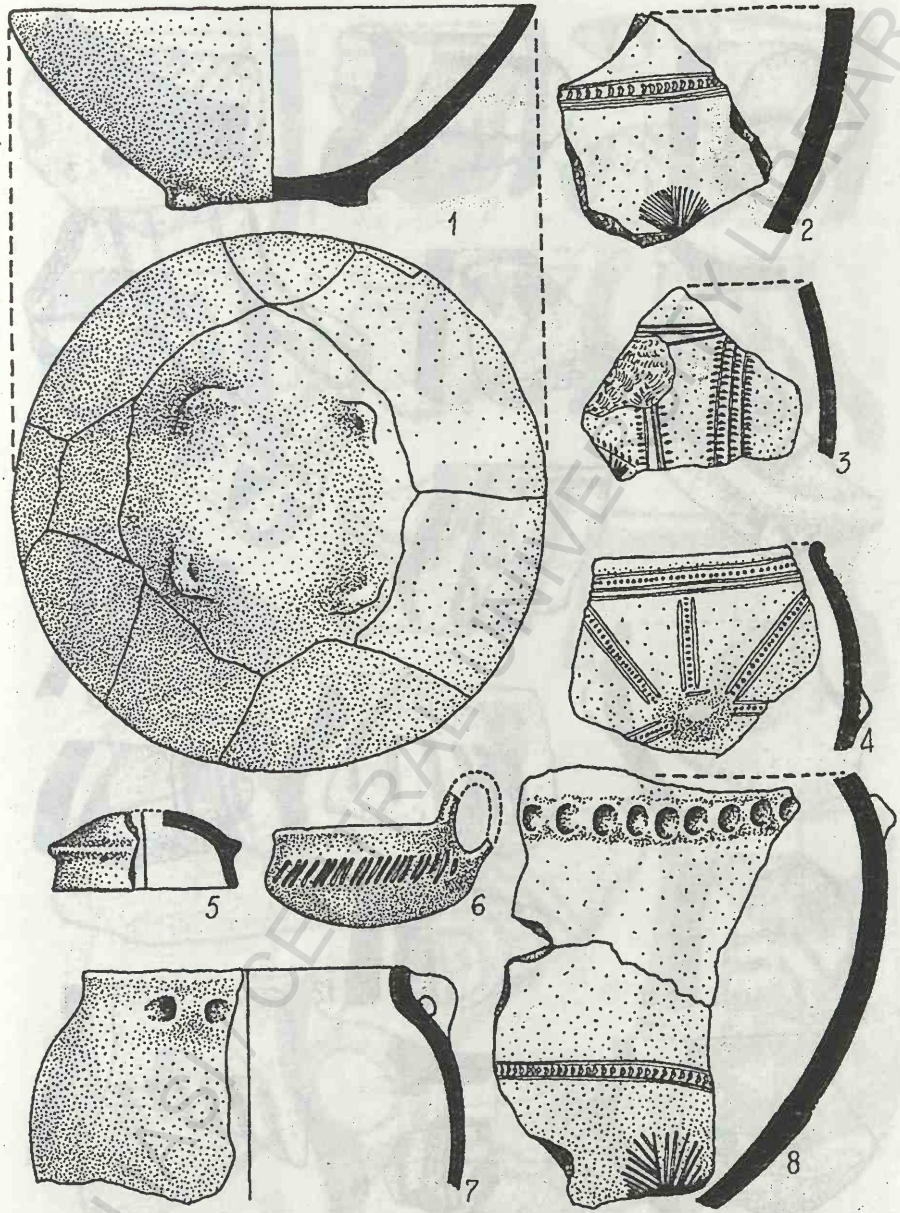

Planşa LVII / Plate LVII.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată I (?) de la / Balta Sărată I type ceramics (?) from: Iaz- "*Dâmb*". Scări diferite / Different scales. După / According to R. Petrovszky şi / and M. Gumă.

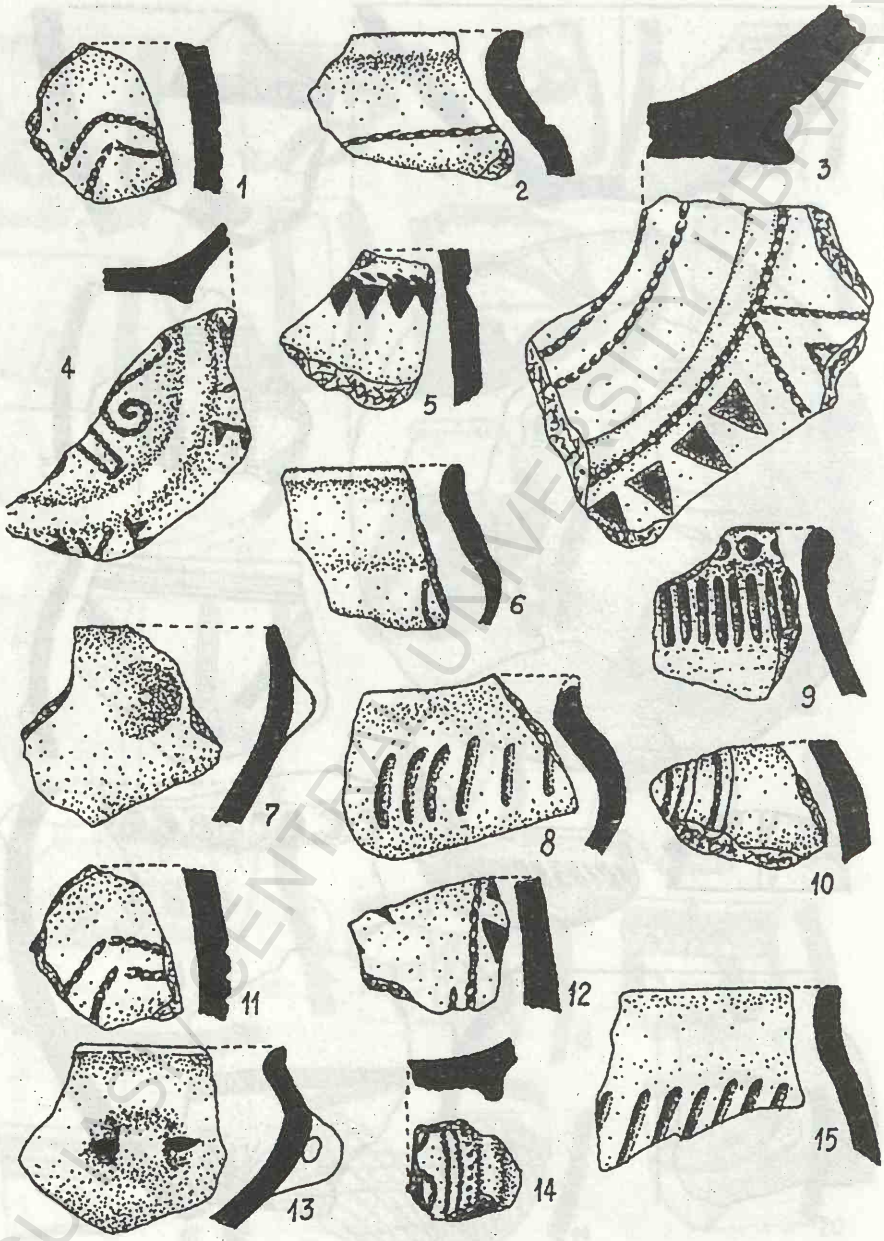

Planşa LVIII / Plate LVIII.

*Bronz mijlociu / Middle Bronze Age.*Ceramică de tip Balta Sărată II de la / Balta Sărată II type ceramics from: Iaz- "*Dâmb*". Scări diferite / Different scales. După / According to R. Petrovszky şi / and M. Gumă.

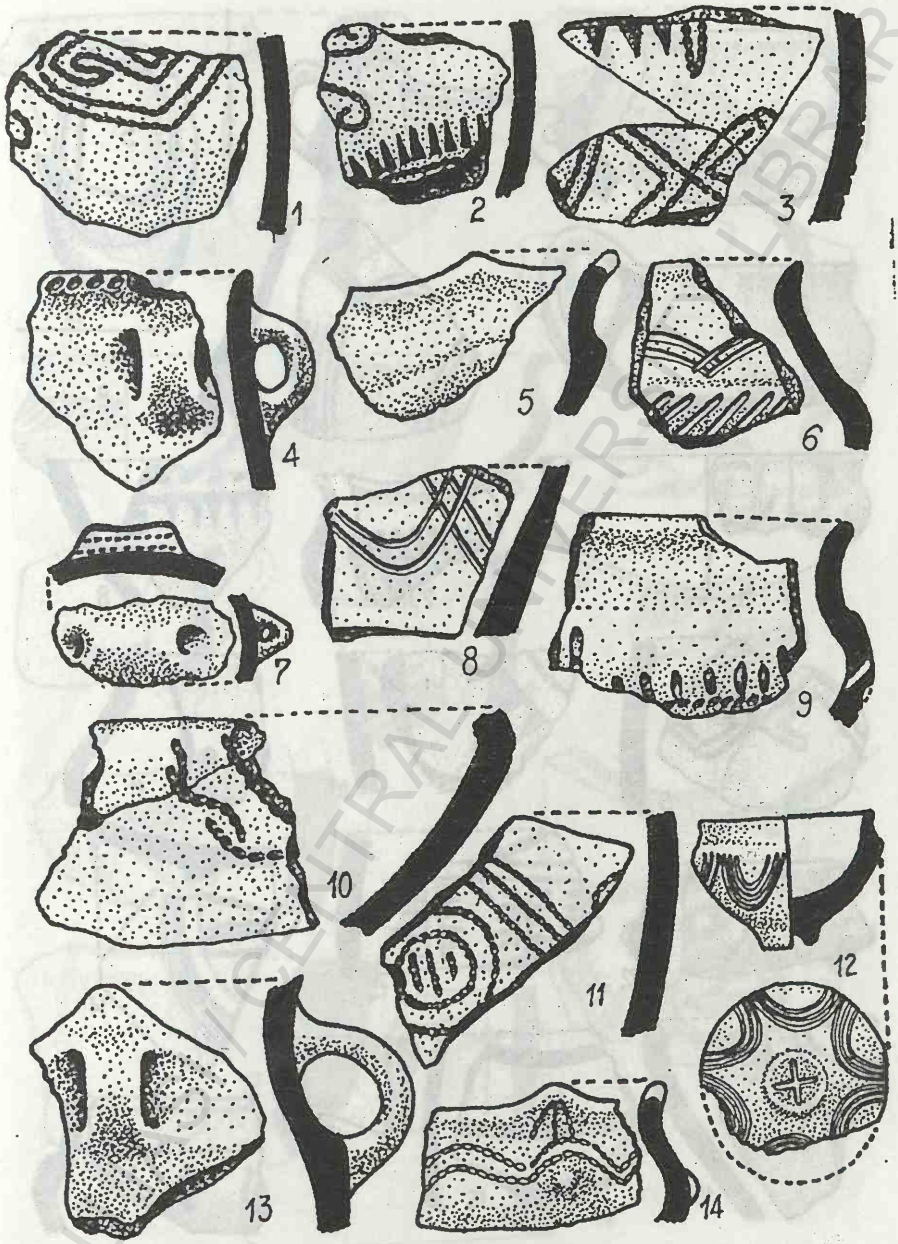

Planşa LIX / Plate LIX.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată II de la / Balta Sărată II type ceramics from: Caransebeş- "*Balta Sărată*". Scări diferite / Different scales. După / According to R. Petrovszky şi /and M. Gumă.

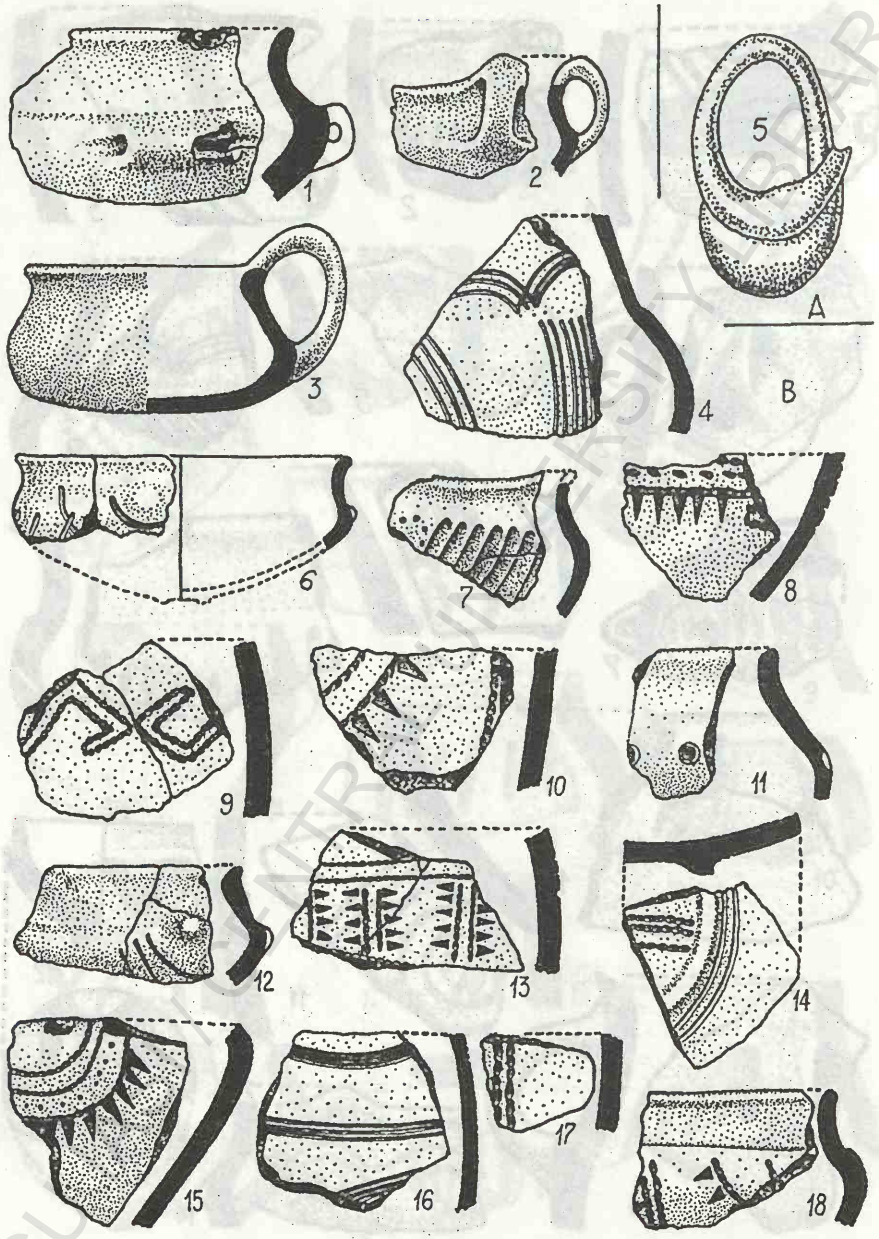

Planşa LX / Plate LX.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Descoperiri de tip Balta Sărată II de la / Balta Sărată II type finds from: Caransebeş- "*Balta Sărată*".Ceramică / ceramics (B 1-4, 6-18); aur / gold (A 5). Scări diferite / Different scales. După / According to R. Petrovszky şi /and M. Gumă.

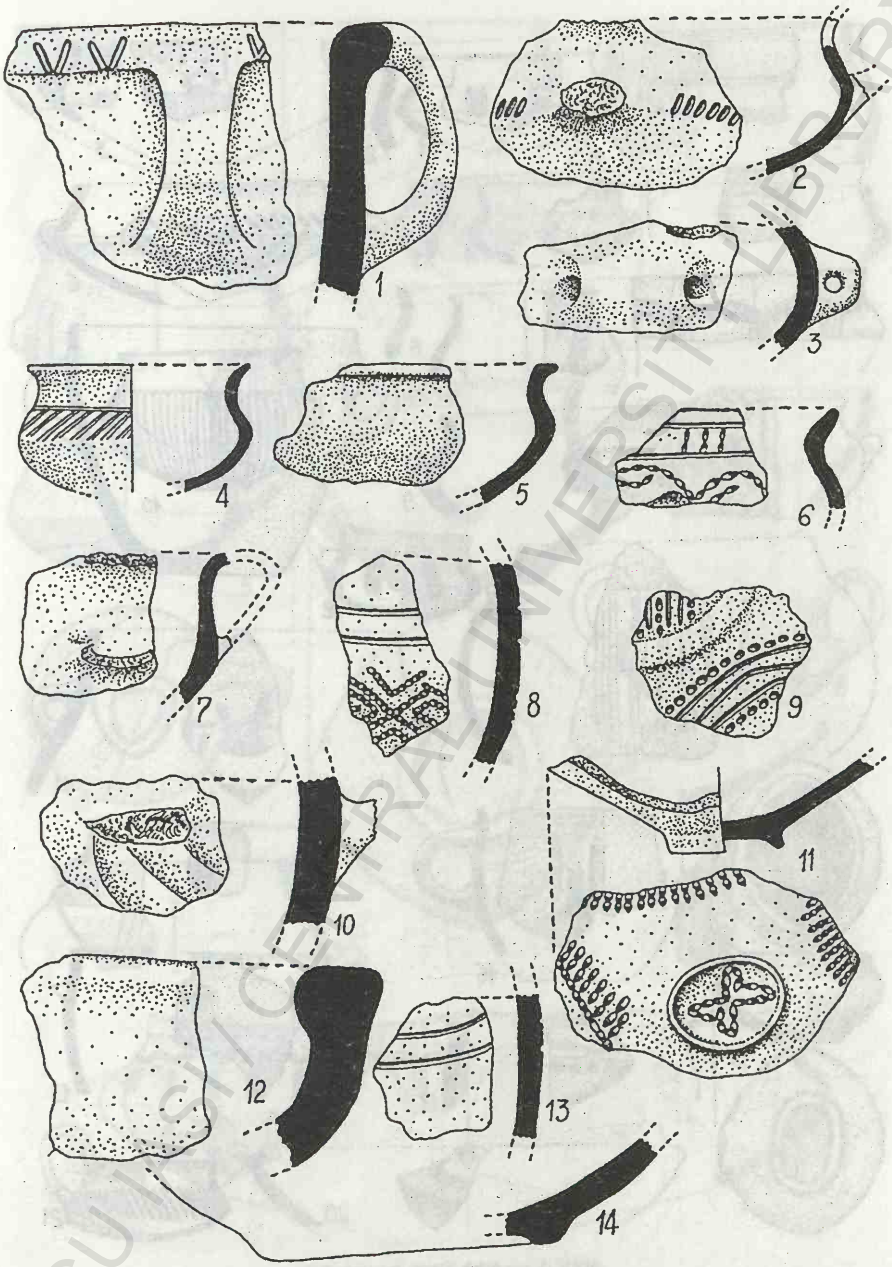

Planşa LXI / Plate LXI.

Bronz mijlociu / Middle Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată II de la / Balta Sărată II type ceramics from: Ictar - Budinț. Scări diferite / Different scales. După / According to M.S. Petrescu.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

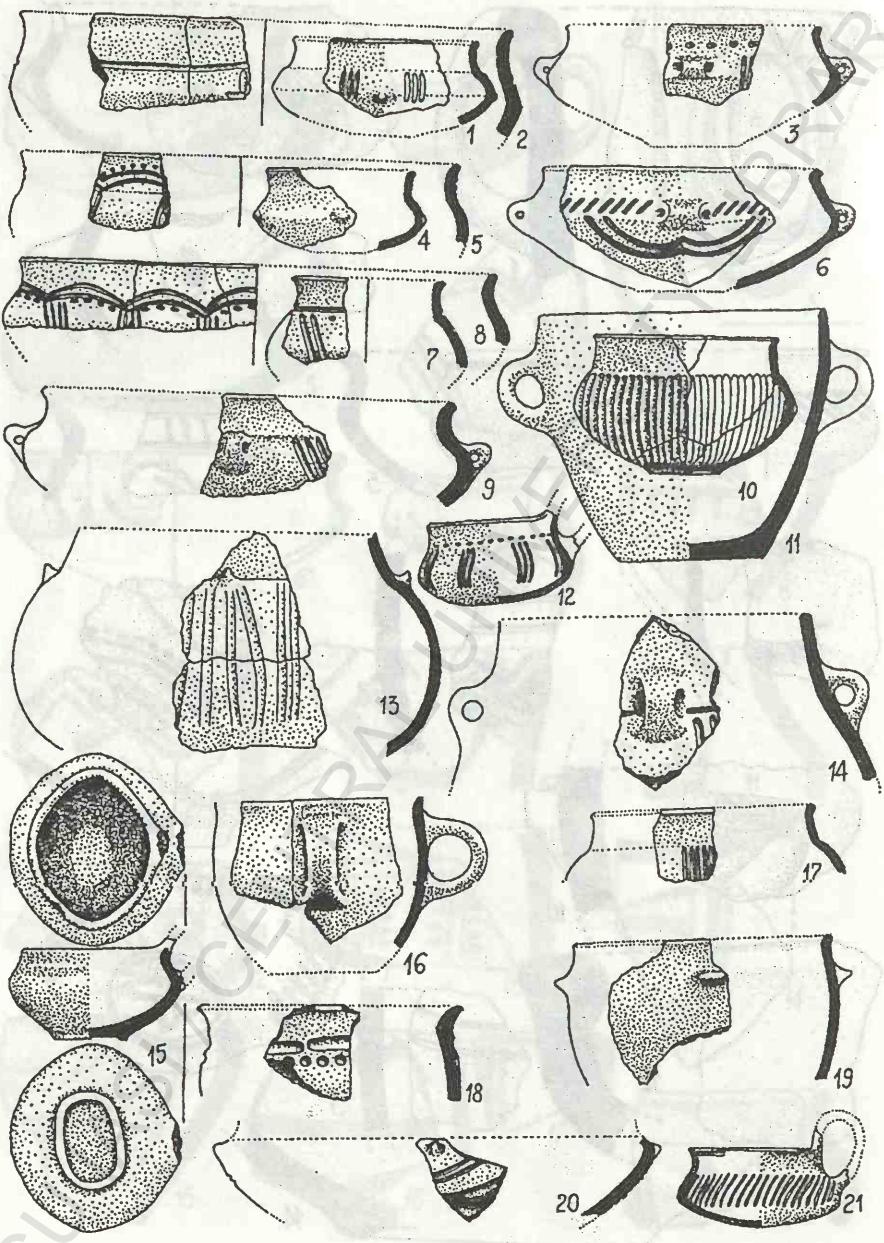

Planşa LXII / Plate LXII.

Bronz mijlociu şi târziu / Middle and Late Bronze Age. Descoperiri de tip Balta Sărată III de la / Balta Sărată III type finds from:Valea Timişului-"*Rovină*" (niv. / level II). Scări diferite / Different scales.

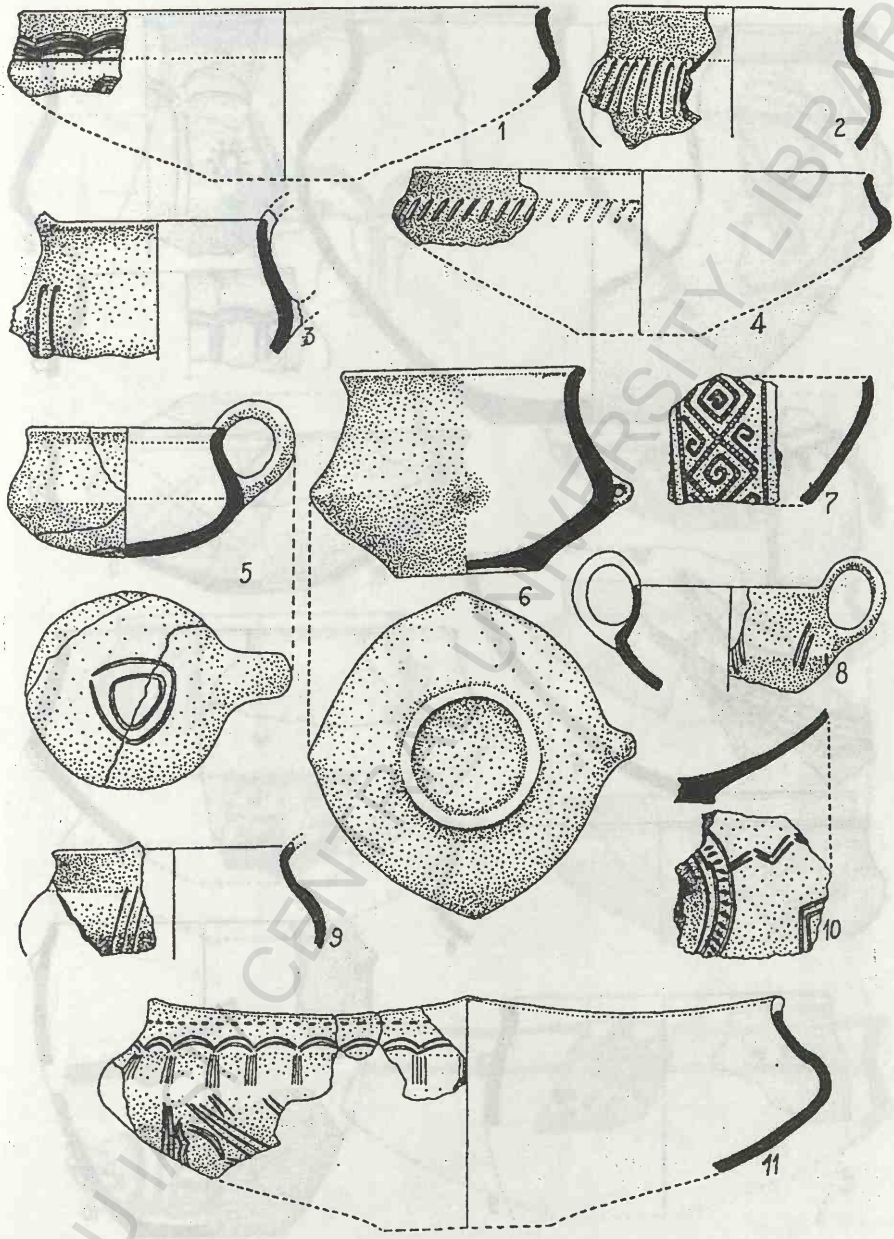

Planşa LXIII / Plate LXIII.

Bronz mijlociu şi târziu / Middle and Late Bronze Age. Descoperiri de tip Balta Sărată III de la / Balta Sărată III type finds from:Valea Timişului-"*Rovină*" (niv. / level II). Scări diferite / Different scales.

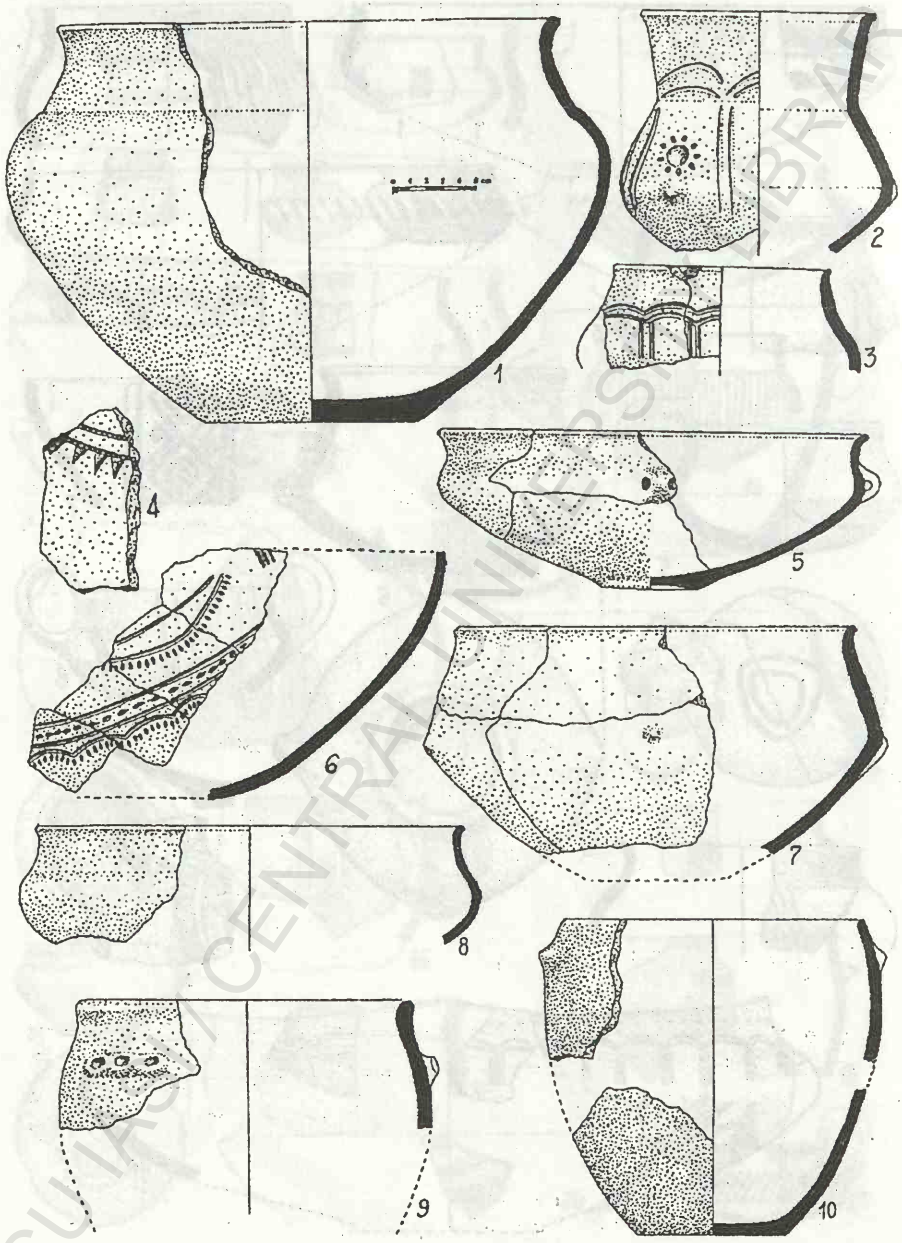

Planşa LXIV / Plate LXIV.

Bronz mijlociu şi târziu / Middle and Late Bronze Age. Descoperiri de tip Balta Sărată III de la / Balta Sărată III type finds from:Valea Timişului-"*Rovină*" (niv. / level II). Scări diferite / Different scales.

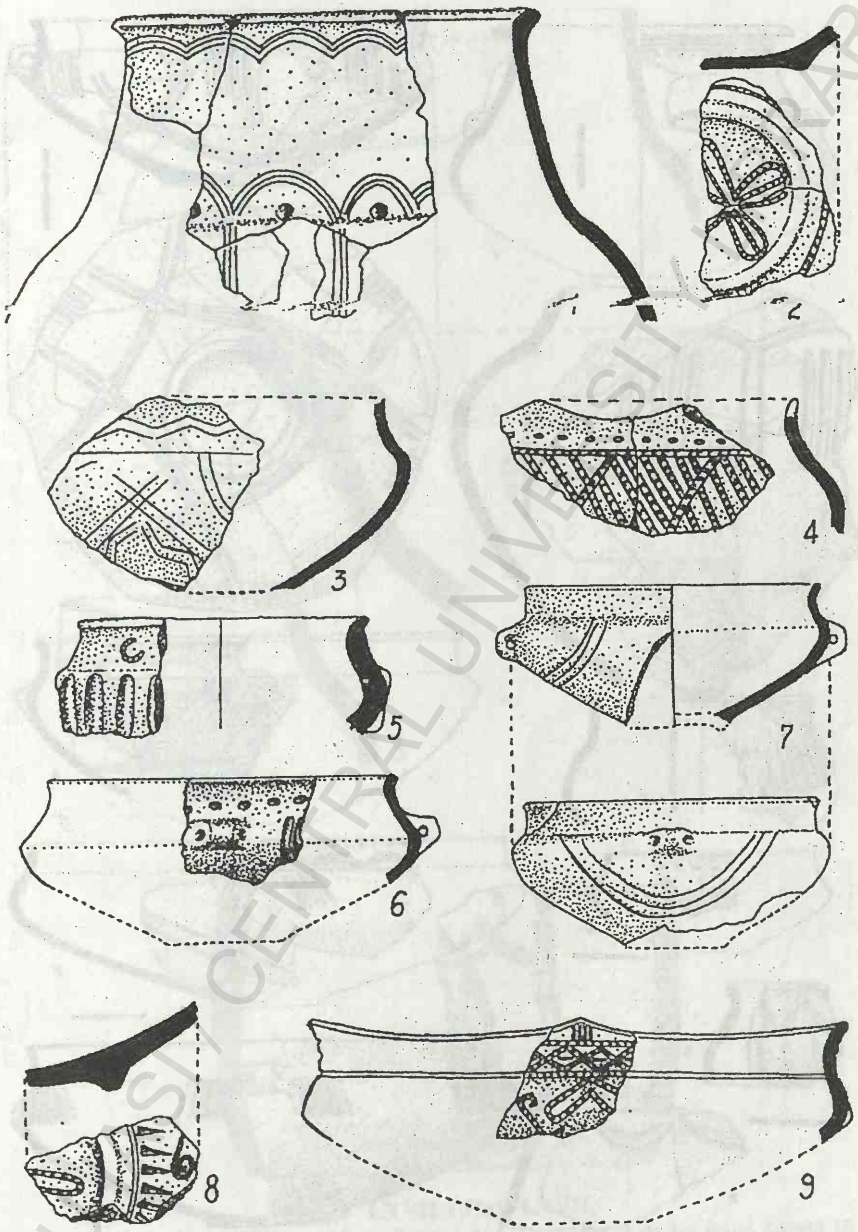

Planșa LXV / Plate LXV.

Bronz mijlociu și târziu / Middle and Late Bronze Age. Descoperiri de tip Balta Sărată III de la / Balta Sărată III type finds from:Valea Timișului-"*Rovină*" (niv. / level II). Scări diferite / Different scales.

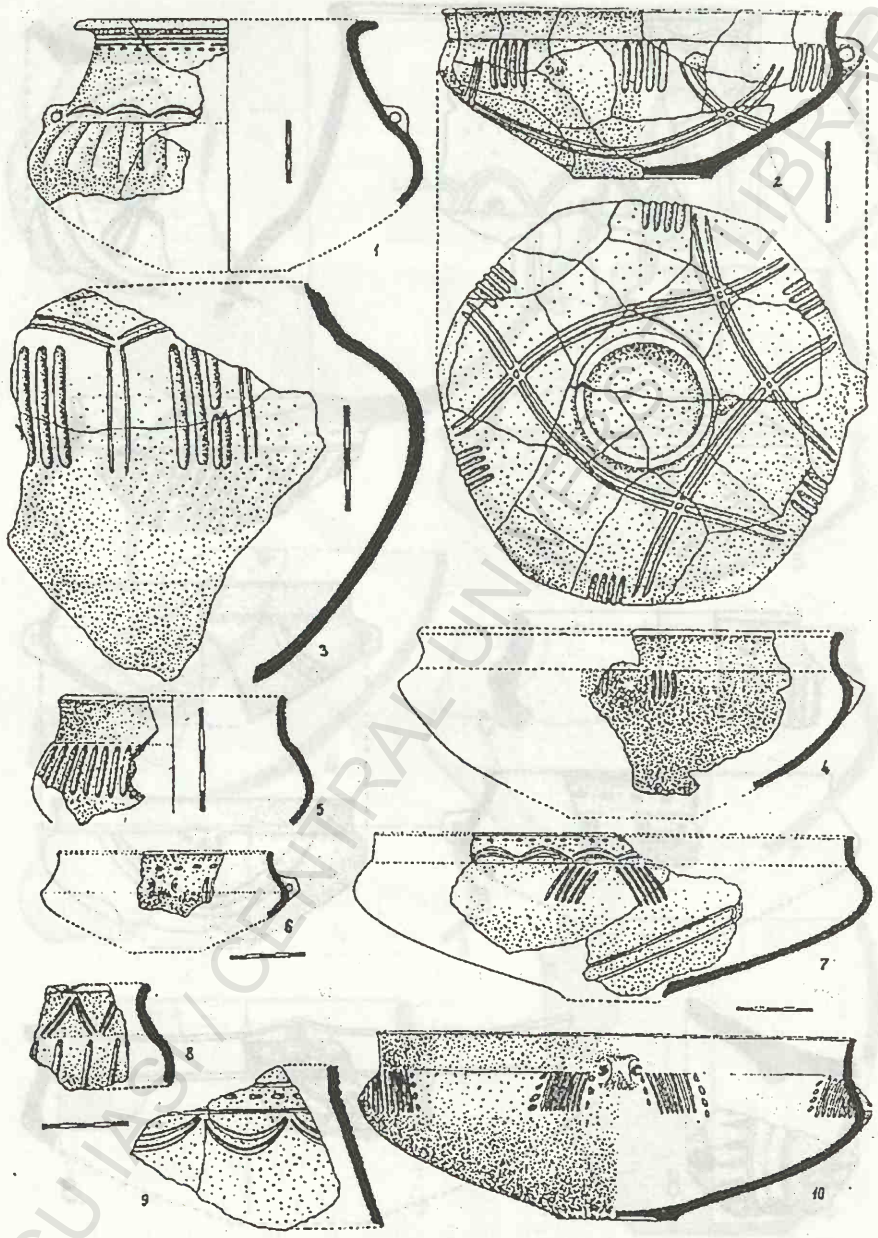

Planșa LXVI / Plate LXVI.

Bronz mijlociu și târziu / Middle and Late Bronze Age. Descoperiri de tip Balta Sărată III de la / Balta Sărată III type finds from:Valea Timișului-"*Rovină*" (niv. / level II). Scări diferite / Different scales.

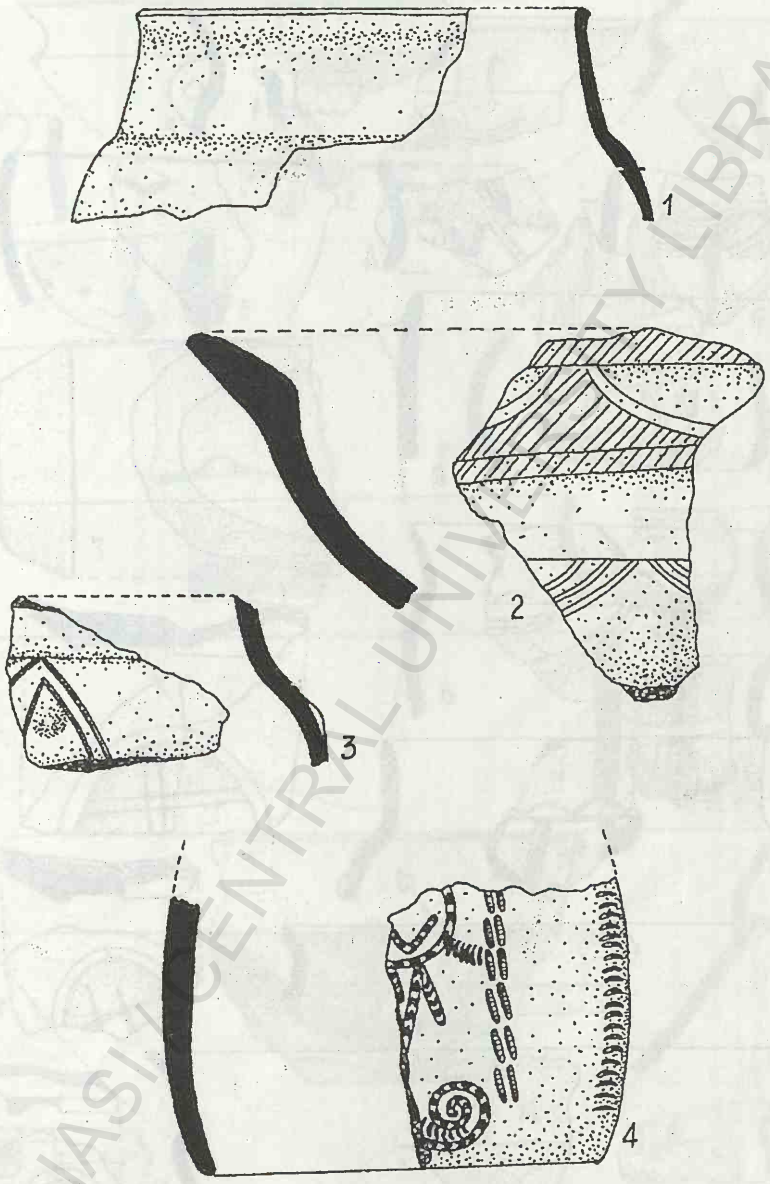

Planşa LXVII / Plate LXVII.

Bronz mijlociu şi târziu / Middle and Late Bronze Age. Descoperiri de tip Balta Sărată III (1, 3) şi "importuri" de tip Cornești-Crvenka (2) şi Zuto Brdo - Gârla Mare (4) din aşezarea de la / Balta Sărată III type (1, 3) finds and Cornești-Crvenka (2) and Zuto Brdo - Gârla Mare type "imports" from the settlement from: Valea Timişului- "*Rovină*" (niv. / level II). Scări diferite / Different scales. După / According to R. Petrovszky şi / and M. Gumă.

IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

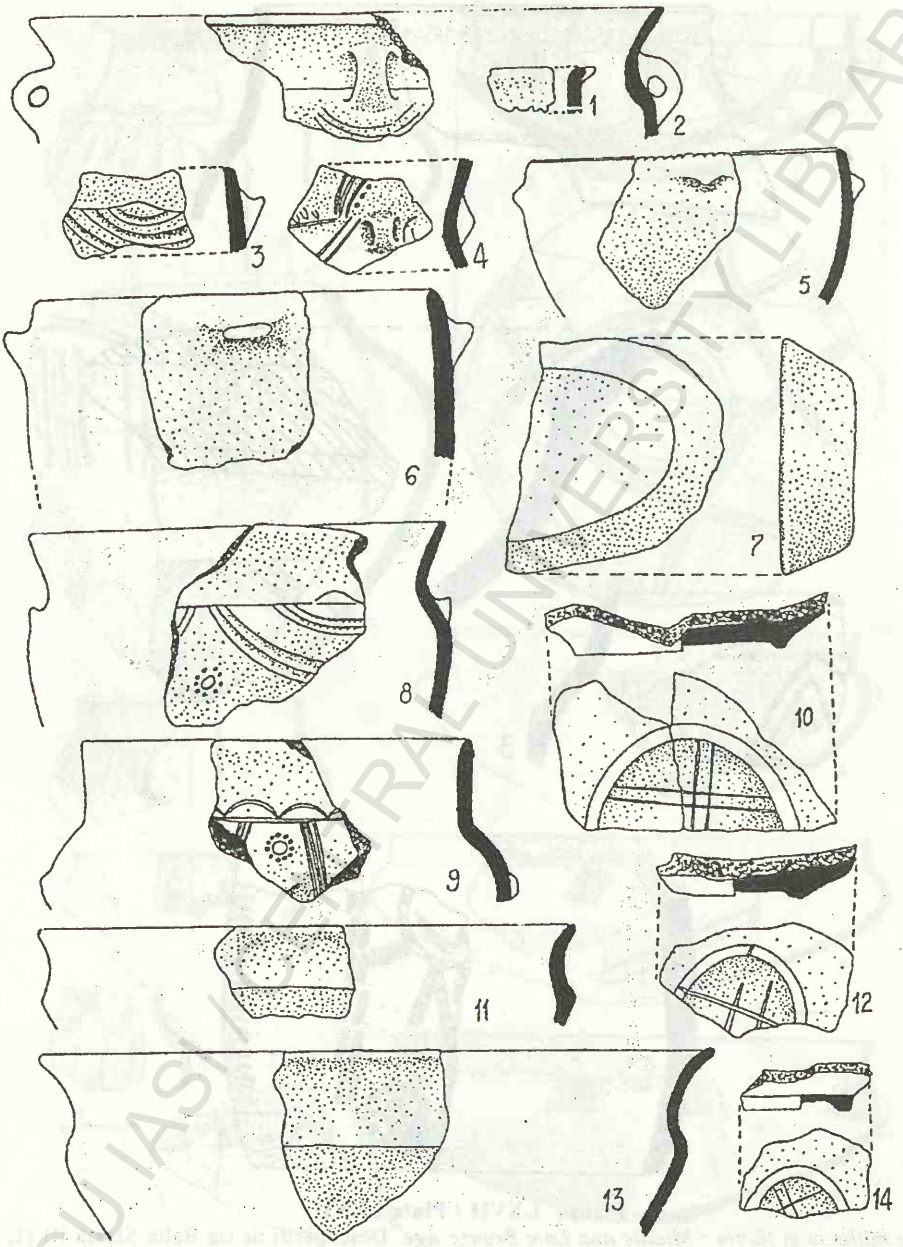

Planşa LXVIII / Plate LXVIII.

Bronz târziu / Late Bronze Age. Descoperiri de tip Balta Sărată III (IIIb) de la / Balta Sărată III (IIIb) type finds from: Sacu- "*Țărinioară*". Scări diferite / Different scales. După / According to P. Rogozea.

BCU IAȘI - CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

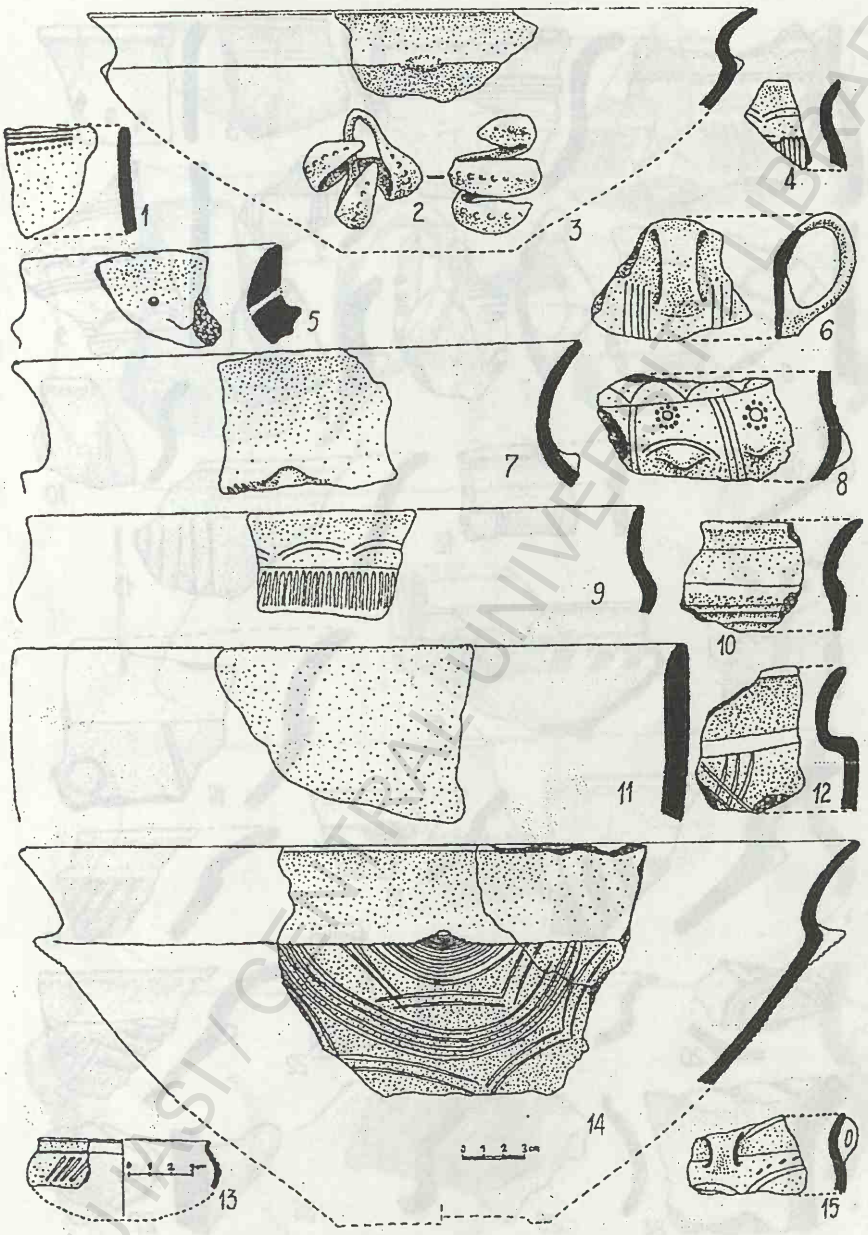

Planșa LXIX / Plate LXIX.

Bronz târziu / Late Bronze Age. Descoperiri de tip Balta Sărată III (IIIb) de la / Balta Sărată III (IIIb) type finds from: Sacu- "*Țărinioară*". Ceramică / ceramics (1, 3-15); aur / gold (2). Scări diferite / Different scales. După / According to P. Rogozea.

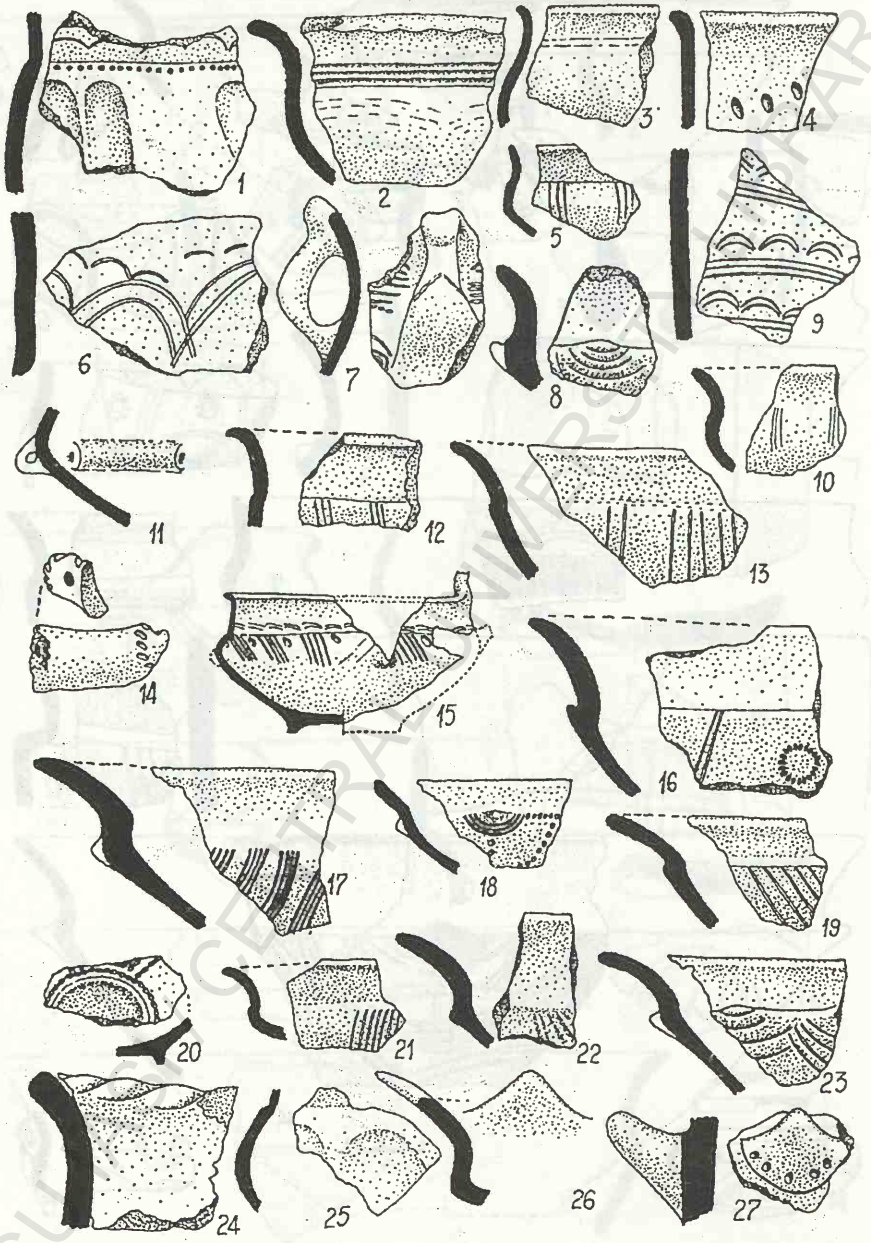

Planșa LXX / Plate LXX.

Bronz târziu / Late Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată III-IV de la / Balta Sărată III-IV type ceramics from: Susani- "*Grămurada lui Ticu*". Scări diferite / Different scales. După / According to I. Stratan și / and Al. Vulpe.

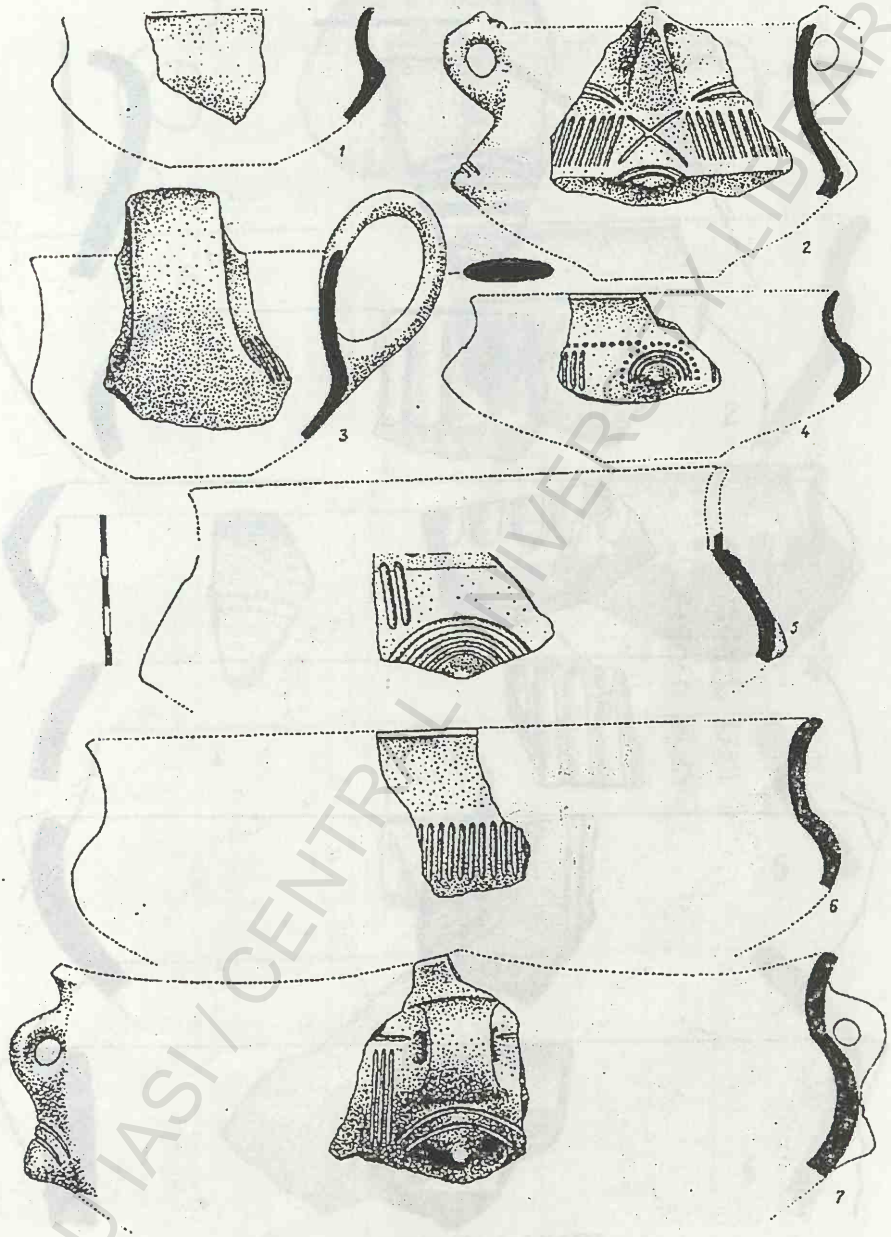

Planșa LXXI / Plate LXXI.

Bronz târziu / Late Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată IV de la / Balta Sărată IV type ceramics from: Românești- "*Peștera cu apă*"". Scări diferite / Different scales. După / According to P. Rogozea.

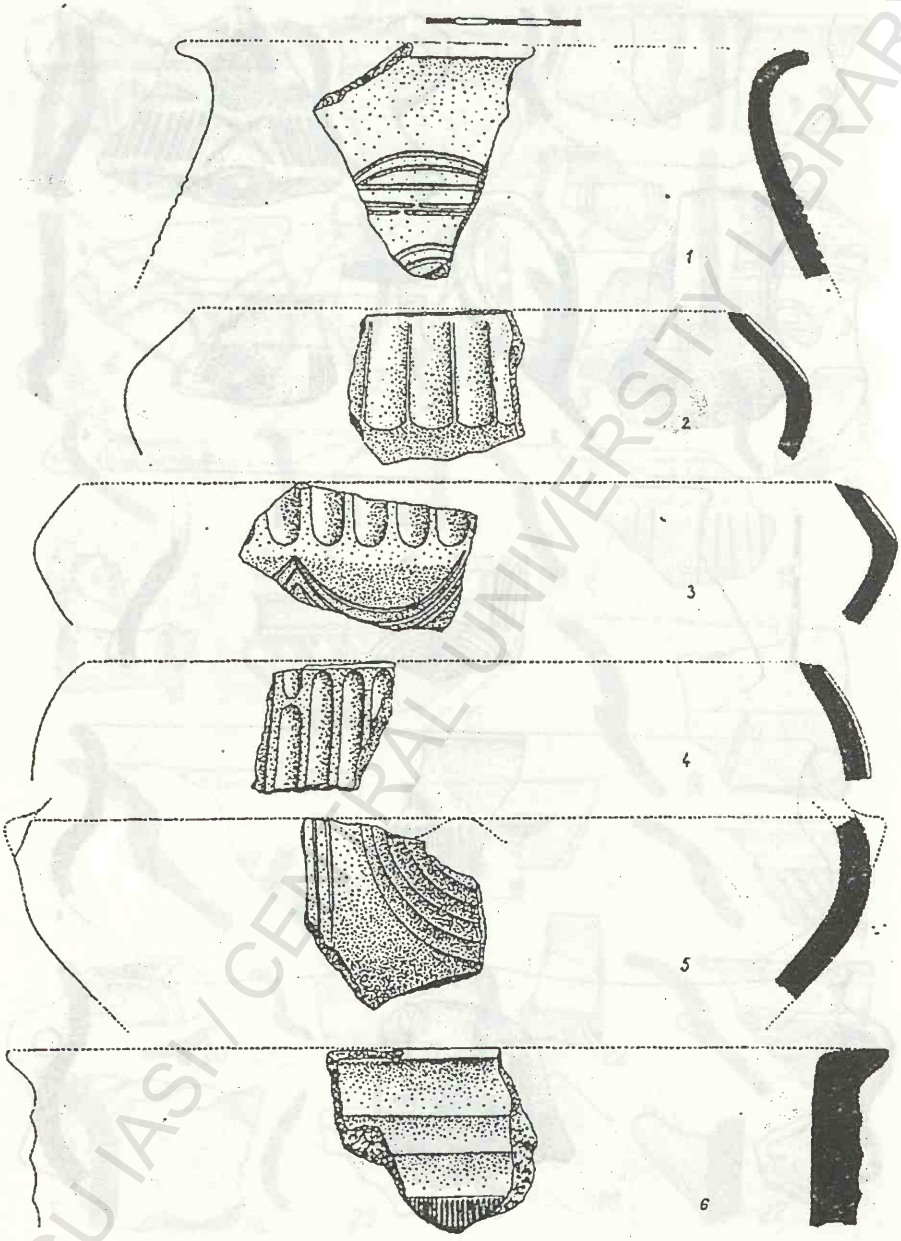

Planșa LXXII / Plate LXXII.

Bronz târziu / Late Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată IV de la / Balta Sărată IV type ceramics from: Românești- "*Peștera cu apă*"". Scări diferite / Different scales. După / According to P. Rogozea.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

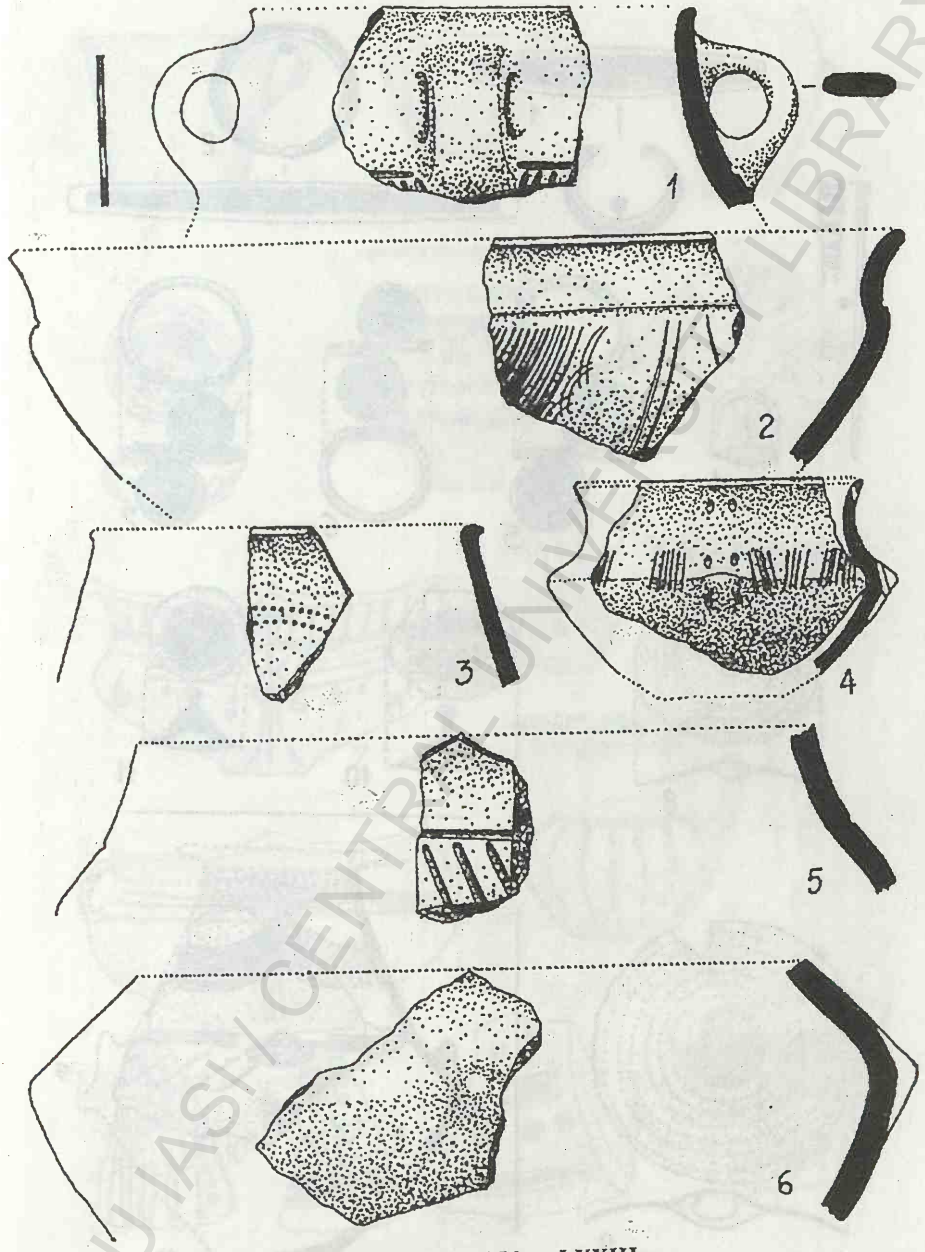

Planșa LXXIII / Plate LXXIII.

Bronz târziu / Late Bronze Age. Ceramică de tip Balta Sărată IV de la / Balta Sărată IV type ceramics from: Românești- "*Peștera cu apă*"". Scări diferite / Different scales. După / According to P. Rogozea.

CU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

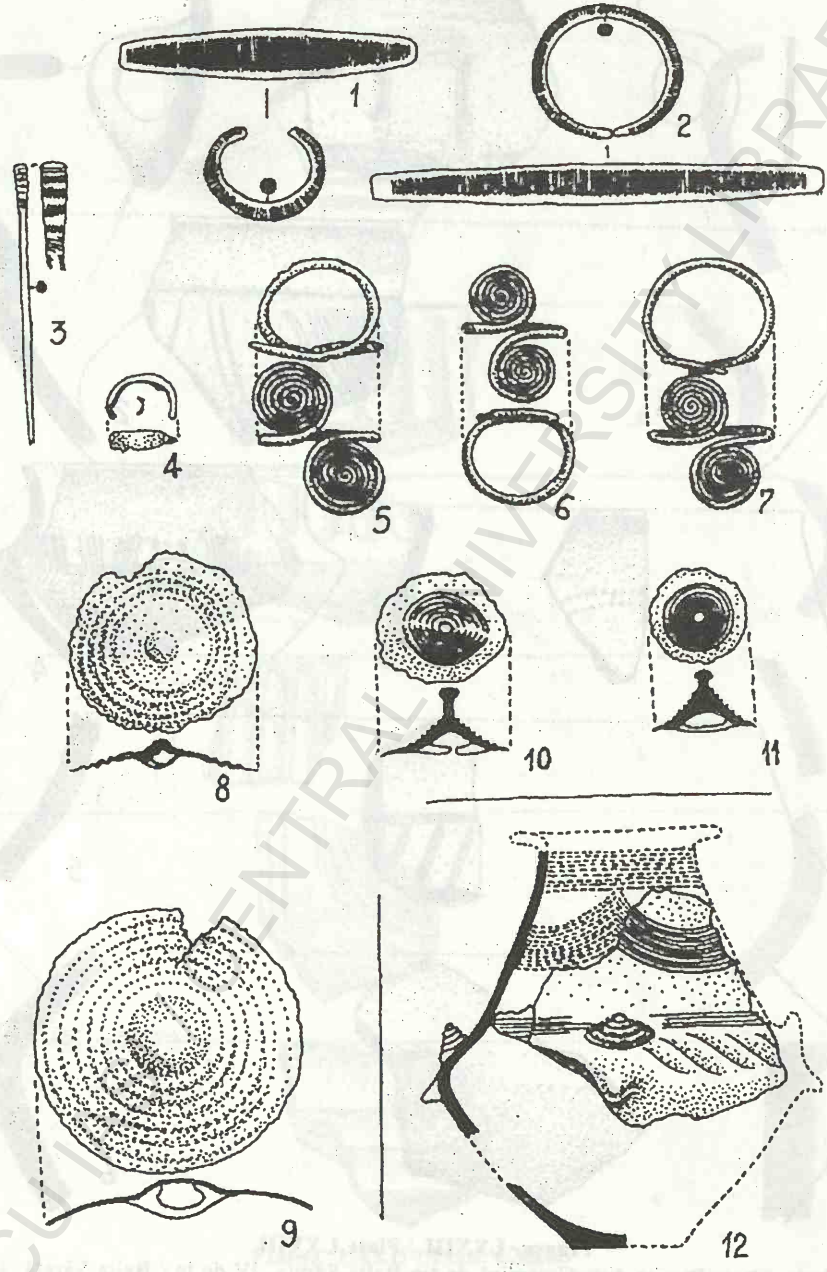

Planșa LXXIV / Plate LXXIV.

Bronz final (începutul fazei Ha A_1) / Final Bronze Age (beginning of Ha A_1 phase). Depozitul de bronzuri de la / The bronze hoard from: Cornuțel. După / According to I. Stratan.

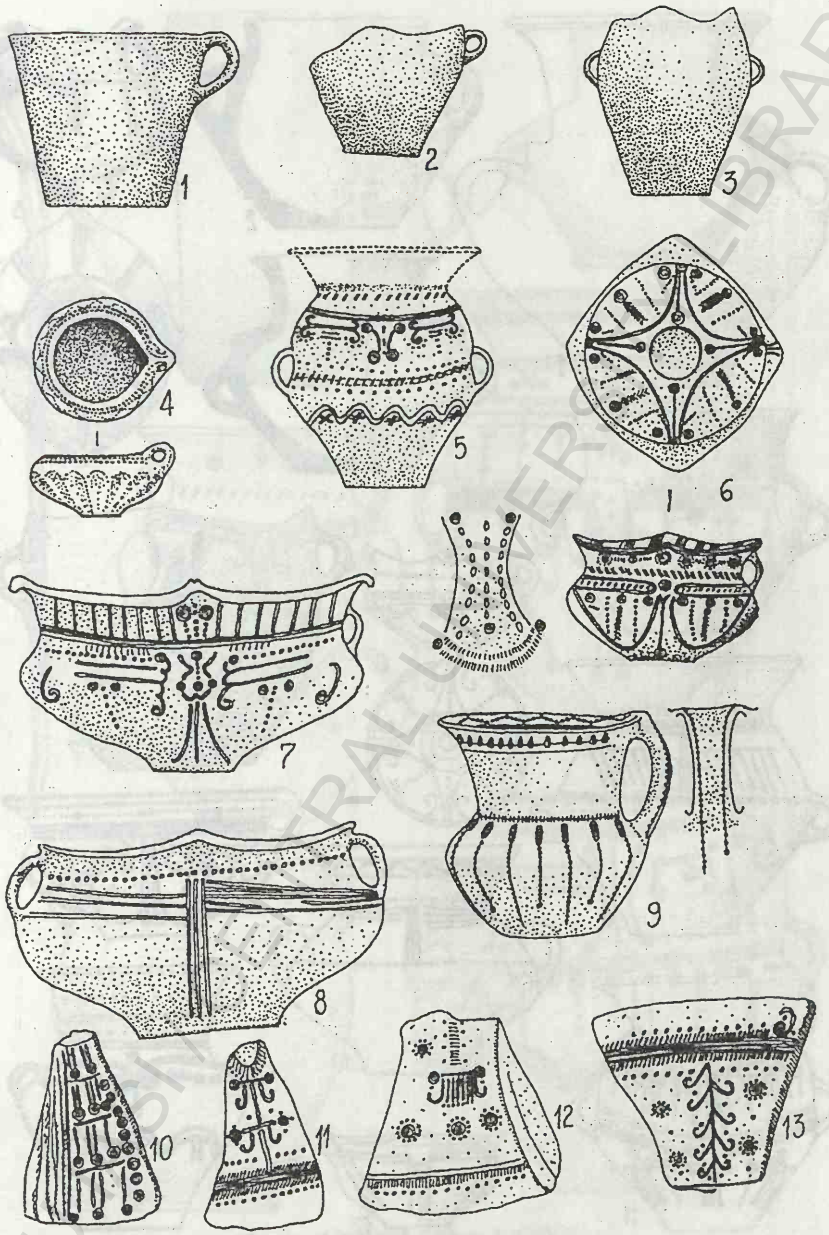

Planşa LXXV / Plate LXXV.

Bronz mijlociu şi târziu / Middle and Late Bronze Age. Descoperiri de tip Zuto Brdo - Gârla Mare din necropola de la / Zuto Brdo - Gârla Mare type finds from the necropolis from: Liubcova-*"Tiglărie"*. Scări diferite / Different scales. După / According to C. Săcărin.

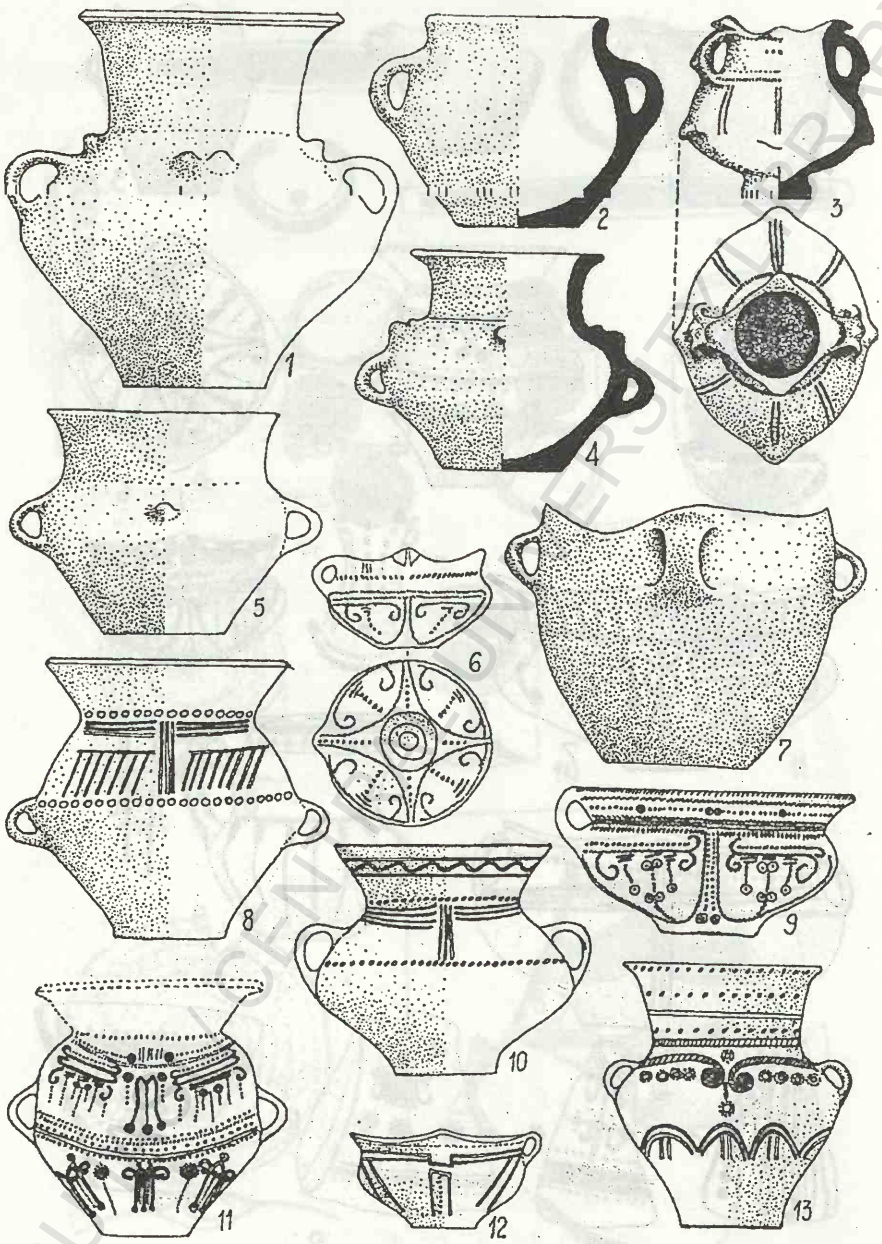

Planşa LXXVI / Plate LXXVI.

Bronz mijlociu şi târziu / Middle and Late Bronze Age . Descoperiri de tip Zuto Brdo - Gârla Mare din necropola de la / Zuto Brdo - Gârla Mare type finds from the necropolis from: Liubcova- "*Ţiglărie*". Scări diferite / Different scales. După / According to C. Săcărin.

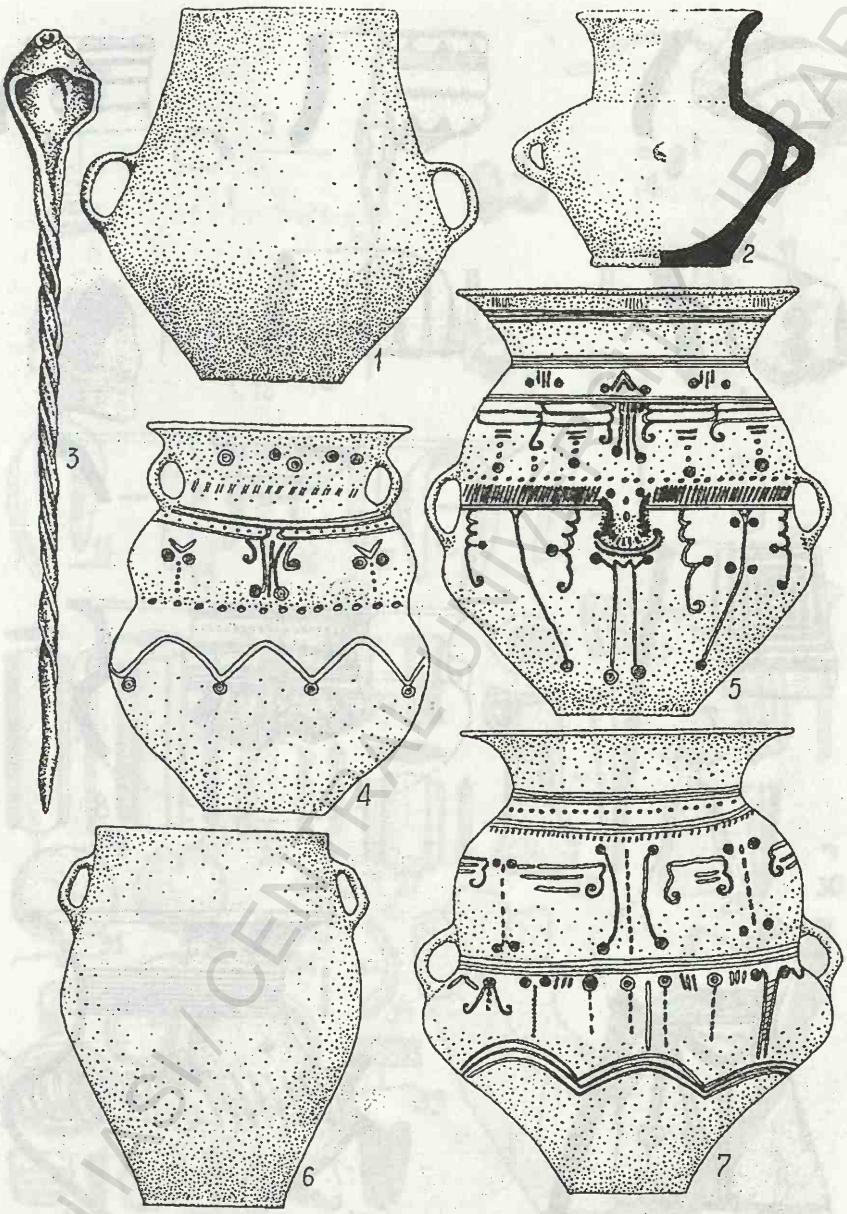

Planșa LXXVII / Plate LXXVII.

Bronz mijlociu și târziu / Middle and Late Bronze Age . Descoperiri de tip Zuto Brdo - Gârla Mare din necropola de la / Zuto Brdo - Gârla Mare type finds from the necropolis from: Liubcova- "*Țiglărie*". Ceramică / ceramics (1-2, 4-7); bronz / bronze (3). Scări diferite / Different scales. După / According to C. Săcărin.

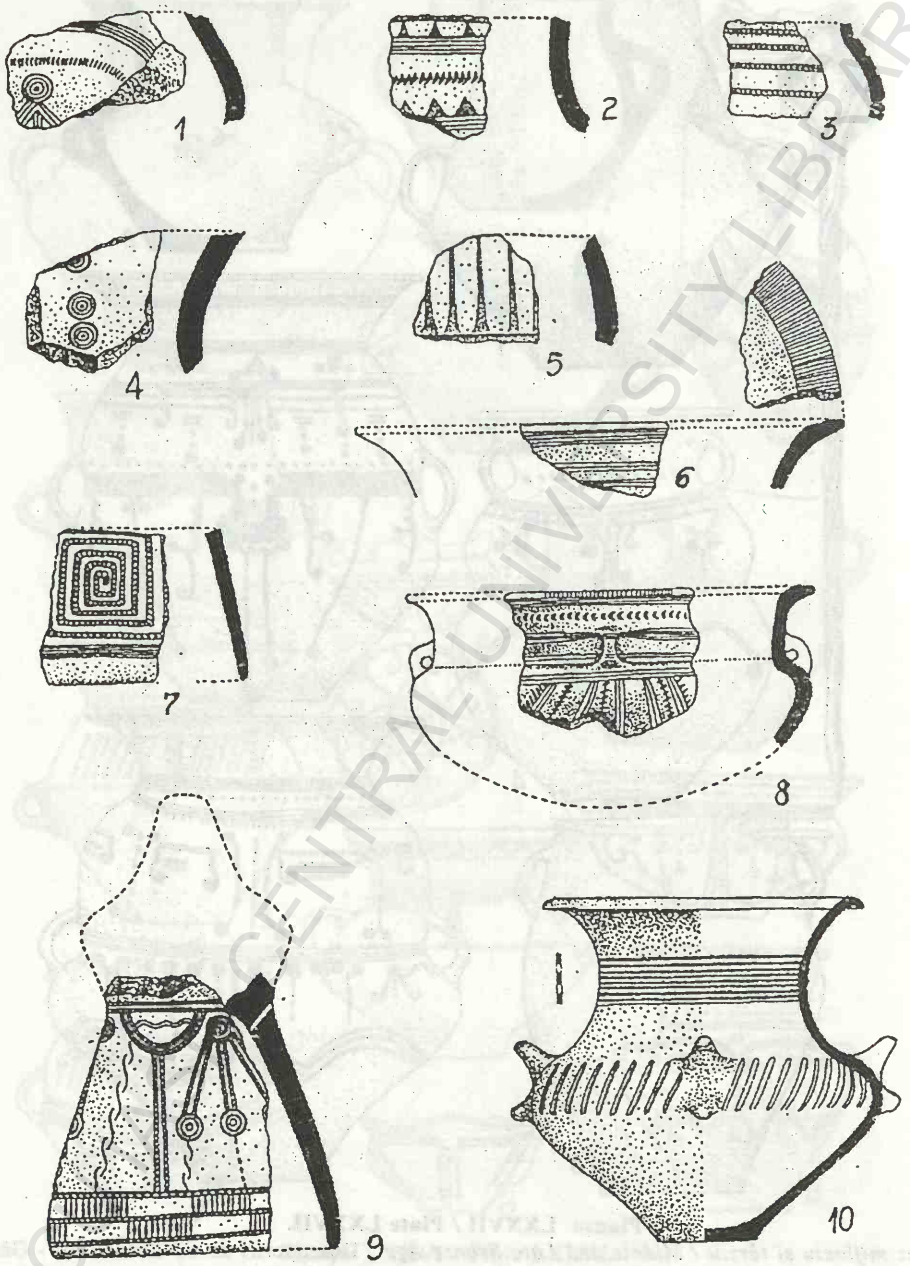

Planșa LXXVIII / Plate LXXVIII.

Bronz mijlociu și târziu / Middle and Late Bronze Age . Descoperiri de tip Zuto Brdo - Gârla Mare din necropola de la Svinița- "Piatra Elișovei". Scări diferite / Different scales.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

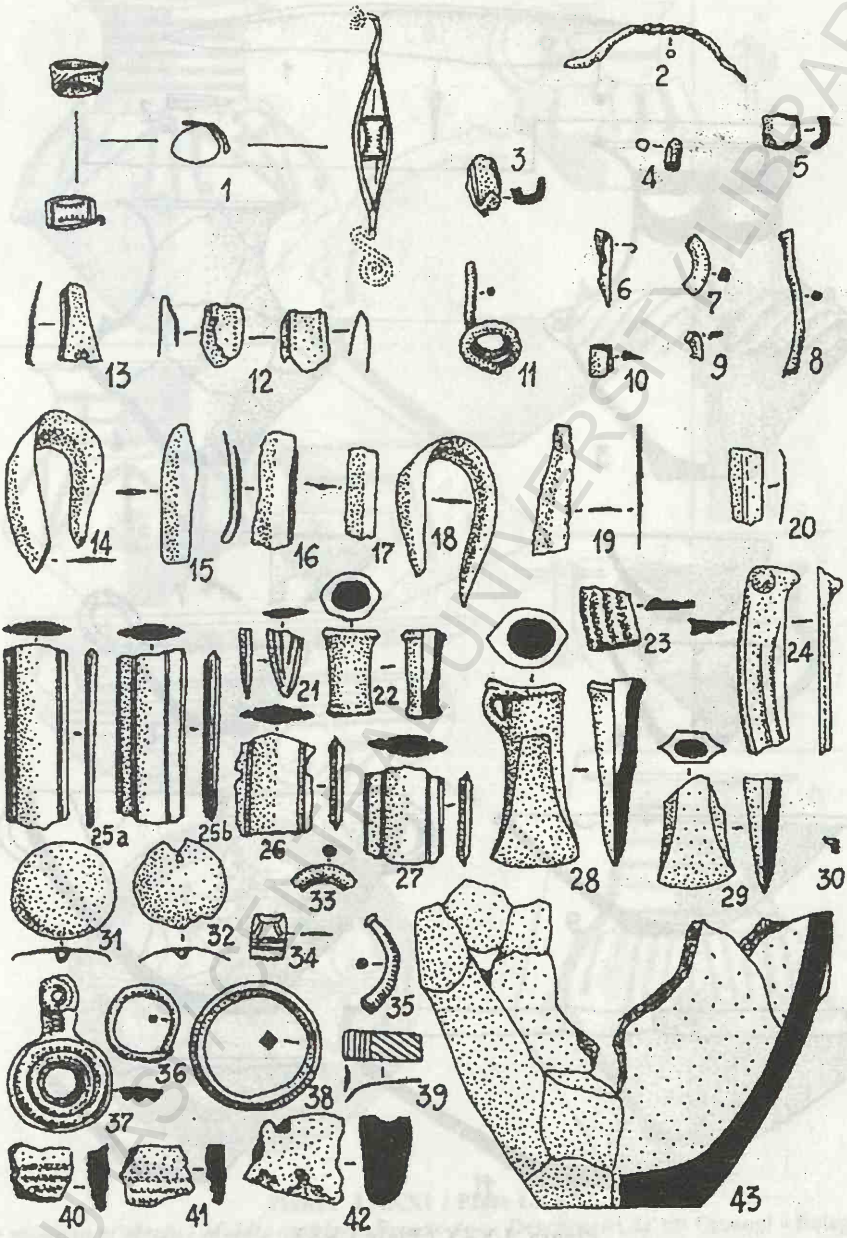

Planșa LXXIX / Plate LXXIX.

Bronz final (prima jumătate a fazei Ha A_1) / Final Bronze Age (first half of the Ha A_1 phase). "Depozitul" de bronzuri de la / The bronze "hoard" from: Liubcova- "*Țiglărie*". Bronz / bronze (1-42); ceramică / ceramics (43). După / According to C. Săcărin.

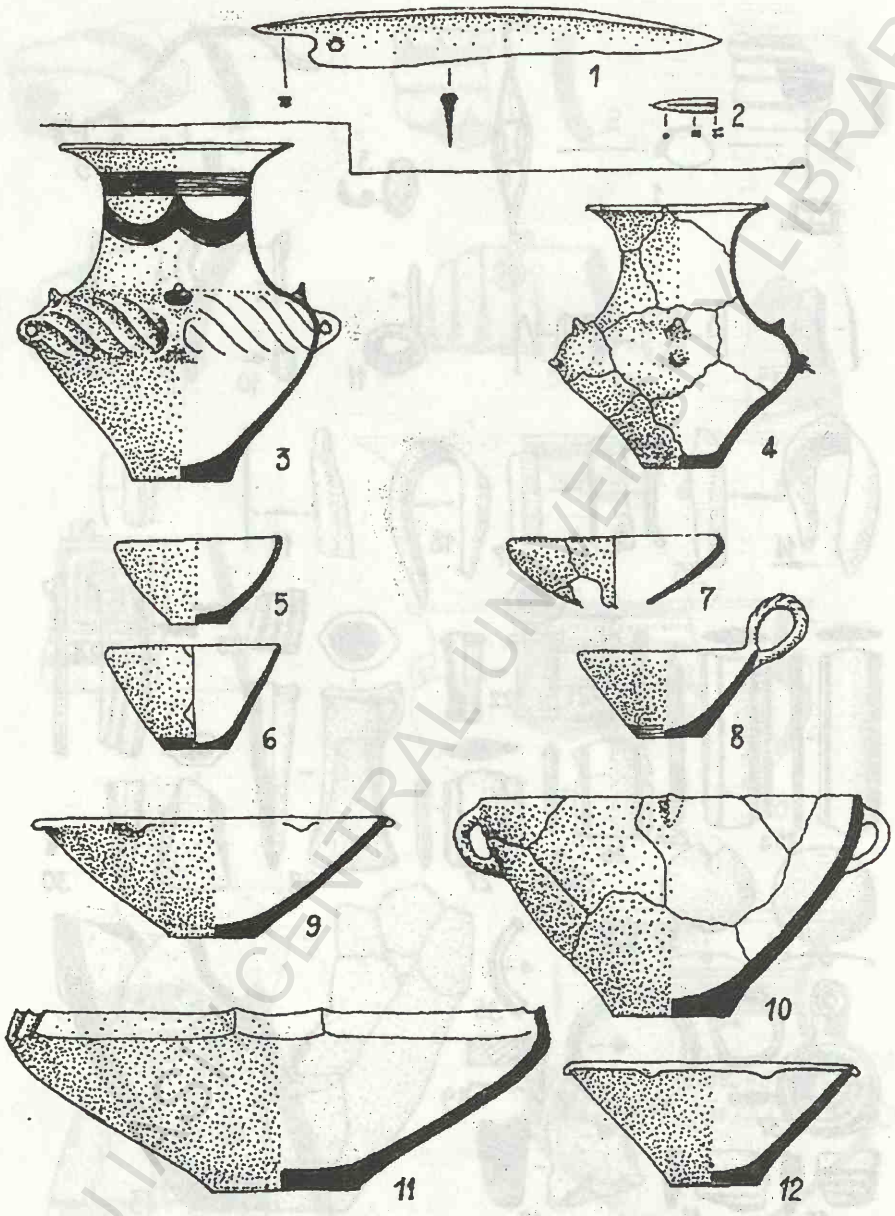

Planşa LXXX / Plate LXXX.

Începutul perioadei de tranziţie spre prima epocă a fierului (Ha A_1) / The beginning of the transitional period towards the Early Iron Age (Ha A_1). Descoperiri de la / Finds from: Moldova Nouă- "Cariera de banatite". Bronz / bronze (1-2); ceramică / ceramics (3-12). Scări diferite / Different scales.

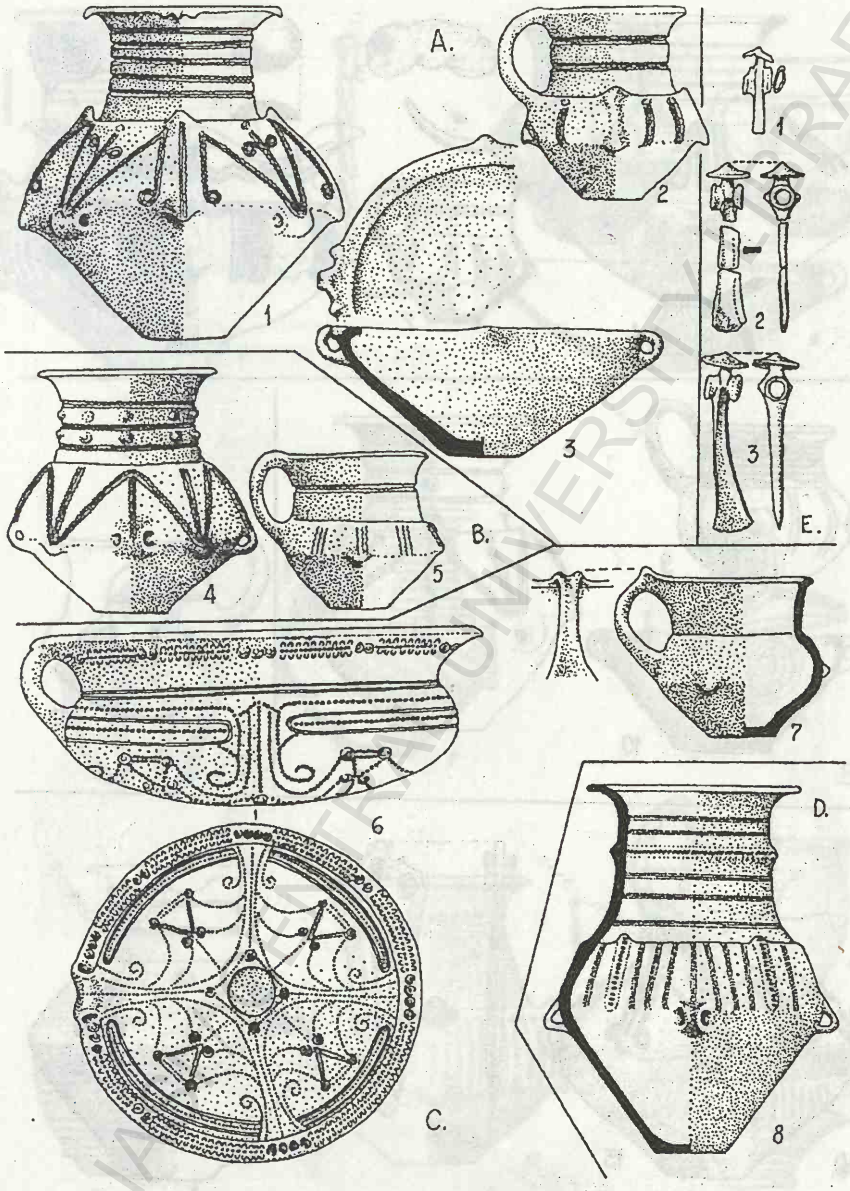

Planșa LXXXI / Plate LXXXI.

Bronz mijlociu și târziu / Middle and Late Bronze Age . Descoperiri de tip Cruceni - Belegis (faza I) din necropola de la / Cruceni - Belegis (1st phase) type finds from the necropolis from: Cruceni: (A. 1-3 - M. 93; B. 4-5 - M. 97; C. 6-7 - M. 96; E. 1-3) și / and Voiteni/Voiteg (D.8). Ceramică / ceramics (A. 1-3; B. 4-5; C. 6-7; D. 8); bronz / bronze (E. 1-3). Scări diferite / Different scales. După / According to O. Radu (A- C), S. Morintz (E), Fl. Medeleț (D).

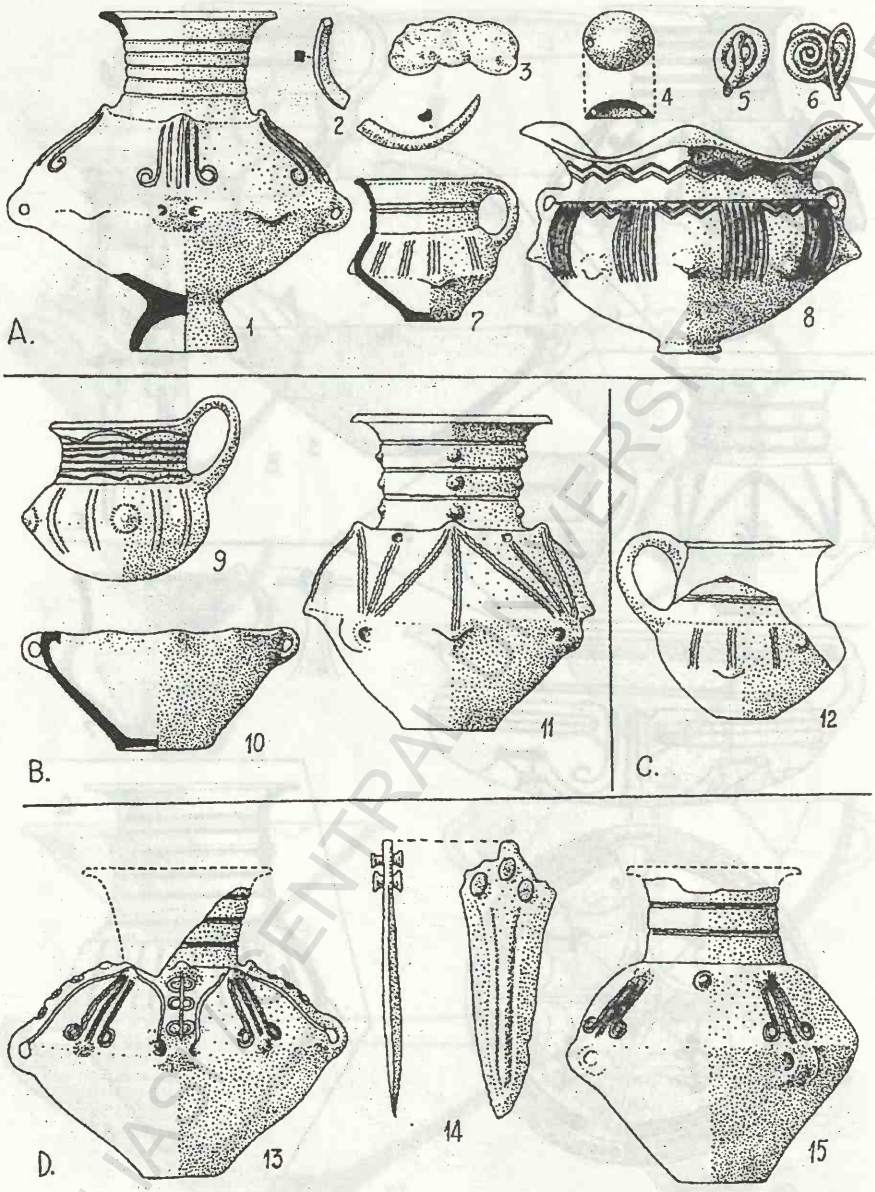

Planșa LXXXII / Plate LXXXII.

Bronz mijlociu și târziu / Middle and Late Bronze Age. Descoperiri de tip Cruceni - Belegis (faza I) din necropola de la / Cruceni - Belegis (1st phase) type finds from the necropolis from: Cruceni: (A. 1-8 - M. 82; B. 9-11 - M. 85; C. 12 - M. 91; D. 13-15 - M. 92). Ceramică / ceramics (A. 1, 7-8; B. 9-11; C. 12; D. 13-15); bronz / bronze (A. 2-6; D. 14). Scări diferite / Different scales. După / According to O. Radu.

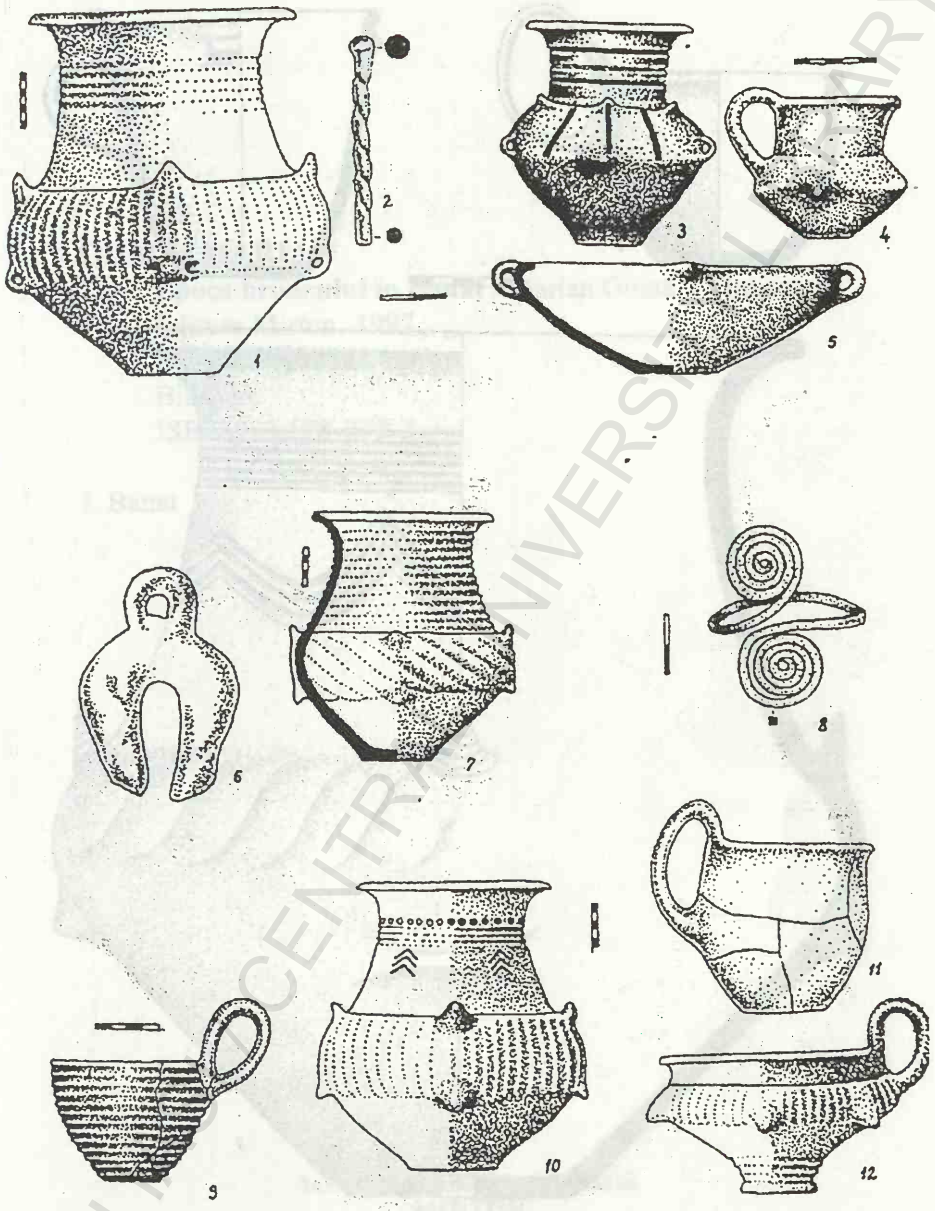

Planşa LXXXIII / Plate LXXXIII.

Bronz târziu / Late Bronze Age. Descoperiri de tip Cruceni - Belegis (faza II) din necropola de la / Cruceni - Belegis (2nd phase) type finds from the necropolis from: Cruceni: (1-2 - M. 84; 3-5 - M. 94; 6-7 - M. 104; 8 - M. 103; 9 - M. 80; 10-12 - M. 95). Ceramică / ceramics (1, 3-5, 7, 9-12); bronz / bronze (2, 6, 8). Scări diferite / Different scales. După / According to O. Radu.

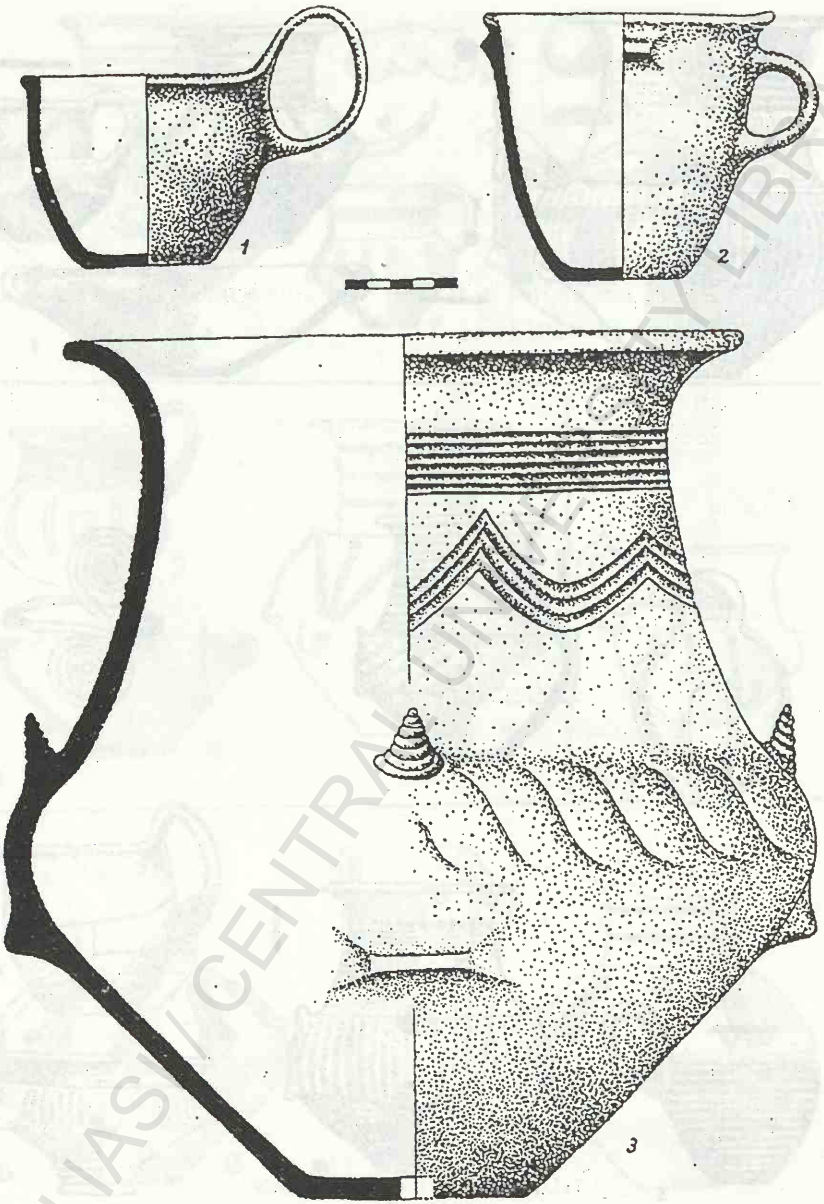

Planşa LXXXIV / Plate LXXXIV.

Sfârşitul epocii bronzului şi începutul perioadei de tranziţie (Ha A_1) / The end of the Bronze Age and the beginning of the transitional period *(Ha A_1)*. Inventarul unui mormânt (M. 31) din faza finală a necropolei de la / The inventory of a grave (M. 31) from the final phase of the necropolis from: Timişoara- "*Fratelia*". După / According to Fl. Medeleţ.

GUMĂ, MARIAN
Epoca bronzului în Banat / Marian Gumă. - Timişoara:
Editura Mirton, 1997
260 p.; il.; 24 cm.
Bibliogr.
ISBN 973-578-272-3

I. Banat

Tehnoredactare computerizată
MIRTON

Tiparul executat la
Imprimeria MIRTON Timişoara
str. Samuil Micu nr. 7; tel.: 056-225684, 208924

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI // CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Autorul, dr. Marian Gumă, s-a născut în Bucureşti la 25 mai 1951. În 1975 a absolvit cursurile Facultăţii de istorie din cadrul Universităţii din Bucureşti, secţia Istoria veche a României.

In perioada 1975-1990 a activat ca muzeograf - arheolog în cadrul Muzeului de istorie al judeţului Caraş-Severin din Reşiţa, perioadă în care a făcut parte din colectivele de cercetare sau a condus mai multe şantiere arheologice importante din Banat (Valea Timişului, Gornea, Moldova Veche, Pescari, Liubcova, Ticvaniu Mare, Vrani, Divici etc).

Din 1990 lucrează în cadrul Institutului Român de Tracologie.

Şi-a susţinut susţinut doctoratul cu o teză tratând „ Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României", lucrare pentru care a fost distins cu premiul „ Nicolae Bălcescu" al Academiei Române pe anul 1993.

Este autorul a peste 40 de studii şi articole referitoare la eneolitic, perioada de tranziţie spre epoca bronzului, epoca bronzului, prima şi a doua epocă a fierului, majoritatea vizând teritoriul Banatului şi zonele imediat învecinate.

ÎN SERIA BIBLIOTHECA HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA BANATICA AU APĂRUT:

I. Florin Draşovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*
II. *The Vinča Culture, its role and cultural conections*
III. *Georgeta El Susi, Vânători, pescari şi crescători de animale în Banatul mileniilor 6i.ch-1d.ch.*
IV. Vasile Râmneamţu, *Emanuil Ungureanu*

ÎN PREGĂTIRE:

VI. Rodica Vârtaciu, *Centre de pictură în Banat (sec. XIX)*
VII. *Muzeul Banatului, file din cronică*
VIII. Ioan Haţegan, *Fillipo Scolari, un condotier italian pe meleaguri bănăţene*
IX. Lajos Kakucs, *Contribuţii la istoria agriculturii din Banat (sec. XVIII-XIX)*

I.S.B.N. 973-578-272-3